

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Diplomová práce

2012

Radka Steklá

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ústav jižní a centrální Asie
Seminář romistiky

Diplomová práce

Radka Steklá

**Romské časopisectví na území České republiky v kontextu etnoemancipačního hnutí Romů
(počátky a vývoj vybraných periodik let 1969–1996)**

*Romani periodicals in the Czech Republic in the context of Romani ethnoemancipation movement
(beginnings and evolution of selected periodicals during the years 1969–1996)*

Praha 2012

Vedoucí práce: PhDr. Jan Červenka, Ph.D.

Děkuji vedoucímu práce, PhDr. Janu Červenkovi, Ph.D. za vedení práce a za množství podnětných připomínek. Děkuji rovněž všem respondentům za jejich vstřícnost a čas, který mi při sběru informací věnovali.

Prohlašuji, že jsem při zpracování této diplomové práce pracovala samostatně a prameny, literaturu a další zdroje, jež byly k práci využity, jsem důsledně citovala.

V Praze, dne _____ Podpis _____

Abstrakt:

Romské časopisectví existující od roku 1969 na území České republiky (do roku 1992 součástí Československa) je doposud málo popsáným fenoménem. Předkládaná práce tedy sleduje vznik a vývoj romského časopisectví, a to v kontextu etnoemancipačního procesu Romů – soustředí se na postihnutí jeho počátků, respektive na periodika založená v období let 1969–1991, a sleduje jejich vývoj do roku 1996. Práce je zpracovaná na podkladě studia dostupné odborné literatury, vybraných romských periodik a rozhovorů s romskými a neromskými účastníky a svědky tehdejších událostí. Přináší chronologické postihnutí dějin Romů na našem území od roku 1945 do roku 1991 – sleduje je s důrazem na podmínky, v rámci nichž docházelo k ustavování romského emancipačního hnutí. Věnuje se dále okolnostem, které podmínily vznik romského časopisectví. Práce se posléze pokouší rekonstruovat vznik a vývoj vybraných romských periodik, přináší jejich podrobnou deskripci a shrnuje jejich charakteristické rysy. V závěru se práce zabývá zhodnocením role a významu romských periodik v dalším procesu etnické emancipace Romů, a konečně, nastiňuje další možné směry bádání.

Klíčová slova: romská periodika, romské noviny a časopisy, romské časopisectví, etnoemancipace, Romové, Svaz Cikánů-Romů, Informační zpravodaj, Románo ľil, Romano lav, Lačo lav, Amaro lav, Romano kurko, Romano gendalos, Nevo romano gendalos, Gendalos.

Abstract:

Romani magazine publishing which has its origins in 1969 in the Czech Republic (a part of Czechoslovakia until 1992) is a hitherto little described phenomenon. This essay therefore pursues the birth and development of Romani magazine publishing in the context of the Romani ethno-emancipation process – focusing on the impact of its origins, especially on the periodicals established in the period between 1969–1991, and follows their progress until 1996. This study is based on the available specialized literature, selected Romani periodicals and interviews with Roma and non-Roma participants and witnesses of the events at that time. It provides a chronological history of the Romani population in our country from 1945 to 1991 – and monitors it with an emphasis on the conditions under which the Romani emancipation movement was being formed. This study also examines the circumstances which necessitated the formation of Romani magazine publishing. It then attempts to reconstruct the origin and development of selected Romani periodicals, giving their detailed description and summarizing their characteristics. In conclusion, the work deals with evaluation of the role and importance of Romani periodicals in the subsequent process of emancipation of Roma ethnicity, and finally it outlines the next possible directions of further research.

Key words: Romani periodicals, Romani newspapers and magazines, Romani magazine publishing, ethno-emancipation, Roma, the Union of Gypsies-Roma, Newsletter, Románo ľil, Romano lav, Lačo lav, Amaro lav, Romano kurko, Romano gendalos, Nevo romano gendalos, Gendalos.

Obsah

Úvod.....	8
1. Vymezení tématu a metody sběru dat.....	9
1.1. Předmět zkoumání a cíle.....	9
1.2. Vymezení pojmosloví.....	13
1.3. Zdroje dat.....	14
1.3.1. <i>Vlastní studium periodik.....</i>	<i>15</i>
1.3.2. <i>Rozhovory s pamětníky.....</i>	<i>16</i>
2. Proces vzniku romského etnoemancipačního hnutí v kontextu politiky vůči Romům v letech 1945–1991.....	19
2.1. Politicko-společenské dopady migrace Romů po roce 1945.....	20
2.2. Hledání východiska pro postavení Romů po roce 1948.....	22
2.3. Definování politiky vůči Romům v 50. letech.....	24
2.4. Praktické provádění asimilační politiky v 50. a 60. letech.....	27
2.5. Vznik a krize politiky národnostní emancipace v rozmezí let 1968–1973.....	29
2.6. Útlum romského etnoemancipačního hnutí po roce 1973.....	33
2.7. Revitalizace romského etnoemancipačního hnutí v 80. letech.....	35
2.8. Rozvoj národnostně-emancipačních aktivit po r. 1989.....	37
3. Romská periodika – podmínky a okolnosti vzniku po roce 1969 a v raných 90. letech.....	40
3.1. Důsledek asimilační politiky.....	40
3.2. Krize politiky.....	42
3.3. Role Mileny Hübschmannové.....	43
3.4. Vůle a osobnostní předpoklady Romů.....	43
3.5. Úsilí o záchranu a revitalizaci kultury a jazyka.....	45
3.6. Úsilí o návrat hrdosti.....	46
3.7. Nutnost osvětové činnosti.....	47
3.8. Potřeba vlastního pohledu.....	48
3.9. Legislativní a finanční rámec.....	49
4. Deskripce vybraných romských periodik let 1969–1996.....	52
4.1. Informační zpravodaj a Románo l'il.....	53
4.2. Romano lav.....	63
4.3. Lačo lav.....	69
4.4. Amaro lav.....	82
4.5. Romano kurko.....	89
4.6. Romano gendalos.....	98
4.7. Nevo romano gendalos.....	103
4.8. Gendalos.....	107
5. Charakteristické rysy vybraných romských periodik let 1969-1996.....	110
5.1. Personální pozadí vzniku romských periodik.....	110

5.2. Absence tradice romských periodik.....	112
5.3. Cíle romských periodik.....	113
5.4. Nedostatek zkušeností a přítomnost entuziasmu.....	114
5.5. Koncentrace romských spisovatelů.....	116
5.6. Existenční problémy.....	117
5.7. Problematika kvality.....	117
5.8. Problematika moci a vlivu.....	118
6. Zhodnocení role vybraných romských periodik let 1969-1996 v procesu etnické emancipace Romů.....	120
6.1. Obecná reflexe významu.....	120
6.1.1. Role romského tisku v podpoře romské identity a distribuci etnoemancipačních idejí.....	120
6.1.2. Role romského tisku v podpoře Romů jakožto viditelné a slyšitelné skupiny.....	121
6.1.3. Role romského tisku v konstrukci nové společenské skupiny.....	122
6.1.4. Role romského tisku v podpoře literatury a jazyka Romů.....	124
6.2. Reflexe významu pohledem tvůrců romských periodik.....	126
6.2.1 Jan Horváth.....	127
6.2.2. Emil Cina.....	129
Závěr.....	131
Návrh možných dalších směrů studia romského časopisectví.....	133
Seznam použitých zkratk.....	134
Bibliografie.....	135
Přehled romských periodik vydávaných na území České republiky (1969-1996).....	139

Úvod

Romské časopisectví existující od roku 1969 na území České republiky (do roku 1992 součástí Československa) je doposud málo popsáným fenoménem. Existující práce mapující tuto oblast, jež jsou v kapitole číslo 1 kriticky zhodnoceny, jednak nepřinesly z různých důvodů spolehlivé informace, jednak opomíjejí význam kontextu a souvislostí, a tedy neumožňují plně porozumět mnoha otázkám, na které badatel při studiu romských periodik naráží. Počátky romského časopisectví i jeho další vývoj se odehrávaly na pozadí etnické emancipace Romů, respektive nacionálního hnutí, které bylo předpokladem vzniku romských periodik a výrazně se rovněž otisklo do jejich podoby.

Předkládaná práce tedy sleduje vznik a vývoj romského časopisectví právě v kontextu etnoemancipačního procesu Romů. První romské periodikum na našem území (přestože úsilí o vznik romského periodika zaznělo již v roce 1958) bylo založeno v roce 1969 péčí Svazu Cikánů-Romů, první ustavené romské organizace u nás. Svazový zpravodaj pod názvem Informační zpravodaj o rok později nahradilo periodikum již s romským titulem *Románo lil*, jež však zaniklo spolu s vynuceným ukončením činnosti Svazu. Do roku 1988 nebylo vydávání romských periodik až na dvě čísla časopisu *Lil*, vycházejícího v roce 1983 na Sokolovsku díky JUDr. Emilu Ščukovi, umožňováno. S další etapou a jakýmsi novým začátkem se proto setkáváme až v roce 1989, kdy v polovině roku předsednictvo vlády ČSSR dalo svolení ke vzniku kulturně-výchovného měsíčníku *Lačho lav*. Sametová revoluce v listopadu 1989 již naplno otevřela možnosti pro zakládání dalších romských periodik. Od té doby až do současnosti vzniklo sedmáct titulů, z nichž některé z různých důvodů a za různých okolností po určité době zanikly.

Předkládaná práce se soustředí právě na postihnutí počátků časopisectví Romů, respektive na periodika založená v období let 1969–1991, a sleduje jejich klopotný vývoj až do roku 1996, kdy z devíti titulů založených ve vytyčeném období vycházel již pouze jediný – noviny *Romano kurko*. Romská periodika vycházela i nadále, tedy od roku 1997 až do dnešní doby, tato práce je však již nepostihuje.

V první kapitole přináším vymezení pojmů a tématu a seznamuji s metodami či zdroji, které byly pro vznik práce použity. Druhá kapitola je chronologickým souhrnem dějin Romů na našem území od roku 1945 do roku 1991 – ty jsou sledovány s důrazem na podmínky, v rámci nichž docházelo k ustavování romského emancipačního hnutí. V třetí kapitole se soustředím na postihnutí okolností podmiňujících vznik romského časopisectví. Kapitola čtvrtá je pokusem o podrobnou a pokud možno ucelenou deskripci periodik vybraného období, v nichž se zaměřuji na postihnutí okolností vzniku, případně transformace, vystihnutí produkčního a personálního zázemí, cílů titulů a obsahové skladby. Charakteristické rysy, které lze v menší či větší míře aplikovat na zkoumané tituly předcházející kapitoly, jsou tématem kapitoly pět. V následující, šesté, se koncentruji na zhodnocení role a významu romských periodik v dalším procesu etnické emancipace Romů.

1. Vymezení tématu a metody sběru dat

1.1. Předmět zkoumání a cíle

Téma romského časopisectví nebylo dosud dostatečně a spolehlivě popsáno – existují jen dílčí práce pojímané z různých perspektiv, které ne vždy přicházejí s důvěryhodnými informacemi a pomíjejí souvislosti, v nichž romská periodika vznikala a dále existovala. Z toho důvodu se tato práce snaží poskytnout základní a pokud možno ucelené informace týkající se podmínek a okolností vzniku romského časopisectví, které doposud podle mých zjištění v níže představených pracích schází, a současně je pokusem nahlédnout na téma romských periodik z pohledu jeho role v procesu romské etnoemancipace. Součástí práce bude i podrobná deskripce vybraných periodik.

Od vzniku prvního romského věstníku *Románo lil* v roce 1969 uplynulo více než čtyřicet let a jenom od roku 1989 vycházelo (či dodnes vychází) sedmnáct¹ rozličných titulů. To představuje nesmírné množství materiálu, které by bylo třeba vyhledat v knihovnách, soukromých archivech či archivech institucí, shromáždit je, utřídit, prostudovat, popsat. Získaná data pak doplnit například za pomoci kvalitativních metod orální historie o rozhovory s účastníky či svědky procesu vzniku a etablování romského časopisectví.² Ty mohou do zkoumané oblasti, která se vyznačuje nedostatkem zdrojů, přinést nové informace (při vědomí si všech rizik a limitů této metody)³ a zachytit jedinečný pohled dotazovaných či subjektivní prožívání dané doby, procesu a událostí.

Tento postup však vzhledem ke své časové náročnosti (množství periodik, a tudíž i materiálu, výběr účastníků a svědků, příprava na rozhovory a jejich následné přepisování a analýza) nebyl z kapacitních a technických důvodů možný, proto bylo nutné omezit korpus zkoumaných periodik i období.

Od počátků romského časopisectví v roce 1969 až do roku 1996 byla na území České republiky vydávána tato periodika⁴:

rok 1969 – *Informační zpravodaj*

rok 1970 – *Románo lil*

¹ *Periodika Romano lav* (vydávané ROI), *Lačo lav*, *Amaro lav*, *Romano kurko*, *Romano gendalos*, *Nevo romano gendalos*, *Gendalos*, *Romano lav* (vydávané Nadací Romane čhave), *Romane lilla*, *Romani duma*, *Amaro gendalos*, *Kereka*, *Romano hangos*, *Dugo drom*, *Romano vođi* a *Bulletin Muzea romské kultury* či odborný časopis romistických studií *Romano džaniben*.

² V této práci jsem realizovala rozhovory. Naopak metodu životopisného vyprávění jakožto další možnou metodu orální historie, jež vyžaduje například opakování, jsem nepoužívala.

³ Jak je popisuje například: Vaněk, Mücke, Pelikánová (2007), s. 62–70. Například limity na straně paměti narátora – selektivnost paměti, zapomínání, zkreslování vzpomínek, problematika mlčení a tabuizovaných témat apod.

⁴ Tučně označuji ta, kterým se práce podrobně věnuje – důvod výběru posléze vysvětluji.

rok 1971 – *Románo l'il*
rok 1972 – *Románo l'il*
rok 1973 – *Románo l'il*
rok 1983 – *Lil*
rok 1990 – *Romano lav, Lačho lav*
rok 1991 – *Amaro lav, Romano gendalos, Romano kurko*
rok 1992 – *Amaro lav, Romano gendalos, Romano kurko, Bulletin MRK*
rok 1993 – *Amaro lav, Romano gendalos, Romano kurko, Romane lilla, Bulletin MRK*
rok 1994 – *Amaro lav, Nevo romano gendalos, Romano kurko, Romane lilla, Bulletin MRK, Romano džaniben*
rok 1995 – *Romano kurko, Gendalos, Romane lilla, Bulletin MRK, Romano džaniben, Romano lav, Romani duma*
rok 1996 – *Romano kurko, Gendalos, Romane lilla, Bulletin MRK, Romano džaniben, Romano lav, Romani duma*

V této práci mi z důvodů, jež budou popsány na jiné místě, jde o postihnutí počátků romského časopisectví vznikajícího na území České republiky (do roku 1992 součástí Československa) – sleduji proto proces jeho vzniku od roku 1969 a navázání na něj bezprostředně zkraje 90. let, tj. v letech 1990–1991, kdy se jednalo o dobu bezprostředně následující po politicko-společenské změně a současně v témže období sledujeme boom zakládání romských titulů. Před rokem 1989 vycházely zpravodaje Svazu Cikánů-Romů (v roce 1969 *Informační zpravodaj*, od roku 1970 *Románo l'il*), v roce 1983 byla v Sokolově publikována dvě čísla časopisu *Lil*⁵. V prvních letech po sametové revoluci byly položeny základy třem dalším titulům, z nichž některé vycházely krátce, aby posléze prošly vnitřní transformací a vycházely nadále pod obměněným názvem (1990:⁶ *Lačho lav* → 1991: *Amaro lav*; 1991: *Romano gendalos* → 1994: *Nevo romano gendalos* → 1995: *Gendalos*), jiné byly vydávány řadu let beze změny (1991: *Romano kurko*). Výčet je současně seznamem titulů, kterým se v práci podrobně věnuji s výjimkou časopisu *Lil*, neboť tento se mi nepodařilo najít ani v Muzeu romské kultury ani v Národní knihovně ani jím nedisponuje tehdejší vydavatel Emil Ščuka, a nemohla jsem ho proto podrobit vlastnímu zkoumání. Jeho deskripce tedy ve výčtu bohužel chybí, periodikum však vyšlo v počtu pouhých dvou čísel a titul byl dle slov vydavatele určen zejména Romům na Sokolovsku, proto absenci jeho deskripce nepovažuji za nutně škodlivou vypovídací hodnotě této práce.

Tato periodika jsem sledovala v rozmezí jejich vzniku a zániku, případně jsem zachytila

⁵ Havlová (2000), s. 146.

⁶ Rok značí rok vzniku.

transformační proces na podobný titul a ten jsem pak nadále zachycovala. U vyjmenovaných časopisů a novin docházelo k ukončení existence či transformaci převážně v první polovině 90. let až do roku 1996 (1990:⁷ *Romano lav*, *Lačo lav*; 1993: *Romano gendalos*; 1994: *Nevo romano gendalos*, *Amaro lav*; 1996: *Gendalos*). Jediné noviny *Romano kurko* vycházely do roku 2002. Sledovala jsem je ovšem pouze do roku 1996, kdy již žádné z periodik založených zkraje 90. let, ani jeho kontinuální pokračovatelé, s nimiž *Romano kurko* spoluvycházelo, neexistovalo, respektive z kraje roku 1996 vyšlo pouze jediné dvojčíslo měsíčníku *Gendalos*. Těžiště předkládané práce tak spočívá pouze v období let 1969–1996.

Současně jsem se již nevěnovala titulům, které začaly vycházet od roku 1992 dále, a to z důvodů kapacitních, kdy bylo nutné omezit výběr tak, aby byl rozsah výsledků mého zkoumání optimální rozsahu diplomové práce. Nabízí se tím tedy prostor pro další možná bádání, v němž by měly své místo právě tituly, kterým se tato práce nevěnuje.

Dalším důvodem koncentrace práce na zvolené období byl stav dosavadního a relativně skromného bádání v tématu (navíc tohoto časového období), které se soustředilo buď na deskripci periodik⁸, na jejich obsahovou analýzu⁹, případně jejich existence byla zmiňována v jiném tematickém kontextu¹⁰. Bakalářská práce Kateřiny Nenkové (obhájena v roce 2011) byla zaměřena pouze na současné romské noviny a časopisy, Kateřina Vokounová se ve své seminární práci soustředila na tvorbu přehledového výčtu všech periodik na území České republiky, jenž však není úplný. Obě práce však kromě své stručnosti, a tudíž nutné redukci informací obsahovaly množství nepřesností, slabým místem byla i rovina interpretační, byť tato tvořila nepatrnou část textů. Je třeba mít přitom na paměti, že se jednalo jednak o kvalifikační práce studentů vysokých škol, jednak vznikaly na Ústavu české literatury a knihovnictví¹¹ FF MU a na katedře Mediálních studií a žurnalistiky¹² FSS MU, takže je vcelku pochopitelné, že autorky měly z pozice studentek příslušných oborů k tématu dále a že se jím zabývaly více deskriptivně. Naopak Věra Havlová se ve své bakalářské práci zpracované na Institutu základní vzdělanosti UK koncentrovala jednak na sociologické aspekty vzniku, vývoje a současného postavení psané romské literatury, jednak se jí podařilo z mnoha zdrojů shromáždit a sestavit podrobnou a obsáhlou bibliografii romské psané literatury v ČR včetně téměř úplného přehledu romských periodik (s výjimkou časopisů *Romani дума* a *Romano lav* vydávaného z iniciativy Nadace Romane čhave), již lze považovat za ucelený výchozí materiál pro další badatele. Ve své práci rovněž nastoluje mnoho podnětných otázek pro další směry výzkumu.

⁷ Rok značí rok transformace jednoho periodika v jiné, případně zánik.

⁸ Například Balážová (1997); Vokounová (2006); Nenková (2011).

⁹ Reichová (2001).

¹⁰ Havlová (2000).

¹¹ Práce Kateřiny Vokounové.

¹² Práce Kateřiny Nenkové.

Výběr tématu diplomní práce Jarmily Balážové patrně determinoval romský původ autorky. Ta se ve své práci, napsané v roce 1997 na FSV UK, zaměřila na romská média (tedy nejen tištěná) vycházející po roce 1989. Poměrně podrobný popis jejich produkčního vývoje zahrnoval jen některé tituly (*Lačho lav, Amaro lav, Romano džaniben a Romano gendalos, Nevo romano gendalos a Gendalos*), další periodika té doby uvádí pouze výčtově včetně těch vydávaných na Slovensku, doprovobeném vždy stručnou charakteristikou titulu (*Romano kurko, Romano ľil, Nevipen, Romipen, Roma, Lulud'i, Romani duma*). Přehled ale není úplný. Bohužel věrohodnosti textu neprospěly mnohé informační odchylky, faktografické chyby a nedostatečná či místy ničím nepodložená analýza. Irena Reichová v kapitole, jež je součástí studie Romové a nacionalismus, přistupuje k tématu z perspektivy teorie médií a provádí obsahovou analýzu dvou romských periodik z let 2000. Ve všech uvedených pracích, s nimiž jsem se v přípravné fázi seznámila, jsem však postrádala postihnutí podstaty, tj. počátků, hlubších historických souvislostí a zasazení do kontextu etnoemancipačního procesu, jehož byla periodika integrální součástí. Domnívám se, že takový rámec teprve umožní lépe rozumět úloze, charakteru a vývoji romských periodik. Proto jsem historické a etnoemancipační hledisko zvolila jako důležitá východiska pro tuto práci.

Dalším důvodem byla značná nepřehlednost romských periodik první poloviny 90. let, na kterou pravděpodobně narazí každý zájemce o téma. Orientaci badatele příliš neusnadňují ani současné studie, a to pro svoji stručnost, nedůslednost a chyby, jež mohou být zčásti způsobeny nedostatkem zdrojů, čerpáním z uvedených prací, a tudíž reprodukcí jejich chyb (s výjimkou téměř úplně přehledové tabulky romských periodik Věry Havlové, její text jsem však objevila až v samém závěru psaní práce). Například práce Jarmily Balážové se touto epochou sice zabývala, ale při pozdější komparaci s informacemi na podkladě četby periodik té doby vyšlo najevo, že místy – i tam, kde je relativně snadné informaci ověřit – autorka udává mylné informace. V práci nicméně konstatovala, že získávání informací nebylo lehkým úkolem, poněvadž „neexistovala takřka žádná literatura, vydavatelé si nepoznamenávali, kdy se měnili šéfredaktoři, složení redakce, periodicita titulů atd.“¹³ Přesto (nebo možná právě proto) zdrojům a metodám práce nejen že nevěnuje zvláštní kapitolu, nýbrž tuto otázku v celé práci zcela opomíjí. Nepopisuje své zdroje, pouze uvádí výčet osob, jimž děkuje za poskytnutí informací – z pouhého jmenného seznamu ale není zřejmá metoda získávání dat. Autorka v práci nepracuje ani s citacemi, parafrázemi informátorů nebo s odkazováním ke zdrojům pomocí poznámkového aparátu, není tudíž vůbec zřejmý původ uvedených informací a je pak obtížné ověřit jejich validitu v příslušném zdroji či získat přehled o tom, k jakým otázkám a jak se ty které osoby vyjadřovaly. Například skutečnost, že zejména citlivé informace týkající se změn v redakcích či personálních antipatií jsou podány bez jakýchkoliv

¹³ Balážová (1997), s. 2.

vysvětlení či odkazů, na jakém podkladě autorka svá tvrzení uvádí, činí z jinak potenciálně zajímavé práce méně důvěryhodný zdroj.

Minimální probádání tématu ve mne vyvolávalo otázku, jaký byl skutečný vývoj a co bylo příčinou neustálého vznikání, transformování a zanikání romských periodik, na které jsem však v dosavadních pracích nenacházela uspokojivé, případně vůbec žádné odpovědi. Shledala jsem proto za přínosné pokusit se o vlastní a přehlednou rekonstrukci doby, charakteristické určitou svérázností.

Práce byla omezena na dané období i proto, že na rozdíl od současných periodik nás od těch prvních či vycházejících po roce 1989 dělí téměř čtyřicet, respektive dvacet let. Mnoho účastníků a svědků té doby již proto nežije a s každým váháním se zmenšuje možnost hovořit s dalšími přímými účastníky, případně se ztrácí jejich schopnost děnit spolehlivě rekonstruovat. Osobní výpovědi pomáhají pochopit proces fungování romských periodik zevnitřku – umožňují totiž za množstvím dat vidět život, procesy, mezilidské vztahy, osobní motivace, individuální pohledy, důležitost, jakou tento fenomén hrál v životě romské menšiny i jednotlivců, zajímavé je sledovat i to, na co který respondent sám klade důraz.

Cílem předkládané práce je tedy přispět k rekonstrukci procesu vzniku a vývoje romského národnostního tisku na našem území a popsat jeho roli v emancipačním romském hnutí. Soustředím se přitom na několik rovin, které jsou kombinací deskriptivního, interpretačního a analytického přístupu k tématu – přiblížím historický, politicko-společenský kontext vzniku romských tiskovin jakožto součásti procesu ustavování romského hnutí, z toho posléze vyvodím, jakými okolnostmi a faktory byl vznik romského časopisectví podmíněn. Dále provedu chronologickou deskripci historie vzniku, fungování a podoby všech osmi periodik, které na našem území vycházely v uvedeném období a na základě těchto informací vyzdvihnu některé jejich výrazné, charakteristické rysy. Na závěr se pokusím vyvodit, jaký přínos mohlo mít romské časopisectví v procesu budování emancipovaného postavení Romů, a nastíním další možné směry bádání.

1.2. Vymezení pojmosloví

V práci opakovaně operuji s termíny romské periodikum (médiu, titul, list, noviny, časopis) a Romové (a od něj odvozenými adjektivy). Pod těmito pojmy rozumím následující.

„Romské periodikum“ chápu jako tištěné médiu (v našem případě s týdenní, čtrnáctidenní, měsíční či občasnou periodicitou), charakteristické těmito faktory – vznik byl iniciován Romy, na produkci se podíleli příslušníci romské minority, cílovou skupinu tvořili primárně Romové, obsahové zaměření bylo podřízeno otázkám přímo či úzce souvisejícím s Romy a se svými čtenáři

komunikovalo v romském jazyce. Žádný z vyjmenovaných faktorů však nemusí platit absolutně – romská periodika zkoumaného období byla totiž dílem Romů a členů majority, byla určena oběma skupinám (i když primárním čtenářem byl Rom), obsah tvořila převážně, ale ne výhradně „romská témata“ a romština v žádném z nich nebyla jediným užitým jazykem. Lze se však ptát, musejí-li být dodržena všechna zmíněná kritéria k tomu, aby bylo ještě možné hovořit o romském tisku. Lze za takový považovat periodikum, na jehož vzniku se Romové nepodílí, a chybí tudíž jimi prováděná selekce témat a vlastní pohled na svět kolem nich? Nebo takové, které z různých důvodů rezignuje na užívání romštiny? Těmito otázkami pouze naznačuji nejednoznačnost definice, která by vyžadovala hlubší analýzu. Detailněji se jí v práci nezabývám proto, že periodika let 1969–1996, jimž se tato práce věnuje, splňují uvedená kritéria beze zbytku, proto si trávám je pojmem „romské periodikum“ (tak jak ho výše vysvětluji) označovat.

V práci výhradně užívám a respektuji etnonym Rom, které provází celý proces etnoemancipačního hnutí. Pro úplnost je nutné uvést fakt, že v romských periodikách se z většiny pohybovali příslušníci subetnických neolašských skupin žijících na území České republiky – tedy zejména potomci moravských Romů a slovenští a maďarští Romové, jejichž rodiny přicházely do Čech v poválečném období. V práci jsem však subetnicitu romských autorů soustředěně nemapovala – usuzuji pouze z dialektů, v nichž byly romské texty publikovány, z rozhovorů s účastníky či svědky procesu, kteří hovořili o původu svých rodin, případně z obecně známých informací o subetnické příslušnosti některých osobností romského hnutí. Koncentrace zájmu na subetnické pozadí romských periodik a jeho tvůrců se tedy nabízí jako další možný směr výzkumu, jenž by svým dílem přispěl k současnému stavu bádání v oblasti romských periodik vydávaných na území ČR. V citacích z odborné literatury, z článků v romském tisku nebo cituji-li tvrzení pamětníků zachovávám jimi zvolenou terminologii. Apelativa „Cikán“, „cikán“ a od nich odvozená adjektiva u autentických dobových citací ponechávám rovněž beze změny.

1.3. Zdroje dat

Práce se opírá o informace, které pochází z různých typů pramenů – z nich největší část tvoří zjištění získaná vlastním studiem všech uvedených romských periodik a realizací rozhovorů s účastníky či svědky událostí té doby (těmito se budu v následující části blíže věnovat). Další soubor představovala odborná, převážně romistická literatura věnovaná poválečné historii Romů a procesu vzniku romského politického hnutí, z níž jsem čerpala zejména v kapitole zachycující politicko-společenský kontext zrodu emancipačního hnutí Romů, a zdroje jsem nijak neproblematizovala. Dalším zdrojem byly kvalifikační práce, které měly v přípravné fázi usnadnit orientaci v tématu. Z již popsaných důvodů bylo ale od těchto zdrojů upuštěno a jedinými, které

byly využity buď jako zdroj informací, nebo pro konfrontaci s mými zjištěními, byly práce Jarmily Balážové a Věry Havlové – využity jsou zejména v deskriptivní části předkládaného textu. Dalším možným, nicméně v této práci nevyužitým zdrojem, jsou žádosti vydavatelů o poskytnutí dotací a následná rozhodnutí o udělení, případně zamítnutí finanční podpory. Mohou být zdrojem informací o výši dotace (a lze tudíž sledovat vývoj výše dotace v čase u jednotlivých titulů), o rozpočtových položkách (placení redaktorů, zaměstnanců apod.), nákladu apod. Tyto žádosti se nacházejí v Národním archivu v Praze, nicméně dle informací odpovědných pracovníků NA jsou zachovány pouze zčásti a není zaručeno, že bude badateli dán souhlas ke zpřístupnění dokumentů. Souhlas vydává MK ČR a problémem může být ochranná lhůta, jež se vztahuje na dokumenty mladší 30 let. Lze konstatovat, že v práci se opírám především o data získaná z četby či analýzy textů, naopak nebyl prováděn výzkum, jenž by zjišťoval skutečný dopad periodik v oblasti etnické emancipace na čtenářstvo. Částečně tuto rovinu sice ilustruji na případech rozhovorů s účastníky a svědky událostí, takové závěry však nelze generalizovat. Výzkum čtenářstva, vlivu periodik na cílové skupiny se tedy nabízí jako další možnost bádání.

1.3.1. Vlastní studium periodik

Pro samotnou práci bylo nutné se seznámit se všemi devíti periodiky, které jsem do práce zahrнула. Jako problematická se ukázala již fáze zjišťování, o které tituly se v jakých letech vlastně jednalo a s jakou produkční a vydavatelskou skupinou souvisely. Při shromažďování dat jsem pracovala i s vyhledávacím systémem Ministerstva kultury ČR, v němž lze dohledat registrační čísla periodik.¹⁴ Systém však badatelům práci příliš neusnadní, neboť informace v něm nejsou úplné, případně jsou některé z nich chybné – informaci o chybování samotného systému potvrdili přímo pracovníci MK ČR. Všechna periodika se mi následně podařilo zajistit v Národní knihovně v Praze a Muzeu romské kultury v Brně, s výjimkou prvního ročníku Informačního zpravodaje SCR (1969)¹⁵ a prvního čísla měsíčníku *Romano gendalos* (1991), které v obou institucích chyběly. Jednalo se o poměrně rozsáhlý soubor materiálu, který poskytl několik typů informací, přičemž žádný ze zdrojů nebyl neproblematický a bez vlastních limitů.

Data obsažená v tiráži sloužila k základní orientaci v produkčním zázemí, ne vždy a ne u všech periodik nicméně byla otištěna, případně neobsahovala vždy všechny informace jako vydavatelství, vedení a složení redakce, výše nákladu, způsob distribuce apod. Zcela spolehlivým zdrojem základních dat však nejsou i z důvodu setrvačnosti – tiráže nemusely okamžitě reagovat na aktuální

¹⁴ Dostupné na adrese: <http://www.mkcr.cz/scripts/modules/catalogue/search.php?catalogueID=1&lid=1>

¹⁵ Skutečnost, že se nachází v Moravském zemském archivu v Brně, jsem zjistila až v březnu 2012, kdy jsem již na práci intenzivně pracovala a z časových důvodů jsem proto cestu nerealizovala.

změny v redakci, personální obsazení uvedené v tiráži nemuselo zase vždy odpovídat reálnému zapojení osob do produkčního procesu tiskoviny – v redakčních radách mohly být jmenovány osoby, které svojí erudicí měly především zvýšit prestiž titulu, praktickou činnost spojenou s danou pozicí ale třeba nemusely nutně vykonávat. Dále bylo možné pracovat s občasnými redakčními úvodníky, jež umožnily vhléd do deklarovaných motivací, ambicí a cílů periodika, které pak bylo možné konfrontovat s jejich reálným obsahem. Ani ony ale z povahy žánru nejsou objektivním zdrojem informací – byly proto čteny zejména s cílem získat obrázek o deklarovaných cílech konkrétního titulu, přičemž samotnou deklaraci nemusí ještě následovat praktické naplnění, navíc s vědomím, že obsah úvodních prohlášení může mít různé motivy. Četba periodik také umožnila získat představu o jejich obsahovém a tematickém zaměření, četnosti romského jazyka a oblastí, které si redakce předsevzala pokrývat. Konečně mohly být zdrojem poznání otiskované dopisy čtenářů jakožto jediné informace o zpětné vazbě – zde je však otázkou, jakou strategii měly redakce při uveřejňování dopisů, byla-li prováděna jejich selekce například co do míry negativní a pozitivní kritiky. Dá se i očekávat, že časopisy navzdory dílčím výhradám četly spíše ty osoby, které je vyhledávaly, a tudíž vůči nim nebyly tolik kritické, zatímco ti ostatní se o ně buď vůbec nezajímali, nebo je pro nesouhlas s jejich formou, obsahem či personálním zázemím, které za nimi stálo, nečetli. Neprováděla jsem tedy ani kvantitativní výzkum ani nerealizovala rozhovory se čtenáři periodik té doby, aby bylo možné důsledně postihnout postoje čtenářů k tisku.

Nevýhoda této metody získávání informací podle mého soudu spočívá v tom, že nemusí popisovat skutečný stav věcí. Na jedné straně je tu výše naznačená nedůslednost a setrvačnost informací obsažených v tiráži. S realitou se nemusely shodovat ani obsahy vyjádřené v úvodnicích (a jiných článcích věnovaných pozadí romských periodik), jež demonstrovaly určité postoje redakce. Deklarace a informace mohly procházet různým stupněm osobní či vydavatelské selekce, účelovými úpravami, které mohlo způsobovat konkurenční prostředí romských periodik, mezilidské vztahy apod. Objevovalo se i několik pohledů na jednu situaci, v takovém případě bylo obtížné nacházet tu jedinou správnou verzi, případně se stoprocentně spoléhat na validitu dalších informací. Proto jsem informace, v nichž byl patrný nějaký spor, konflikt apod. používala spíše k dokreslení situací, demonstraci jednoho z pohledů na určitý jev.

1.3.2. Rozhovory s pamětníky

Druhým podstatným zdrojem informací k tématu byla série rozhovorů s pamětníky z řad Romů a majority, kteří v dané době v romských periodikách pracovali nebo byli součástí širšího vydavatelského zázemí.

Uskutečnila jsem pět setkání, během nichž byly nahrány tyto rozhovory: Jarmila Balážová –

2. 5. 2011, Emil Cina – 15. 2. 2012, Jan Horváth – 6. 2. 2012, Kateřina Sidonová – 26. 10. 2011, Emil Ščuka – 23. 11. 2011; a tři rozhovory vedené po emailu (Andrej Sulitka, Karel Holomek, Zbyněk Andrš). Důvodů takto malého a ještě ne reprezentativního výběru (z hlediska pokrytí zkoumaných titulů) je několik – na jedné straně stojí kapacitní možnosti diplomové práce, pro něž jsem učinila pouze základní výzkum a tedy i počet oslovených osob byl nutně omezený. Na druhé straně jsem si plně vědoma toho, že by objektivitě a výpovědní hodnotě práce širší výběr prospěl – zde jsem nicméně narazila na překážky, jako například skutečnost, že osoby již nežijí (Jan Rusenko, Vlado Oláh), na místní nedostupnost (Margita Reiznerová), neuspokojivý zdravotní stav (Gejza Demeter), ztrátu kontaktů v důsledku stěhování, emigrace či časového odstupu (Gejza Orlet, Mikuláš Smoleň, Ladislav Milo), v jednom případě jsem se pak setkala s odmítnutím rozhovor poskytnout, respondent však nakonec změnil názor (Emil Ščuka). Proto se práce opírá pouze o omezené zdroje, které samozřejmě, po dalším studiu někoho jiného, mohou být podrobeny oprávněné kritice.

S romskými pamětníky jsem vedla rozhovory výhradně v českém jazyce. Bohužel z kapacitních a technických důvodů (obtížná dostupnost některých pamětníků) nebyly nahrány rozhovory tak, aby jimi byla rovnoměrně pokryta všechna zkoumaná periodika.

Pro získávání informací od pamětníků jsem využila metody rozhovoru. Na základě studia a četby periodik v přípravné fázi práce jsem si definovala několik oblastí, které mě především zajímaly, a k těmto jsem vytvořila soubor otázek. Při realizaci rozhovoru jsem však tyto podklady nevyužívala, ale představovaly možné vodítko v případě, že by respondent nebyl schopen spontánního vyprávění a vzpomínání, případně pro moji kontrolu v závěru setkání s pamětníky. Do vyprávění jsem zasahovala tehdy, když vyvstaly různé nejasnosti z mé strany, respondentova výpověď si na několika místech odporovala a bylo nutné se dopátrat skutečné verze, případně když bylo nutné rozhovor směřovat na otázky, které jsem potřebovala ozřejmit.

Tato metoda ovšem představovala několik rizik, které jsem již předem předpokládala, zejména co se schopnosti zpětné rekonstrukce týče. Jedním byl poměrně značný časový odstup, který se projevil zejména v tom, že si pamětníci často nepamatovali skutečný sled událostí, zaměňovali jednotlivé tituly, nebyli si jisti osobami, které se v daném období měly kolem toho či onoho periodika pohybovat. Dalším rizikem byla přirozená selektivita paměti, která zpřítomňovala některé informace na úkor jiných, vnímaných jako méně důležité či bezvýznamné. Žádoucí subjektivní pohled na události (například v otázce kladení významu, hodnocení, způsobu, jakým osoba o věci hovoří apod.) ztížil naopak orientaci v otázkách s mocenským pozadím – například se různila výpověď vydavatelů s výpověďmi redaktorů, případně pohled vydavatele jednoho periodika na jiné vydavatelské subjekty. Roli ale přirozeně hrála i vědomá snaha některé věci zamlčet, jiné naopak zdůraznit, zachovat si v pohledu na minulost osobní integritu apod. Při rozhovorech byly často

projeveny silné emoce jakožto dozvuky různých vyhocených okamžiků, jimž v procesu fungování periodik tyto osoby čelily. Opomenuta by neměla být ani mezilidská, vztahová rovina – mnozí respondenti se dodnes osobně znají, setkávají se při různých příležitostech, a proto kritické postoje byly artikulovány buď obecně tak, aby se nikoho nedotkly, nebo byly pouze naznačeny, ale nijak nekonkretizovány. Některé oblasti tázání byly i zcela tabuizovány. Svou roli mohlo sehrát i to, že smutek či naštvaní nad tím, jak romská periodika zanikala, můžou být pociťovány i jako osobní selhání, a proto respondenti nebyli příliš ochotni hovořit o problematických momentech.

Vzhledem k poměrně malému množství odborné literatury, množství odlišných či vzájemně si odporujících informací a současně z důvodu časového odstupu jsem si vědoma, že i tato práce může – navzdory vší snaze o opak – přinést nevědomky mylná data. Domnívám se proto, že by téma vyžadovalo ještě zevrubnější studium materiálů a realizaci většího množství rozhovorů tak, aby popis mohl být ještě důslednější, objektivnější a prost případných nepřesností. I přesto si troufám tvrdit, že zejména deskriptivní rovina práce může usnadnit orientaci dalších badatelů v procesu vzniku a vývoje romského časopisectví, případně se může stát východiskem či inspirací pro další a již specifitější studie na téma romských tištěných médií, z nichž některé jsou v práci naznačeny. Na tomto místě se ještě sluší uvést, a současně se jedná o další možný směr bádání, že pro nesmírné množství možností, které na tématu bylo možné sledovat, se práce zvlášť nesoustředila na mapování autorství článků v romských periodikách, a nebyl tudíž dělán rozbor přístupu a tematického zaměření jednotlivých autorů. V práci tedy tento poměrně důležitý rozměr bohužel chybí.

2. Proces vzniku romského etnoemancipačního hnutí v kontextu politiky vůči Romům v letech 1945–1991

Projevy etnoemancipačního romského hnutí sledujeme na území České republiky (do roku 1992 součástí Československa) od konce druhé světové války¹⁶, k uskutečnění aspirací však došlo až v roce 1969 se vznikem první společensko-politické romské organizace na našem území, Svazu Cikánů-Romů (dále i jako SCR). Úsilí určité intelektuální skupiny Romů bylo tehdy spojováno se snahou o uznání svébytnosti Romů v oblasti jazyka, kultury a s národnostními, a tedy již politickými požadavky jako například přiznáním statusu romské národnosti. Zmiňujeme-li tedy počátky etnoemancipačního hnutí, máme tím současně na mysli počátky romského nacionalismu – najdeme v něm účast a vedení aktivních romských elit, snahu vystupovat jednotně za různé subetnické skupiny Romů¹⁷, které sice spojoval jazyk, společná historie a více či méně odlišné sociokulturní prvky, ale jakožto politicky jednotný subjekt (na rozdíl od mnohých situací na úrovni běžného života a možných interetnických kontaktů) dosud nefigurovaly. Idea nacionalismu jakožto politického konstruktů byla dále doprovázena důrazem na shodné znaky, jakými byly například romský jazyk, historie, kultura. Bez nacionálního pojetí romského etnika by nemohla dobře existovat ani romská periodika, která staví právě na podpoře dříve vyjmenovaných a předpokládaných jednotících znaků.

Vznik romských periodik je proto možné sledovat v kontextu etnoemancipace Romů, jehož byly součástí. Počátek položení tradice romských periodik na území České republiky klademe do roku 1969, kdy bylo úsilím SCR vydáno první číslo Informačního zpravodaje. Tomuto klíčovému okamžiku, a to nejen z pohledu předkládané práce, ale i z pohledu utváření emancipačního hnutí Romů na našem území, předcházela určitý historický a politicko-společenský vývoj, který ovlivnil možnosti vzniku hnutí i časopisectví Romů.

V kapitole, jejímž cílem je uvést přehled podmínek, které se na procesu vzniku obou fenoménů podílely, se zaměřím na období od roku 1945, neboť v tuto dobu byly utvářeny takové politicko-společenské, případně legislativní podmínky, které znemožňovaly či naopak umožňovaly existenci romského hnutí a časopisectví.

¹⁶ Blíže k tématu v kapitole 2.2., kde je jako první moment v procesu ustavování etnické emancipace Romů uveden rok 1948.

¹⁷ Na našem území šlo zejména o slovenské Romy, moravské Romy, maďarské Romy. Naopak stranou tohoto hnutí stála pro svoji uzavřenost, relativní odlišnost v oblasti sociokultury apod. subetnická skupina olašských Romů.

2.1. Politicko-společenské dopady migrace Romů po roce 1945

Po skončení druhé světové války v roce 1945 dochází na území Československa k výrazné změně dosavadní subetnické struktury romských obyvatel. Komunity tzv. českých a moravských Romů jakožto dvě nejpočetnější subetnické romské skupiny před rokem 1939 na území Čech, Moravy a Slezska, byly až na výjimky za války vyhlazeny. Hovoříme-li tedy o historii Romů po roce 1945 na území Česka, týká se v naprosté menšině přeživších členů zmíněných dvou subetnik, naopak většinu tvoří tzv. slovenští, případně maďarští Romové, kteří z různých pohnutek od roku 1945 migrovali do Čech, na Moravu a do Slezska.¹⁸

Pohyb ze Slovenska svojí živelností a nekontrolovatelností předznamenal dikci politiky následujících tří let.¹⁹ Převažovala v ní atmosféra zákona č. 117/1927 Sb., o potulných cikánech, snaha o získání kontroly nad novými příchozími bez bližšího zkoumání skutečné povahy jejich migrace či tradičního způsobu života, preferovaná představa usazených a pracujících občanů i nejrůznější nápady na řešení situace od těch bizarních jako zřizování pracovních táborů, které ještě před několika málo měsíci tvořily realitu válečné Evropy, až po liberálnější tón připomínající některá ústavní práva Romů.

Příchod Romů ze Slovenska byl často motivován prací – ať už z vlastní vůle, nebo důvodů „pracovní povinnosti či v rámci náborových akcí“²⁰. Roli hrálo i „hledání nového domova“²¹ například v důsledku zchudnutí, ztráty domu, zpřetrhání vazeb mezi Romy a majoritou slovenské vesnice či nechuť navázat svůj život na místo, které pro Romy bylo připomínkou nepříjemných válečných zážitků.²² Skladba nově příchozí romské populace byla rozmanitá – tvořily ji osoby či skupiny osob různých subetnických původů, k nimž se vázala jiná historie, jiné životní způsoby.²³ Příchod těchto obyvatel a jejich nekontrolovaný pohyb vzbuzoval nevoli u části veřejnosti, jejíž odmítavý postoj byl patrný z nejrůznějších stížností na přítomnost Romů,²⁴ a nová situace v zemi si brzy žádala zaujetí stanoviska. Místní samosprávy navrhovaly například zřizování pracovních táborů pro Romy, soustředění do vytipovaných obcí, objevovaly se výrazy jako „nepolepšili se“,

¹⁸ Nešlo ale výhradně jen o pohyb jedním směrem – mnozí členové romských rodin či celé romské rodiny zůstávali dočasně, nebo se na Slovensko opakovaně vraceli navštěvovat své rodiny a příbuzné.

¹⁹ Migrace byla jako problém vyžadující řešení vnímána i dlouho poté. Zastavit tento přirozený pohyb romských obyvatel bylo cílem zákona č. 74/1958 Sb., o zákazu kočování, v jehož intencích – na základě vlastní definice pojmů „kočovný“, „polokočovný“ – bylo zasáhnout vůči jakémukoli pohybu Romů, který se neslučuje s představou státu. In: Haišman (1999), s. 163.

²⁰ Pavelčíková (2004), s. 25.

²¹ Tamtéž, s. 23.

²² Hübschmannová (2005), s. 58.

²³ Nejčastěji se jednalo o kočovné Romy, směřující do příhraničních okresů či oblastí, z nichž odešlo (či bylo odejito) německé obyvatelstvo, a o již usdlé slovenské a maďarské Romy. Vedle nich se do Čech z koncentračních táborů vraceli přeživší ze skupin českých, moravských Romů a Sintí. In: Pavelčíková (2004); Davidová (2004).

²⁴ Pavelčíková (2004), s. 23–25.

„žít stejným způsobem života jako příslušníci majority“ apod.,²⁵ které vypovídají o tehdejších postojích části majority k Romům, navazujících na dominující dobovou rétoriku, zakotvenou konečně i v prvorepublikové legislativě.

Tendence řídit život nových obyvatel se promítly v roce 1945 do prvních návrhů na řešení tzv. cikánské otázky a její pozdější realizaci, a to ze strany Zemských národních výborů v Praze a Brně či národních výborů zejména v Čechách. Akcentováno bylo zejména odstranění „cikánské potulky, žebroty a krádeže“, přísný zákaz kočování či řádná výchova dětí, ale platily i zákazy vstupu do některých lázeňských měst,²⁶ čímž bylo de facto navázáno na zákon č. 117/1927 Sb., o potulných cikánech, jenž byl tou dobou ještě platnou právní normou.

O rok později se agenda dostává pod působnost Ministerstva práce a sociálních věcí a to stanovuje jiné postupy v řešení. V první řadě ústřední instituce odmítly stanoviska sepsaná na žádost ministerstva Františkem Štampachem, která se v mnohém nelišila od praxe, jež byla do té doby platná.²⁷ Kromě „doplnění evidence a vydání chybějících dokladů“ bylo považováno za nutné „zajistit romským migrantům ubytování, docházku jejich dětí do školy a zařadit je beze zbytku do produktivní práce“.²⁸ Určitý obrat naznačilo konstatování, že „trvalé usídlení a splynutí s domácím obyvatelstvem se považuje za nevhodné a neuskutečnitelné“, zrušena byla i některá diskriminační opatření Zemských národních výborů a byla zdůrazněna „nutnost ochrany Cikánů před nepřátelstvím majoritního obyvatelstva“.²⁹ Otázka zřizování pracovních táborů byla definitivně odmítnuta kromě praktických obtíží také s tím, že „je v rozporu s naším cítěním“.³⁰ Dále pak Legislativní odbor vlády Úřadu předsednictva vlády v souvislosti s touto diskusí a nedostatečností platných právních předpisů konstatoval, že „pojem Cikán není legislativně vymezen a že československému občanovi nelze omezovat osobní svobodu či mu bránit v pohybu na základě etnické příslušnosti“.³¹ Nepřehlednou situaci měl nakonec popsat a ujasnit celostátní „soupis všech potulných Cikánů a ostatních tuláků práce se štítících“³², iniciovaný v roce 1947 Ministerstvem vnitra. Vyhláška č. 756 ze 17. července se neměla ale vztahovat na ty, kteří „žijí usedle po delší dobu, mají řádné zaměstnání a způsobem života se neliší od ostatního obyvatelstva“.³³

Tato explicitní kategorizace romských obyvatel na základě míry jejich přizpůsobení se modelu

²⁵ Pavelčíková (2004), s. 24–26.

²⁶ Haišman (1999), s. 142.

²⁷ Štampach v návrhu upozornil na existenci zákona č. 117/1927 Sb., o potulných cikánech, v jehož uplatňování doporučoval pokračovat, navrhol zřizovat pro tyto osoby pracovní osady a děti dávat na převýchovu do majoritních rodin. In: Pavelčíková (2004), s. 27.

²⁸ Tamtéž, s. 27.

²⁹ Tamtéž.

³⁰ Tamtéž, s. 28.

³¹ Tamtéž.

³² Tamtéž, s. 29.

³³ Tamtéž. Výsledky podle autorky sice přinesly pro tehdejší orgány překvapivé výsledky o poměrně vysokém zastoupení pracujících mezi podchycenými osobami, mnohé údaje však při současných znalostech této etapy dějin spíše naznačují vysokou nespolehlivost dat.

majority předznamenává charakter budoucího přístupu státu k Romům obzvláště od druhé poloviny 50. let.

2.2. Hledání východiska pro postavení Romů po roce 1948

Únorovou revolucí započalo v Československu období, v němž filozofii v přístupu k Romům určily na dlouhá léta marxisticko-leninská doktrína a idea budování beztřídní socialistické společnosti. Romům, nově chápaným jakožto „oběti vykořisťování“³⁴ předešlých kapitalistických zřízení, se mělo dostat „organizované péče“³⁵ v řadě oblastí. Plánované vyrovnání s majoritou bylo započato v roce 1950 zrušením „zvláštního zákonodárství pro Romy, zejména zákona č. 117/1927 Sb.“³⁶ Následující dvě dekády ukáží, že zrovnoprávnění Romů de jure bylo aktem sice symbolickým, který ovšem neměl na vznik dalších právních norem určujících budoucí vývoj ve vztahu k Romům valnou váhu.

Nutno zmínit, že zamýšlená koncepce měla ve svých počátcích pochopení i mezi některými Romy. Souhlasně se vyjádřil k otázce „politického, sociálního a kulturního splynutí“ například JUDr. Tomáš Holomek, který z pozice sociálního referenta čerstvě vzniklého Krajského národního výboru přednesl v červnu 1950 svůj projev na setkání zástupců romských úderníků, členů KSČ a intelektuálů na Ministerstvu práce a sociální péče.³⁷ Jeho počínání, odmítající i ideu „tvořiti nový národ“³⁸, je však snáze pochopitelné při uvědomění si dobového kontextu. Až v poválečné éře byli Romové přizváni k diskusi (i když ne k rozhodovacím procesům) o podobě politiky vůči Romům, do té doby měla řada z nich spíše v paměti nedávnou zkušenost s tvrdou perzekucí či přímo s pokusy o fyzickou likvidaci. Skutečnost odmítnutí prvorepublikového, zřetelně diskriminačního zákona, pak patrně musela být vnímána rovněž jedině pozitivně. Těžko také mohl řečník dohlédnout, kam se politika vůči Romům nakonec stočí a jaké fatální vyústění bude pro drtivou většinu z nich ve svých důsledcích mít. V tuto dobu také nebylo zřejmé, že inspirací pro podobu „cikánské otázky“³⁹ se v raných 50. letech stane marxisticko-leninská vize národnostní politiky SSSR, která začala být diskutována,⁴⁰ zatím stále ještě v pozici jednoho z možných přístupů.

Centrálním bodem sporů státních institucí a v otázce Romů zainteresovaných subjektů a jednotlivců

³⁴ Sus (1961); Haišman (1999); Pavelčíková (2004), s. 34.

³⁵ Sus (1961), s. 8.

³⁶ Pavelčíková (2004), s. 34.

³⁷ Tamtéž.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Takto byl v dotyčném období nazývána agenda, jejímž předmětem byli Romové, případně alternuje s pojmem „cikánská problematika“. Oba termíny pregnantně rozebírá a kritizuje Milena Hübschmannová ve stati *Co je to tzv. cikánská otázka*. In: Sociologický časopis, 6/1970.

⁴⁰ Pavelčíková zmiňuje korespondenci mezi jednotlivými resorty, v níž probíraly politiky vůči Romům v sousedních komunistických zemích včetně SSSR.

té doby byla zejména otázka přiznání „národní svébytnosti (Romům, pozn. aut.) či práva podílet se na řízení a převýchově vlastních komunit.“⁴¹ Vyprofilovaly se dva názorové tábory – jeden zastávající asimilační postup inspirovaný ideologií SSSR a druhý reprezentovaný některými Romy a zájemci o téma z řad vědecké či kulturní obce, již byli později kritikou označováni jako „cikánští nacionalisté“⁴², zastánci „novodobého romantismu“⁴³, „romantičtí blouznivci“⁴⁴ či jednoduše „odborníci v uvozovkách“⁴⁵.

Zajímavý pro náš pohled je zejména druhý proud pro jeho veřejnou obhajobu uznat Romy za svébytnou národnostní skupinu.

Náznak emancipačních aspirací se objevil již v bezprostředně poúnorové době v roce 1948, kdy byl podán „návrh na povolení činnosti občanské organizace Sdružení slovenských cikánů, která si kromě kulturních kladla i ambice politické. Žádosti nebylo vyhověno.“⁴⁶ V roce 1950 byl z iniciativy brněnských Romů-účastníků ustavující schůze prozatímního krajského výboru Cikánů v Brně podán návrh na zřízení Svazu československých Cikánů, jako příloha zprávy Krajského národního výboru v Brně ve věci Zařazení osob cikánského původu do trvalého pracovního poměru byl dokument posléze odeslán na MPSV.⁴⁷ V srpnu 1953 pak vystoupila na poradě resortů, kulturních institucí a romských předáků z iniciativy Československého svazu spisovatelů se svými argumenty skupina osob (MUDr. Vít Holubec, František Štampach, Josef Sekera či Antonín Daniel), která přinesla pohledy na etnickou identitu Romů.⁴⁸ O rok později se v jedné z center politických škol KSČ v Hořině u Mělníka odehrálo pod vedením Ministerstva kultury celostátní setkání romských aktivistů pro kulturně osvětovou práci. Účastníky byla shodně odmítnuta asimilace a naopak jednoznačně vyjádřen vztah k tradiční romské kultuře.⁴⁹ Milena Hübschmannová se měla tehdy na tomto setkání ve svém příspěvku věnovat romštině. Tento jazyk byl později zastánci asimilace vnímán sice jako prvek, jímž Romům byli ochotni přiznat nějaký společný a historicky daný rys, přesto se ale zdráhali uznat romštině právo na existenci.⁵⁰ V roce 1957, kdy se už diskurz výrazně ubíral směrem k asimilačním praktikám a oponentní hlasy proto zaznívaly čím dál méně,⁵¹ vystoupil na ÚV KSS

⁴¹ Pavelčíková (2004), s. 35.

⁴² Hübschmannová (1970), s. 117.

⁴³ Sus (1961), s. 12.

⁴⁴ Tamtéž, s. 13.

⁴⁵ Tamtéž, s. 70.

⁴⁶ Haišman (1999), s. 151; Krčík (2002), s. 12–13.

⁴⁷ Sadílková, Závodská, Zapletal (2010), s. 17.

⁴⁸ Pavelčíková (2004), s. 35.

⁴⁹ Jistota na druhou stranu nepanovala v tom, má-li být podporován romský jazyk. In: Pavelčíková (2004), s. 52; Pavelčíková (2006), s. 192.

⁵⁰ Například Jaroslav Sus a jeho obhajoba asimilace v díle *Cikánská otázka v ČSR*.

⁵¹ Výzkumná činnost romistů (v dobovém diskurzu nazývaní spíše „cikánologů“) sice neustala, postupně ale byla umrtvována a přestalo se o ni informovat. In: Pavelčíková (2006), s. 192. Implicitně je pak existence cenzury vyjádřena v *Cikánské otázce v ČSSR* Jaroslavem Susem na s. 37: „Ještě v nedávné době se vyskytovaly názory, že je

se svým písemným návrhem na účast romské reprezentace v procesu rozvoje romské kultury romský aktivista, stavitel a bývalý odbojář Anton Facuna, zastupující tak bratislavskou romskou inteligenci. Zdůvodňuje v něm vytvoření Svazu československých Cikánů a schválení jeho čtrnáctideníku pod názvem *Nový den (Nevo díves)*,⁵² to bylo zamítnuto a skupina navrhovatelů byla označena jako „cikánští nacionalisté“.⁵³ V té době paralelně přicházely ústředním slovenským orgánům další podněty z iniciativy představitelů romské inteligence, která se jimi snažila prosadit například vyučování v romštině.⁵⁴ Patrné a slyšitelné oponentní hlasy se nakonec do formulace politiky vůči Romům nepromítly, naopak byly veškeré body těchto návrhů systematicky vyvraceny a zdůrazňovány argumenty, jejichž bází se stalo marxisticko-leninské pojetí národnostní politiky.

Prvním z náznaků, že asimilačnímu kurzu bude uvolněna cesta, byl v Československu rok 1953, kdy vedení tzv. cikánské otázky přešlo z ministerstva vnitra na jiné orgány. V oficiálním odůvodnění je zmíněna skutečnost, že dosavadní způsob koordinace nebyl „v souladu s platnou stalinskou koncepcí národnostní politiky Československa“.⁵⁵ Přístup k Romům v SSSR prodělal ovšem za poslední desetiletí radikální změny, o nichž ne všichni obhájci přístupu sovětské politiky k Romům z řad jich samotných či zainteresovaných odborníků měli dostatečné informace. Například výstup skupiny na již zmíněné poradě svolané z podnětu Svazu československých spisovatelů dával tušit, že řečníci neměli úplný obrázek o řešení tzv. romské otázky v Sovětském svazu, která se pár let později stala určujícím zdrojem pro řešení téhož v Československu.⁵⁶

Spor o povahu určujícího konceptu, přestože byl prosazen ten sociální, byl však z hlediska etnoemancipačního nesmírně důležitý – jednalo se totiž ze strany zastánců statutu národnosti (Romů i příslušníků neromské populace) o nepřehlédnutelný a v dané době ještě možný opoziční hlas a vyjádření touhy spolupodílet se na řešení otázek, které se Romů měly přímo dotýkat.

2.3. Definování politiky vůči Romům v 50. letech

Systematické popírání jakýchkoliv prvků etnicity či národnosti Romů se stalo typickým rysem druhé poloviny 50. let. Vládnoucí elita si tak vytvářela prostor pro předefinování politik vůči

třeba pěstovat a rozvíjet cikánský folklór a kulturu. (...) Takoveto názory sice po usnesení ústředního výboru Komunistické strany Československa z dubna 1958 již nejsou veřejně publikovány, to však neznamená, že by neexistovaly v hlavách mnohých lidí.“

⁵² Pavelčíková (2004), s. 60.

⁵³ Hübschmannová (1970), s. 117.

⁵⁴ Tamtéž.

⁵⁵ Haišman (1999), s. 155.

⁵⁶ Panovalo asi přesvědčení o pokračujícím vývoji před druhou světovou válkou, kde podporu s cílem přimět Romů k usazování se získávaly romská slovesnost, folklór i publicistika. Tato etapa trvala jen určitou dobu, po neúspěchu „převýchovných snah“ se Romové v SSSR stali naopak objektem různých forem perzekuce. In: Pavelčíková (2004), s. 34–35, 58.

Romům na čistě sociální bázi, přesně podle vzoru platného v Sovětském svazu od roku 1956. Romové, kteří se „podle stalinské ideologie nevykazovali pěti přesně vymezenými znaky národa, byli přiřazeni do příhrádky sociální skupina s odumírajícím etnikem a zaostalým způsobem života“.⁵⁷

Celkový pohled na to, jakou filozofií byla asimilace Romů a „převedení (...) tohoto cizorodého tělesa (...) do normálního života“⁵⁸ podložena, dává *Cikánská otázka v ČSSR* Jaroslava Suse z roku 1961, jež může být považována za oficiální pohled na Romy.⁵⁹ Východiskem bylo konstatování, že „podstatou cikánské otázky je rozpor mezi způsobem výroby a zároveň vysokou kulturní úrovní socialistické společnosti na jedné straně a mimořádně nízkým stupněm společenského života⁶⁰ obyvatelstva cikánského původu, projevujících se (...) v zaostalém stavu jeho hmotné a duchovní kultury, v značně zanedbaném způsobu života většiny cikánů na straně druhé. Tuto nerovnováhu⁶¹ lze řešit jen uvědomělou, plánovitě prováděnou politikou asimilace; to znamená umožnit přechod cikánů do vyššího sociálního a kulturního prostředí, splynutí s jeho sociální strukturou a kulturní úrovní“.⁶² Viníkem stavu jsou podle této teorie buržoazní instituce a orgány, které měly „pro cikány jen posměch a opovržení, zacházely s nimi jako s nepotřebnou lidskou spodinou“⁶³ a tento „společenský antagonismus“,⁶⁴ nevypouštějící Romy do hlavního společenského proudu, naopak udržující je v permanentní izolaci, „odsoudil cikány k sociálnímu a kulturnímu živoření“.⁶⁵ Cestu z periferie a „zaostalosti“⁶⁶ mohl nabídnout pouze nový společenský beztřídní řád, jenž nastavením podmínek povede „k přirozenému a úplnému odumření posledních zbytků etnické, národnostní specifiky cikánů“.⁶⁷

Prosazení svébytnosti Romů se v takových podmínkách smýšlení nemohlo stát skutečností. Kromě postupného vyčlenění jejich obhájců z publikačního prostoru a veřejného diskurzu byly jejich snahy označeny za „nežádoucí cikánský separatismus“.⁶⁸ Podle marxisticko-leninské doktríny Romové nemohly být za národ uznáni z několika důvodů – prvně autor kritizoval ty, již „přeceňují cikánský jazyk a posuzují ze zorného úhlu jeho existence cikány jako samostatnou národnost či národ“,⁶⁹ neboť jeho mluvčí žijí rozptýleně a nemohli se tak jakožto národ konstituovat stejným způsobem,

⁵⁷ Hübschmannová (2000), s. 136.

⁵⁸ Sus (1961), s. 7.

⁵⁹ Lhotka (2009), s. 16.

⁶⁰ Na jiných místech je ztotožňován s prvobytně pospolnou společností, např. Sus (1961), s. 79.

⁶¹ Haišman hovoří o hlubokém sociálním konfliktu, který si totiž nová ideologie na prahu vyhlášení socialistického Československa v roce 1960 nemohla dovolit. In: Haišman (1999), s. 160.

⁶² Sus (1961), s. 11.

⁶³ Tamtéž, s. 14.

⁶⁴ Tamtéž, s. 81.

⁶⁵ Tamtéž.

⁶⁶ Tamtéž, s. 70.

⁶⁷ Tamtéž.

⁶⁸ Tamtéž, s. 111.

⁶⁹ Tamtéž, s. 26.

jako se formovaly národy za kapitalismu.⁷⁰ Neexistuje ani něco jako svébytná kultura⁷¹ Romů. Ta je naopak pouze „lidovou tvorbou (...), jež je ve velké míře převzata z vyššího kulturního prostředí a je jen přizpůsobována cikánskému duchu“.⁷² Závěr je na jiném místě podpořen úvahou například o výjimečném nadání romských hudebníků. Skutečnost, že navzdory jejich talentu „nevyšel z cikánského prostředí ani jeden skladatel, který by vědomě pěstoval cikánskou hudbu jako umění zvláštní etnické skupiny“,⁷³ slouží jako další důkaz neexistence nějaké specifické formy romského umění, kultury. Je-li Romům přiznána určitá míra kulturnosti, pak je tato přímo úměrně závislá „délce pobytu a místu usazení“,⁷⁴ míněno usazení, které samo o sobě vede k postupné nápodobě majoritní populace a asimilaci. Na jiném místě autor posuzuje úroveň „cikánských specifik v morálce“,⁷⁵ devaluje ji na úroveň primitivního jednání⁷⁶ a dokazuje tak, že i tato si vyžaduje speciální péče majority. Nijak se neliší ani pasáž věnovaná romskému jazyku. Nejprve, ve vzácné i když jen zdánlivé shodě s mnoha oponenty, vyslovuje autor domněnku, že „cikánštinu je třeba uznat za jeden ze znaků, jenž poměrně zřetelně charakterizuje zvláštnost cikánského etnika“.⁷⁷ Vzápětí ale dodává, že jde přesto jen „o trosky jazyka, který spěje k odumření“⁷⁸ a pro jehož další „vývoj dnes ani v budoucnosti nemohou být vytvořeny předpoklady“,⁷⁹ což jinými slovy znamená odsouzení k zániku. Za primitivní byl romský jazyk označen i pracovníkem Ústavu pro jazyk český ČSAV Jiřím Lípou, odmítal například „romantické, demagogické snahy o prosazování romštiny“.⁸⁰ Romština je tak jazyk, užívaný dosud lidmi žijícími „v hluboké sociální a kulturní bídě, v cikánském prostředí, v kolektivu“, který opouští v okamžiku, když se dostanou „na vyšší společenského úroveň“,⁸¹ a ztrácí tak svoji funkci. „Schází subjektivní schopnost, vůle cikánů, kteří by pocítovali vnitřní potřebu rozvíjet svou mateřštinu, vytvořit z ní popřípadě ‚národní jazyk‘, v němž by se objevovala cikánská kultura.“⁸² Příklady mnohých romských intelektuálů (na pozicích romských aktivistů, sociálních či kulturních referentů apod.) zasazujících se v té době o uznání svébytnosti Romů, kteří tyto ideologické závěry sami svým příkladem vyvracejí, zůstala – patrně zcela záměrně – bez povšimnutí. Stejně jako zůstala stranou skutečnost, že romština byla tou dobou běžným jazykem komunikace mezi Romy a nechyběly hlasy, volající po jejím využití ve veřejném prostoru

⁷⁰ Tamtéž.

⁷¹ Myšlena kultura v užším slova smyslu.

⁷² Tamtéž, s. 38.

⁷³ Tamtéž, s. 44.

⁷⁴ Tamtéž, s. 39.

⁷⁵ Tamtéž, s. 50.

⁷⁶ Tamtéž, s. 45 – konkrétně způsob výchovy dětí, sklonech romských dívek k prostituci apod.

⁷⁷ Tamtéž, s. 27.

⁷⁸ Tamtéž, s. 69.

⁷⁹ Tamtéž, s. 33.

⁸⁰ Pavelčíková (2004), s. 60.

⁸¹ Tamtéž.

⁸² Sus (1961), s. 33.

přesvědčeny, že má potenciál v tomto úsilí plně obstát.⁸³

Popsaný pohled na Romy nezůstal pouze u proklamace. Pojetí bazírující na definování Romů jako etnika s odumírajícími rysy a konsensus řešit tuto otázku prizmatem sociálním se velmi záhy promítnul do praktické politiky.

2.4. Praktické provádění asimilační politiky v 50. a 60. letech

Prvním z opatření se stal zákon č. 74/1958 o trvalém usídlení kočujících osob. Kočovné skupiny totiž způsobovaly ve společnosti obzvlášť silné tenze. Dosavadní jednorázové pokusy o jejich usazení se zcela míjely účinkem.⁸⁴ Zákon počítal s tím, že během února 1959 dojde k usazení všech kočujících osob i těch, „které se živí nekalým způsobem, a to i tehdy, je-li v některé obci hlášen k trvalému pobytu.“⁸⁵ Dle jeho znění měly národní výbory poskytnout těmto osobám „všestrannou pomoc (...) zejména jsou povinny těmto osobám pomáhat při opatrování vhodného zaměstnání a ubytování,“⁸⁶ přičemž při neuposlechnutí hrozil dotyčné osobě až tříletý trest odnětí svobody. Jeho zastánci obhajovali i použití násilí, pokud „směřuje k odstranění jakýchkoliv výlučností a rozdílů.“⁸⁷ Současně s přípravou zákona probíhaly porady na různých úrovních, na nichž se měla dále precizovat jeho realizace. Na nich, navzdory jednoznačné protiústavnosti zákona, však zaznívaly zejména potvrzující hlasy zdůvodňující potřebnost zákona.

Oponentní vystoupení, a není bez zajímavosti že bylo ze strany Romů, se odehrálo například v listopadu 1958 v Šilheřovicích na Ostravsku.⁸⁸ Na tamním aktivu, jehož byli účastni i romští aktivisté, pronesl zástupce novojičínských Romů Šipoš, že zákon č. 74/1958 „v Novém Jičíně neplatí“, a navázal na předchozí debatu obhajující asimilaci jejím důrazným odmítnutím s tím, že „Romové jsou samostatným národem (...) a chystaný rozptyl Romů z míst jejich dosavadního pobytu bude mít za následek, že romské komunity přijdou o své nejvzdělanější představitele.“⁸⁹ Jeho kritika se nevyhnula ani vlastním řadám – vyčítal „romské inteligenci, že se ve své většině odrodila, stydí se za svůj původ a nesnaží se uchovat kulturu svých předků.“⁹⁰ Podotkněme, že přestože na takový postoj měl každý Rom výsostné právo, tvořily pak tyto osoby – možná i nevědomky – půdu pro argumentaci prorežimních ideologů tvrdících, že po dosažení určité

⁸³ Například zmiňovaný Anton Facuna v návrhu na vznik Svazu Cikánů v ČSR z 2. 12. 1957 proti snahám oficiálních orgánů devalvovat romský jazyk argumentuje: „Môžem prehlásiť jako dokonale znalý jazyka cigáňského, že všetko dá sa vyjadriť po cigáňsky a nie je pravdou, že cigáňska reč je chudobná na slovnú zásobu.“ In: Pavelčíková (1999), s. 150.

⁸⁴ Pavelčíková (2004), s. 57.

⁸⁵ Sbírnka zákonů, č. 74/1958, § 2.

⁸⁶ Tamtéž, § 1.

⁸⁷ Sus (1961), s. 101.

⁸⁸ Pavelčíková (2004), s. 63.

⁸⁹ Tamtéž, s. 65.

⁹⁰ Tamtéž.

společenské úrovně se každý Rom sám zbavuje své původní příslušnosti.⁹¹ Následovala další vyjádření, například Jana Ráce z Kunčiček, jenž si na příkladu obtíží jejich souboru „stěžoval na nedostatečnou podporu romské kultury“ či představitele olašských Romů Josefa Stojky z Hlučína ostře vystupujícího proti sedentarizaci.⁹² Pouze jediný z přítomných Romů, Vagay, naopak kritizovanou státní politiku schvaloval.⁹³

Provádění zákona ve dnech 3. až 6. února 1969 bylo problematické, píše se o jeho drastickém provedení,⁹⁴ „známé jsou příběhy o odebírání koní a kol z vozů (...) na desítkách míst, zachycování Romů na železničních stanicích a podobné excesivní postupy správního a bezpečnostního aparátu“,⁹⁵ přestože tento přímo v zákoně proklamoval „všestrannou pomoc při přechodu k usedlému způsobu života“. Zákon, přestože měl mířit na kočovné Romy, postihnul i mnohé usedlé rodiny, které pak vynakládaly značné úsilí na vyjmutí ze soupisu, nutno dodat, že v mnoha případech zcela marně.⁹⁶

Dalším nástrojem, jenž měl dostát intencím asimilační politiky a navázat na „zastavení nežádoucího pohybu cikánského obyvatelstva“,⁹⁷ bylo usnesení č. 502 z roku 1965 „Zásady pro organizování rozptylu a přesunu cikánského obyvatelstva“,⁹⁸ jehož kontury vznikaly kontinuálně již od roku 1961.⁹⁹ S ním pak souvisela i „likvidace nežádoucích soustředění obyvatel cikánského původu“ zejména ve slovenských osadách.¹⁰⁰ Záměr vycházel z přesvědčení, že „působit proti objektivně probíhajícímu rozkladu“¹⁰¹ cikánského etnika by bylo nesprávné a (...) naopak je třeba tento proces uspíšit, zrychlit, řešit do všech důsledků.¹⁰² Stoprocentní naplnění plánu rozptylu se z mnoha důvodů nezdařilo a bylo nakonec zrušeno.¹⁰³ I toto protiústavní opatření negativně poznamenalo romské obyvatelstvo, jeho strukturu, fungující mimo jiné jako zdroj „předávání a uchovávání kulturních, etnických a etických hodnot“. ¹⁰⁴ Rozptyl se tak v druhé polovině 60. let, doprovázené uvolněnější atmosférou ústící do Pražského jara v roce 1968, stále častěji stával terčem veřejné

⁹¹ „Historie podala nesčetné důkazy o tom, že dostane-li se cikán na vyšší společenskou úroveň, rychle zapomíná na svou minulost, nechce nic slyšet o svém cikánském původu, často se zaň naopak stydí.“ In: Sus (1961), s. 33.

⁹² Pavelčíková (2004), s. 65.

⁹³ Tamtéž. Autorka nezmiňuje křestní jméno citovaného Roma.

⁹⁴ Hübschmannová (2000), s. 138.

⁹⁵ Haišman (1999), s. 165.

⁹⁶ Prečan (1990), s. 221.

⁹⁷ Haišman (1999), s. 175.

⁹⁸ Pavelčíková (2004), s. 89.

⁹⁹ Tamtéž, s. 83.

¹⁰⁰ Tamtéž.

¹⁰¹ Jak bylo na jiných místech ukázáno, oficiální proud shledával, že ve stadiu rozpadu se nachází například romský jazyk či romská elita distancující se od své skupiny, další prvky života Romů jako kultura, hodnotový systém, způsoby obživy byly pokládány za zaostalé.

¹⁰² Sus (1961), s. 100.

¹⁰³ Prečan (1990), s. 221.

¹⁰⁴ Hübschmannová (2000), s. 138.

kritiky,¹⁰⁵ byla ukončena činnost Vládního výboru pro otázky cikánského obyvatelstva, započatá v roce 1965, a státní orgány začaly hledat nové cesty.¹⁰⁶ Ke slovu se souběžně dostávala i otázka postavení Romů či Romů obecně. Ta byla otevřena „jednak odbornou veřejností jako do té doby spíše nefrekventované téma (...), ale především se vytvořily i politické reprezentace Romů samotných“.¹⁰⁷

2.5. Vznik a krize politiky národnostní emancipace v rozmezí let 1968–1973

Dosavadní politika snažící se vymazat Romy jakožto etnikum ze společenského složení nebyla úspěšná do důsledku. V této souvislosti přinesla zajímavý postřeh Milena Hübschmannová, v němž poukazuje na příkladu kanadských Eskymáků a dalších skupin na zrádnost asimilačních politik. Nemusí vést totiž k žádoucímu splynutí, nýbrž paradoxně právě k posílení sebeidentifikace členů s danou skupinou. „Minoritní skupina neustále odlišovaná a distancovaná dominantní společností si konečně uvědomí svou skutečnou odlišnost a aspiruje na to, aby ji mohla uplatnit.“¹⁰⁸ Podobně později analyzuje jednání Romů v období přelomu 60. a 70. let i text Charty 77, když konstatuje, že „asimilaci se Romové brání, protože je zbavuje přirozených sociálních vazeb a násilně rozkládá základní předpoklady jejich sociálního bytí“ a „sebezáchovnou reakcí Romů (na asimilaci, pozn. aut.) je překlenutí tradičních rozdílů mezi subetnickými skupinami, oslabení rodových rivalit a vznik zcela nového povědomí celoetnické sounáležitosti“.¹⁰⁹ Mnozí z Romů, již měli být asimilováni, si skutečně „uchovali úctu k tradičním romským hodnotám a zvyklostem (...) a byli ochotni se zapojit do etnoemancipačního procesu“.¹¹⁰ Právě na těchto základech, v opozici k dosavadnímu destruujičímú vývoji, se v rámci oficiálního politického proudu začalo rodit první, a i pro pozdější období a téma romských periodik, nesmírně význačné romské hnutí.

Jeho vznik souvisí se skupinou brněnských Romů, především „romské inteligence“,¹¹¹ kteří se sešli 18. 5. 1968 v Brně na jednání tzv. krajského aktivu k cikánské problematice. Ten se současně stal i přípravným výborem, z jeho iniciativy vzešla rezoluce hlásící se k obrodnému procesu – Pražskému jaru – v Československu, která mimo jiné zahrnovala i myšlenku vzniku organizace a potřebu podílet se na společenském životě v rámci zastupitelských orgánů, jakož i požadavek k ústavnímu vymezení a charakteristice Cikánů.¹¹² K samotnému vzniku organizace došlo až v roce 1969, tedy

¹⁰⁵ Haišman (1999), s. 182.

¹⁰⁶ Lhotka (2009), s. 16.

¹⁰⁷ Haišman (1999), s. 187.

¹⁰⁸ Hübschmannová (1970), s. 110.

¹⁰⁹ Prečan (1990), s. 224.

¹¹⁰ Pavelčíková (2004), s. 89.

¹¹¹ Lhotka (2009), s. 3.

¹¹² Tamtéž. Ústavním vymezením lze rozumět apel na přehodnocení postavení Romů a uznání jejich práva na

po okupaci vojsky zemí varšavské smlouvy, kdy státní orgány byly ještě zaměstnány novou společenskou situací.

Po registraci Svazu Cikánů-Romů (dále jen SCR) 30. 5. 1969 na Ministerstvu vnitra a zaslání žádosti o přijetí Národní frontě, v níž se sdružovaly všechny společenské organizace, proběhl 30. 8. 1969 v Brně ustavující sjezd SCR. Při té příležitosti byla vydána publikace, která jasně pojmenovala, jak sami sebe Romové vnímají, v čem spatřují nedostatky dosavadního vývoje a jaké mají aspirace. Dokazuje, že úpěnlivé snažení rozbít vnitřní integritu Romů samotných se nezdařilo. „Cikáni neměli dosud možnost projevit se jako specifická skupina, protože jejich hodnoty byly neustále popírány, omezovány a znehodnocovány (...), a neměli tudíž možnost se blíže projevit. (...) Existují i Cikáni, kteří se k Cikánům nehlásí – i to má své důvody. Morálně slabí nevydrželi společenský tlak a nechali se ovlivnit problematičností situace Cikánů, negativními názory části veřejnosti, prožitky z dob 1. republiky a zejména okupace. V jejich nitru však většinou existuje pocit sounáležitosti, který se za příznivějších podmínek opět ozve. (...) Cikáni, a to i tzv. „asimilovaní“, „zcivilizovaní“ cítí vědomě i podvědomě svůj původ, hodnoty, cítí svou specifiku, mají svůj psychický život.“¹¹³

Přesto otázka národnostní nebyla zpočátku ujasněna a sdílena napříč celým svazem jednotně – například Anton Facuna sice prohlásil, že „Keď teda nie sme Cigáni jako národnosť, prečo, keď nás chcete převychovať, nehovoríte o zaostalom slovenskom národe...?“¹¹⁴, ale Miroslav Holomek a Tomáš Holomek se tuto otázku zdráhali otevřeně nastolit.¹¹⁵ Proto bylo uloženo zainteresovaným odborníkům¹¹⁶ přinést expertní pohledy. Do té doby měli být Romové zatím definováni jako „specifická etno-sociální pospolitosť, ktorá sa vyznačuje pocitom sounáležitosti, vlastním jazykem a kulturou“.¹¹⁷ Na vymezení charakteristiky Cikánů-Romů a jejich společenského postavení pracovala společensko-vědní komise SCR, do níž patřili například Dr. Milena Hübschmannová, Dr. Eva Davidová-Turčínová, Bartoloměj Daniel či prom. hist. Antonín Daniel.¹¹⁸ Její výsledek vtělený do textu „Memorandum Svazu Cikánů-Romů k základním otázkám romské (cikánské) problematiky a vymezení společenského postavení Romů (Cikánů)“, schváleného předsednictvem

národnostní sebeurčení. Kritický dopis však již v prosinci 1967, tedy před vznikem SCR, zaslal ÚV KSČ Zigmund Vágai z Ostravy. Vyjadřuje v něm chuť Romů podílet se na řešení. In: Lhotka (2009), s. 6.

¹¹³ Hübschmannová (1970), s. 118.

¹¹⁴ Lhotka (2009), s. 17.

¹¹⁵ „*Tím se dostávám právě k dost diskutované otázce, jestli Romové v té době mohli být považováni za národ. (...) Nebylo to tak. (...) Jak předseda Svazu Miroslav Holomek, tak můj táta, který v tom Ústředním výboru, on byl sice generálním ředitelem toho Névodromu, by nikdy, a oni to jako dobře věděli, že nemohou překročit svůj stín, byť připustím, že by to bylo jejich programem, (...), ale nikdy takto ta otázka formulována nebyla, byť na různých sezeních zazněla, ale vždycky prostě vymizela jakoby kouzelným proutkem a o tom se nemluvalo.*“ Karel Holomek, nahrávka z fondu semináře romistiky FF UK, číslo 2009-05-11-01.

¹¹⁶ Otázkou se měla od roku 1965 zabývat ČSAV, úkoly však nebyly splněny, chyběl „fundovaný vědecký výzkum (...) i ucelené teoretické práce.“ In: Romano řil, 2/1970 (nestránkováno).

¹¹⁷ Lhotka (2009), s. 9.

¹¹⁸ Romano řil, 2/1970 (nestránkováno). Ponechávám dobově uváděné tituly a jména.

Ústředního výboru SCR 17. 4. 1970, je považován za nejvýznamnější krok této organizace v otázce národnostního statutu.¹¹⁹

Prvně Memorandum uvádí, že vyjasnění postavení Romů „má význam nejen pro teorii, ale zejména jako základní východisko pro praktické řešení romské problematiky“.¹²⁰ Vyplývá z toho, že Romům nešlo pouze o symbolický akt přiznání statutu, který si nárokují, byť už v této rovině by šlo o značný posun vpřed, ale že očekávali konkrétní kroky, umožňující jim se jakožto členům národnostní skupiny i realizovat. Nepovšimnuto nezůstalo ani do té doby neujasněné a neustálené pojmenování Romů užívané státními aparáty – skutečnost, že se „hovoří o „cikánech“, „Cikánech“, „občanech cikánského původu“, „Cikánech-Romech“, o „národnosti cikánské“ atd., svědčí o tom, (...) že není jasné, jak na Romy nazírat,¹²¹ což logicky – jak se i ukázalo v minulých letech, vedlo k nahodilým, proměnlivým a vágním politikám. Analýzou těchto běžně užívaných označení dochází autoři Memoranda k závěru, že budou používat výrazu Rom a „že jeho přijetím doznáváme, že Romové mají právo existovat jako ROMOVÉ – tedy jako národnost“.¹²² Cítí se být natolik odlišnými a početnými, že očekávají, aby – stejně jako největší národnostní menšina v ČSSR, maďarská, byli jako národnostní menšina uznáni. Tuto odlišnost konstituují „vlastní jazyk, normy chování, postoje, hodnotová orientace, životní styl, folklor“.¹²³

Požadavek uznání statutu národnosti však současně nebyl SCR spojován s aspirací na zvláštní území, menšinové školství či s právem užívat romštinu ve styku s úřady, nýbrž „pouze“ jako „právo uplatňovat své národnostní determinace tou měrou, jakou jsou použitelné a tou měrou, jakou si Romové sami budou přát. Statut národnosti chápeme tedy jako právo, nikoli jako direktivu.“¹²⁴ Patrně si autoři textu uvědomovali, že s tak rozsáhlými požadavky by nemuseli uspět. I toto penzum nároků se ale státním orgánům mohlo zdát jako příliš velkorysé – totiž právě Memorandum, respektive jasně deklarovaná žádost týkající se národnosti se stala s největší pravděpodobností důvodem k oficiálnímu zastavení činnosti svazu.¹²⁵ Jistým signálem bylo i to, že Romové nebyli zmíněni v novelizaci zákona o minoritách v roce 1972 – naopak byli v něm „pasováni na sociální skupinu s odumírajícím etnikem“.¹²⁶

Tomu nejprve předcházela tvrdý odpor stranických orgánů,¹²⁷ na což SCR reagoval upuštěním od prosazování obsahu Memoranda. Přesto to nezabránilo dalšímu likvidačnímu postupu vůči Svazu. Ten byl nejprve 28. 3. 1973 vyčleněn z Národní fronty, o měsíc později 25. 4. 1973 se v Praze na

¹¹⁹ Lhotka (2009), s. 17.

¹²⁰ Romano ěil, 2/1970 (nestránkováno).

¹²¹ Tamtéž.

¹²² Tamtéž.

¹²³ Tamtéž.

¹²⁴ Tamtéž.

¹²⁵ Haišman (1999), s. 187; Hübschmannová (2000), s. 139; Lhotka (2009), s. 23.

¹²⁶ Hübschmannová (1998), s. 62.

¹²⁷ Lhotka (2009), s. 17.

žádost státních orgánů, jež byly jednání přítomny, konalo plenární zasedání ÚV SCR. Slova se ujal místopředseda ÚV NF ČSR Vacík. Uvedl, že „celkovou situací SCR se zabývalo předsednictvo ÚV KSČ, které posuzovalo řešení romské otázky“¹²⁸, a vyjmenoval pochybení či nedostatky, které souhrnně vedly k tvorbě špatného úsudku o činnosti SCR. Šlo například o „nezaplacení členských příspěvků, (...) narůstání kádrových problémů, (...) smutná bilance NĚVODROMU (vykořisťování romských dělníků a obchod s pracovní silou),“ proto bylo na předsednictvu ÚV NF rozhodnuto o vyčlenění z NF a byl podán návrh, aby SCR „dobrovolně rozhodnul o ukončení činnosti do 30. 4. 1973“¹²⁹, tedy do pouhých pěti dní od konání popsaného jednání. Ještě na témže místě Vacík připomenul, že dle vlastních stanov může být organizace rozpuštěna buď 2/3 většinou hlasů delegátů sjezdu, nebo nečinností orgánů, přičemž doporučeno bylo hlasovat o zániku již na právě konaném zasedání.

Zásah proti činnosti Svazu, čítajícím v roce 1972 již 8500 členů,¹³⁰ vyvolal na jednání okamžitou diskusi, z níž vyplynulo rozčarování z nečekaného vývoje (výstižně vyjádřeno slovy Štefana Absolona, tajemníka VČ KV SCR: „My už jsme soudruzi diskriminovaní. Ten nůž už mi nikdo ze srdce nevyrvé.“)¹³¹, ale poskrovnu nebylo ani hlasů kritizujících jednotlivé členy Svazu či pochybení na různých úrovních, současně však řada delegátů odmítla aplikaci kolektivní viny. Také až na dvě výjimky¹³² nikdo z řečníků nepřijal argumentaci tlumočenou soudruhem Vacíkem jako adekvátní pro rozpuštění Svazu. Například Štefan Rigo, předseda ÚRK SCR, prohlásil: „Nijak nemohu souhlasit s tou věcí. (...) Co máme vysvětlovat Romům?“¹³³ Citelná z mnoha prohlášení byla obava, co bude dál – dobře si přítomní uvědomovali, že tímto patrně končí veškeré jejich dosavadní oficiální angažmá pro Romy („Nikdo nemůže dát ten cit, jako Rom Romovi. (...) A já si myslím, jako komunista, jestli naše návrhy po zrušení SCR vůbec budou respektovány?“)¹³⁴ Ačkoliv byli této části jednání účastni i zástupci stranických a politických orgánů, vystoupili mnozí Romové na obhajobou Svazu a jeho přínosu – „Ing. Miroslav Holomek a JUDr. Holomek – i kdyby neudělali nic jiného, než že se přihlásili k Romům – udělali dost. (...) Ale ve Svazu vyrostli i další funkcionáři. To všechno znamenal Svaz Romů.“¹³⁵ Otevřená podpora dosavadnímu úsilí Svazu o určení postavení Romů v Československu a ochota pokračovat nepříznivé situaci navzdory byla nepřímou obsažena ve slovech Františka Bandyho: „Jsem proti názvu Cikán a za Romy se budu prát

¹²⁸ Romano l'il, 2/1973, s. 1

¹²⁹ Tamtéž, s. 2.

¹³⁰ Krčák (2002), s. 14.

¹³¹ Tamtéž.

¹³² Šlo o Margitu Jiráskovou, která pronesla: „Je třeba podpořit stranické usnesení – bez malicherností a protahování,“ a Ladislava Demetera, člena PÚV SCR, jenž plénum řídil: „Myslím, že se nám bude dělat pro Romy ještě lépe bez té zátěže Svazu Cikánů-Romů. Já myslím, souhlasit.“ In: Romano l'il, 2/1973, s. 3 a 5.

¹³³ Tamtéž, s. 2.

¹³⁴ Krištof. In: Tamtéž, s. 4.

¹³⁵ Pavel Steiner, redaktor Romano l'il. In: Tamtéž.

dál.¹³⁶ Potřebu pokračovat v započaté práci, přestože v tuto chvíli nemohlo být účastníkům jasné, jak to v nových podmínkách bude realizovatelné, vyjádřil i Ján Šipoš prohlášením: „Myslím, že SCR již něco udělal. (...) My se nevzdáváme.“¹³⁷ Snad nejdůležitěji se však za řadu mluvčích vyjádřil ve svém apelu předseda ÚV SCR Ing. Miroslav Holomek: „Je třeba si uvědomit, že nám byla dána šance. (...) My jsme to opravdu mysleli dobře. Apeluji na vás, abyste neodhodili to, co jste udělali. Prosil bych vás velmi, abyste od práce neodcházeli a své síly věnovali romskému hnutí! My jsme se už něco naučili. Zamyslete se nad tím ve vztahu k vaší další práci. (...) Stavím na tom, že vyrostli funkcionáři a hrdost. Pocit příslušnosti k něčemu dobrému, svému. (...) SAVORE ROMA JEKHETANE na nové cestě!“¹³⁸ Promovaný historik Bartoloměj Daniel, rovněž výrazná postava hnutí, stručným prohlášením „To, co jsme v SCR dokázali, zůstane zde na věky“, ¹³⁹ jakoby předurčil další osud romského hnutí.

Oním dnem přestal SCR prakticky existovat a na nejméně dalších deset let bylo politické angažmá Romů nemyslitelné, přesto je toto čtyřleté působení Svazu považováno za základ, na který – když už to doba dovolovala – bylo později možné volně navázat. Snad nejdůležitějším aspektem působení Svazu je z pohledu této práce fakt, že se Romové organizovali, mohli se vyjadřovat ke svým záležitostem, hájit svá práva a v jejich prospěch i konat, a vydávat vlastní periodika (Informační zpravodaj, později *Románo l'il*) – podle Karla Holomka byl největší přínos těchto tiskovin v tom, že podporovaly „romskou kulturu, jazyk, prezentovaly pozitivní věci v romském prostředí, informovaly o naprosto do té doby neznámých věcech“.¹⁴⁰

2.6. Útlum romského etnoemancipačního hnutí po roce 1973

Po vynuceném ukončení činnosti Svazu Cikánů-Romů jakožto produktu demokratizačních procesů ochably oficiální aktivity Romů zejména na poli společensko-politickém. Utlumila se například účast v „aktivech dobrovolných pracovníků z řad vyspělých funkcionářů a členů zrušených svazů“, jejichž vznik byl v březnu roku 1973 doporučen při komisích národních výborů pro otázky cikánského obyvatelstva.¹⁴¹ Viditelnější možné aktivity Romů se v 70. letech odehrávaly zejména ve sféře kulturní. Doba „kulturní a společenské integrace“, ¹⁴² vyhlášené usnesením federální vlády č. 231/1972, umožňovala totiž za účelem plnění tohoto záměru prezentaci romského folkloru – podle M. Hübschmannové byly tyto soubory přímo podporované jako jakýsi ventil pro

¹³⁶ Tamtéž.

¹³⁷ Tamtéž, s. 2.

¹³⁸ Tamtéž, s. 3.

¹³⁹ Tamtéž, s. 5.

¹⁴⁰ Karel Holomek, rozhovor vedený po emailu 8. 5. 2012.

¹⁴¹ Haišman (1999), s. 187.

¹⁴² Pavelčíková (2004), s. 112.

etnoemancipační přetlak.¹⁴³ Fungující soubory kromě svého primárního účelu, produkce zájmové kulturní činnosti, představovaly rovněž neformální platformu pro pokračující střetávání Romů (po zrušení SCR) a vyvíjení společné činnosti. Činorodí byli Romové a jejich obhájci z řad majority i v jiné společenské sféře – například Miroslav Holomek a Milena Hübschmannová – stejně jako představitelé slovenských Romů z dob SCR byli v písemném styku s Romy ze zahraničí a romskými emigranty z Československa.¹⁴⁴ V roce 1978 pak dostali pozvání na konání II. mezinárodního romského kongresu¹⁴⁵. Výjezd se ovšem nepodařilo kvůli zásahu z vyšších míst uskutečnit,¹⁴⁶ účastnila se však Romka ze Slovenska Anna Klempárová (dnes Koptová), tehdy jako čerstvá zaměstnankyně Východoslovenských novin.¹⁴⁷

Toto desetiletí ale spíše než tyto etnoemancipační projevy, stále ještě režimem přidušené, charakterizovala prohlubující dezintegrace života Romů¹⁴⁸. Významně na ni ve své době upozornil text Charty 77 „O postavení Cikánů-Romů v Československu“.¹⁴⁹ Pro pohled této práce je obzvláště důležitý fakt, že se dokument razantně vyjádřil k otázkám práv Romů na sebeurčení a z toho vyplývajících, jimi iniciovaných, kroků. Text totiž přímo pojmenoval pravou příčinu (tj. protiprávnost) ukončení činnosti SCR, když uvedl, že „byl donucen ukončit činnost“, a od té doby v Československu chybí romská (ale i neromská) organizace, která by hájila zájmy Romů. Autoři úvahy důrazně odmítli koncept integrace, který vévodil sedmdesátým létům. Romové si podle textu Charty sami musí rozhodnout, zda chtějí „splynout s většinovým obyvatelstvem, přijmout beze zbytku jeho civilizační hodnoty a ztratit svou etnickou identitu“.¹⁵⁰ Dále apeloval na to, aby byl mimo jiné připraven „návrh úpravy právně neudržitelného postavení Romů“.¹⁵¹

Dá se předpokládat, že dokument ve své době znamenal určitou vzpruhu pro ty, již se dlouhodobě snažili – na půdě Svazu ještě oficiálně, později již v opozici proti režimu, upozorňovat na práva Romů a zlepšovat jejich postavení v zemi.¹⁵² Od prvních řádků textu je totiž kritika rámována požadavkem umožnit Romům prosazovat svá práva, operuje s faktem potenciálu Romů zřizovat své vlastní organizace či rodící se romské literatury jako něčím samozřejmým, přirozeným, daným. Byl současně dokladem toho, že téma spojované v textu Charty velmi důrazně s porušováním lidských

¹⁴³ Hübschmannová (1996), s. 4.

¹⁴⁴ Pavelčíková (2004), s. 123.

¹⁴⁵ 1. kongresu IRU v roce 1971 se za Československo účastnili Tomáš Holomek, Antonín Daniel, Ladislav Demeter a Eva Davidová.

¹⁴⁶ Pavelčíková (2004), s. 123.

¹⁴⁷ Informace dostupná na adrese <http://www.romea.cz/cz/zpravy/anna-koptova-cerna-ruze>.

¹⁴⁸ Prečan (1990), s. 223; Hübschmannová (2000), s. 75.

¹⁴⁹ Kritizoval politiku „povinné sedentarizace kočujících osob“, „rozptylu“, pokračující přerazování romských dětí do zvláštních škol i klima výuky, jež „vnucuje představu, že jsou cizí, méněcenná rasa bez jazyka, bez minulosti a bez tváře.“ Dokument vzpomínal citlivé téma „předpojatých soudních rozhodnutí o umístění romských dětí v dětských domovech proti vůli rodičů schopných dítě vychovávat“ či obzvláště závažný zásah do integrity jedince, jakým byly manipulované sterilizace romských žen“. In: Prečan, s. 220-223.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 217.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 224.

¹⁵² Pavelčíková (2004), s. 126.

práv, není předmětem zájmu pouze úzké skupiny Romů a proromsky orientovaných expertů či zájemců, ale i platformy v protirežimních kruzích vysoce respektovaných, vzdělaných a inspirativních osob, kterou Charta bezesporu představovala.

2.7. Revitalizace romského etnoemancipačního hnutí v 80. letech

Poslední desetiletí komunistické totality bylo velice zásadní pro opětovné formování a artikulaci zájmů Romů, jakož i pro téma této práce. To vše na pozadí postupně skomírajícího či přímo stagnujícího přístupu státu k řešení otázek týkajících se Romů. Usnesení vlády každoročně zmiňovala „nadnesené fráze a aktuální úkoly, nepřinášela ale žádná konkrétní řešení“.¹⁵³ „Centrální orgány se otázkami života romských občanů zabývaly vždy po určité době 4–5 let. Byly to zpravidla etapy přípravy stranického sjezdu a pětiletých státních plánů. K tomu účelu byly zpracovávány analytické zprávy poskytující řadu informací.“¹⁵⁴ Jednou z takových byl kritický dokument z roku 1984, vytvořený někdejším úředníkem Federálního ministerstva práce a sociálních věcí Petrem Víškem, odbornou veřejností a romskými aktivisty. Tehdy však nedošlo k jeho projednání ve federální vládě.¹⁵⁵ Stalo se tak za mimořádných okolností až v roce 1989.

Než však k tomu došlo, proběhla (nejdřív stranou oficiální politiky, později již v dialogu s ní) série událostí, které pomohly směřovat politiku vůči Romům směrem, který sami žádali. Romští aktéři na tomto procesu měli značný podíl.¹⁵⁶

Platformou pro to se stalo několik na sobě nezávislých nově ustavených kulturních uskupení jakými byly hudební a divadelní soubor Romen tehdejšího prokurátora JUDr. Emila Ščuky, založený v roce 1983 při Okresním domě pionýrů a mládeže v Sokolově, soubor Perumos rodiny Rusenků, který fungoval od roku 1985, dále rodina Giňů z Rokycan s kapelou Rytmus 84 či Bertin a Helena Demeterovi se souborem Khamoro.¹⁵⁷ Důležitým v řadě těchto souborů bylo i uskutečnění Dnů romské kultury v roce 1984.¹⁵⁸ Cílem těchto aktivit bylo pěstování romské kultury, významné však byly i proto, že právě na těchto akcích se potkávala tehdejší neformální skupina angažujících se

¹⁵³ Tamtéž.

¹⁵⁴ Víšek (1999), s. 186.

¹⁵⁵ Tamtéž.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 188.

¹⁵⁷ Krčík (2002), s. 15–16.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 19.

Romů a zabývala se i tím, co se jich bytostně dotýkalo – státní politikou vůči romské minoritě. Hovořit se dá o existenci romského disentu, jak jej nazval Vojtěch Žiga¹⁵⁹ a jak je implicitně obsaženo i v dalších výpovědích romských pamětníků té doby, konkrétně Ondřeje Gini: „Podstatný bylo, že zatímco probíhal normálně program, tak my jsme se vzadu normálně sešli, no a tam už jsme začali právě projednávat otázku, jestli teda založit nějaký svaz nebo politickou stranu.“¹⁶⁰ „Nakonec již v roce 1988 došlo k historickému setkání romské inteligence v Rokycanech. Přestože toto setkání bylo zorganizováno jako kulturní akce, neušla pozornosti tehdejších mocipánů. Pamatuji se na ‚tajemné‘ muže, kteří mezi námi chodili, naslouchali všemu, o čem se hovořilo, a bedlivě sledovali program. V zákulisí, v jedné ze šaten, se sešla skupinka Romů, kteří hovořili o věcech obrovského významu, mimo jiné o tom, že je třeba vytvořit romskou reprezentaci a založit romskou organizaci.“¹⁶¹

Na těchto základech Romové diskutovali problémy, společné cíle i strategie, jak jich v kontextu doby dosáhnout. „V dubnu 1986 se skupina Romů, pánové Baláž, Gergel a Dr. Oláh, dopisem obrátila na ÚV KSČ se žádostí o řešení problémů Romů¹⁶² a o přijetí,¹⁶³ výsledkem schůzky bylo ujištění, že se „věci budou řešit“.¹⁶⁴ Tato skupina dala následujícího roku vzniknout přípravnému výboru Svaz Romů v ČSSR, po čtrnácti letech nemožnosti žádali o jeho včlenění do Národní fronty.¹⁶⁵ Ještě téhož roku proběhlo další jednání, kde Romové mimo jiné vyvíjeli tlak na to, aby byla projednána zpráva, která na FMPSV vznikla v roce 1984, nicméně od té doby zůstala bez povšimnutí. Opětovné setkání Vlado Oláha a Tibora Baláže s ÚV KSČ, řízené tajemníkem ÚV KSČ Ing. Karlem Hoffmannem v roce 1988, přineslo mimo jiné konstatování, že „ustavení etnicky pojaté společenské organizace by bylo krokem velmi problematickým (...) a že problém (...) integrace čtyřstetisícové minority Romů ve společnosti však zůstává nadále otevřený, a jak se ukazuje, nabývá na aktuálnosti“.¹⁶⁶ Jednou z posledních v řadě schůzek, která již byla náznamem přistoupení na dialog, byla v listopadu 1988, setkání se skupinou asi dvaceti Romů řídil opět tajemník ÚV KSČ Hoffmann.¹⁶⁷ Na následující již bylo přislíbeno, že požadavky budou předloženy na únorové schůzi předsednictva ÚV KSČ plánované na 3. 2. 1989. Promítly se tak do usnesení 103. schůze PÚV KSČ

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 15. „Není známý fakt, že romské hnutí začínalo romskými disidenty, že existoval i romský disent...“

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 16.

¹⁶¹ Romano kurko, 20/1994, s. 1.

¹⁶² Víšek je blíže nespecifikuje, Pavelčíková uvádí o něco konkrétnější informaci, a to „postavení Romů v ČSSR“, jež lze chápat jako požadavek hledání nového, skutečnosti odpovídajícího, právního postavení – tedy nabytí statutu národnostní menšiny. In: Pavelčíková (2004), s. 127.

¹⁶³ Víšek (1999), s. 188.

¹⁶⁴ Tamtéž.

¹⁶⁵ Žádný ze zdrojů explicitně neuvádí, zda žádosti bylo vyhověno či nikoli. Předpokládat se však dá spíše odmítavé stanovisko.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 189.

¹⁶⁷ Účastnili se jí za Romy z Čech doc. Ing. Holomek, E. Baláž, M. Demeter, Dr. Vlado Oláh, p. Berki, p. Tancoš, JUDr. Emil Ščuka a další. In: Víšek (1999), s. 189; Krčík (2002), s. 19.

ke zprávě o stavu řešení problematiky romského obyvatelstva.¹⁶⁸ Požadovalo se v něm na tu dobu revolučně i „zvýšení podílu Romů na řešení jejich problémů a rozvinutí jejich společensko-politické aktivity, užívání označení Rom namísto Cikán, podpora aktivit směřujících ke sdružování ve spolcích“,¹⁶⁹ „v procesu společenské integrace romského obyvatelstva účinněji využít etnický prvek, rozvíjející se sebeuvědomování Romů k formování etnické příslušnosti jako motivačního faktoru pro sociální a kulturní vzestup jednotlivce i celé etnické skupiny“,¹⁷⁰ úprava „ústavněprávního postavení Romů (...) či vznik romského časopisu s kulturně-výchovným posláním“. ¹⁷¹ Před zhroucením komunistického režimu se však ze všech požadovaných bodů podařilo uskutečnit jediný – schválení vydávání kulturně-výchovného časopisu *Lačo lav*, jehož dvě čísla byla dána do tisku ještě před listopadem 1989, expedována ovšem byla až v roce 1990. Celý vývoj ukazuje na nesmírné úsilí skupiny Romů zasazovat se za věci, které jim období totality až na krátké období po čas existence Svazu (a i tehdy pouze částečně) neumožňovalo. Přestože řečeno slovy Charty 77 „Romové právně neexistují...“¹⁷², což svým způsobem popírala existence řady subjektů, které se měly Romy zabývat,¹⁷³ sami Romové svým vlastním úsilím dokázali v rovině kulturní a politické, že takové závěry byly mylné. „Romští aktivisté tehdy deklarovali dosaženou úroveň své etnické emancipace a zájem o aktivní podíl na řešení vlastních problémů, deklarovali se jako společenský subjekt. Tato úspěšná zkušenost pak jistě napomohla rozvoji jejich politických aktivit po roce 1990.“¹⁷⁴

2.8. Rozvoj národnostně-emancipačních aktivit po r. 1989

Další vývoj směřující k uznání národnostního statutu Romů a jejich svobodných projevů a participacím na společenském, politickém, občanském životě po roce 1989 plynule navázal zejména díky osobnostem, které se tyto otázky cíleně snažily prosazovat v druhé polovině 80. let. Jednalo se o sérii setkání bezprostředně po 17. listopadu 1989, jichž se účastnili „dospělí členové souboru Perumos v čele s Janem Rusenkem, JUDr. Emil Ščuka (...), Vojtěch Žiga, PhDr. Vlado Oláh a příležitostně také někteří mimopražští Romové, zejména pak Ondřej Giňa z Rokycan,“¹⁷⁵ z nichž mnozí stáli u zrodu krátce na to ustavené Romské občanské iniciativy, ale i budoucích romských časopisů.

¹⁶⁸ Krčík (2002), s. 19.

¹⁶⁹ Tamtéž.

¹⁷⁰ Višek (1999), s. 191.

¹⁷¹ Pavelčíková (2004), s. 130.

¹⁷² Prečan (1990), s. 220.

¹⁷³ Lhotka (2009), s. 17; Prečan (1990), s. 220. Například vládní, krajské, okresní komise, zřízené za účelem řešení těchto obyvatel, ale i zákony namířené jednoznačně na tuto skupinu obyvatel apod.

¹⁷⁴ Višek (1999), s. 190.

¹⁷⁵ Krčík (2002), s. 21-22.

Na schůzkách, konaných v bytech Jana Rusenka a Vojtěcha Žigy, se diskutovala politická situace v ČSSR a postoj, který Romové v nové situaci zaujmou,¹⁷⁶ jedním ze závěrů bylo rozhodnutí ustavit romskou politickou stranu – Romskou občanskou iniciativu (založena byla 21. 11. 1989)¹⁷⁷ a podpořit nově se formující politickou platformu Občanské fórum. Do míst, kde žili Romové, byly z iniciativy téže skupiny osob a za pomoci studentů Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy a osob kolem OF distribuovány romsko-česko letáky nazvané *Pheňale, phralale, Romale!!* Sestry, bratia, Romovia! se vzkazem vyjadřujícím apel na angažmá Romů a chopení se šance, která se před nimi otevírá.¹⁷⁸ 26. 11. 1989 pak Emil Ščuka s Janem Rusenkem promluvili na masovém shromáždění OF na Letenské pláni v Praze, v němž vyjádřili podporu Občanskému fóru.¹⁷⁹

Když 23. 12. 1989 proběhl první sněm účastníků Občanského fóra, byli již mezi nimi díky dosavadní explicitní otevřené podpoře ze strany Romů přítomni i jejich zástupci – Jan Rusenko a Vojtěch Žiga za ROI, Emil Ščuka jako člen národnostní komise Koordinačního centra OF.¹⁸⁰

Národnostní otázka byla konečně i jedním z předních cílů, deklarovaných v prohlášení *So kamel Romaňi občansko iniciativa* z listopadu 1989,¹⁸¹ ve výčtu bodů byl uveden na prvním místě.¹⁸² V březnu 1990 pak bylo na Ustavujícím sjezdu ROI v kulturním domě Eden na Praze 10 uveřejněno Programové prohlášení Romské občanské iniciativy. Opět v něm – kromě důrazu na sociální politiku – dominuje národnostní požadavek a podpora aktivit, které umožní Romům definovat se na tomto principu.¹⁸³ Jakkoli se může zdát, že důležitost tohoto kroku byla hájena a prosazována zejména veřejně exponovanými Romy, není tomu tak. V bulletinu ROI *Romano lav*, jehož prostřednictvím bylo směřování ROI artikulováno navenek, se objevily i názory Romů, kteří je kvitovali – „Přišla naše romská obroda...“ (Romové z Nového Boru), „Potřebujeme svou národnost v Ústavě (...). O to by se Romové měli bít“ (Věra Rohyová z Brna).¹⁸⁴

Osobnosti kolem ROI aspirovaly v rámci Občanského fóra v červnu 1990 na politické zastoupení v parlamentu, kandidáti za ROI pak získali jeden mandát ve Federálním shromáždění (JUDr. Klára Samková) a pět poslaneckých křesel v České národní radě (Ing. Karel Holomek, Zdeněk Guži, Ondřej Giňa, Dezider Balog a JUDr. Milan Tatár), do slovenských orgánů usedly čtyři osoby.¹⁸⁵ Historický mezník – možnost spoluvytvářet politiku (nejen) vůči Romům – měl kromě praktických dopadů rovněž nesmírný symbolický význam. Dovršily se tak snahy několika generací romských iniciátorů o navázání dialogu s vládami, jehož součástí mělo být vždy vytvoření prostoru pro

¹⁷⁶ Krčík (2002), s. 23.

¹⁷⁷ *Romano lav*, 1/1990, s. 1.

¹⁷⁸ *Pheňale, phralale, Romale!* In: Krčík (2002). Přílohy (nestránkováno).

¹⁷⁹ Krčík (2002), s. 24.

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 25.

¹⁸¹ *So kamel Romaňi občansko iniciativa*. In: *Romano lav*, 1/1990, s. 2.

¹⁸² Mezi cíle byl zahrnut i vznik romských novin, knih a časopisů.

¹⁸³ Programové prohlášení Romské občanské iniciativy. In: Krčík (2002). Přílohy (nestránkováno).

¹⁸⁴ Davidová (2004). s. 230.

¹⁸⁵ Krčík (2002), s. 38. Celkem bylo 11 poslanců, oním jedenáctým byl poslanec za KSČ Ladislav Body.

ustavení Romů jakožto svébytné národnostní menšiny.

Přestože účast romských poslanců v politice trvala pouhé dva roky a byla doprovázena i rozeprami a nezkušeností, panuje shoda nejen na míře přínosu pro individuální rozvoj každého z poslanců, ale i na míře jejich zásluh (kromě otázky formulování zásad státní politiky vůči Romům) právě v otázce národnostní.¹⁸⁶ 9. 1. 1991 byl schválen společný dokument ČSFR – Ústavní zákon uvozující Listinu základních práv a svobod, jejíž článek 3 Hlavy první zaručuje každému svobodné rozhodování o své národnosti. Zakazuje současně jakékoli ovlivňování tohoto rozhodnutí a všechny způsoby nátlaku směřující k odnárodnění.¹⁸⁷ Přihlášení se k romské národnosti tak mohli Romové plně a vůbec prvně ve své historii využít při březnovém sčítání lidu v roce 1991.¹⁸⁸ Hlava třetí blíže definuje práva národnostních a etnických menšin, článek 25 zaručuje „všestranný rozvoj, zejména právo společně s jinými příslušníky menšiny rozvíjet vlastní kulturu, právo rozšiřovat a přijímat informace v jejich mateřském jazyku a sdružovat se v národnostních sdruženích“.¹⁸⁹ Romským poslancům se přisuzují i zásluhy na vydobytí dalších požadavků zaručujících jim naplňování práv příslušejících národnostní menšině, mezi nimi například vydávání romského periodického tisku¹⁹⁰ – jeho existenci někdejší poslanec Karel Holomek považoval za „pozitivní vývoj probuzení a vzestupu Romů“.¹⁹¹ V období raných 90. let sledujeme rovněž explozivnost vzniku romských občanských sdružení,¹⁹² zejména pak poté, co na rok 1991 Česká národní rada schválila státní rozpočet, v němž byla vyčleněna částka přesahující 14 milionů jako dotace pro romská sdružení.¹⁹³

¹⁸⁶ „Romští poslanci byli mnohokrát následně kritizováni, že vykonali jen málo užitečné práce a že nesplnili svoji roli. Není to pravda. Během dvouletého volebního období a se podařilo romským zástupcům několik zcela podstatných věcí: (...) Podařilo se uskutečnit několik významných počinů, které by se později jen stěží realizovaly, jako například založení Muzea romské kultury v Brně a podpora a vydávání romského národnostního tisku.“ In: Holomek (2000), s. 158.

¹⁸⁷ Předpis č. 23/1991 Sb. – Listina základních práv a svobod.

¹⁸⁸ Skutečnost, že se k romské národnosti v roce 1991 přihlásilo 32 903 osob a romštinu za svůj mateřský jazyk považovalo 24 294 osob, byla zklamáním pro ty Romy, kteří o tuto možnost dlouhodobě usilovali. In: Kalibová (1999), s. 96.

¹⁸⁹ Předpis č. 23/1991 Sb. – Listina základních práv a svobod.

¹⁹⁰ Holomek (2000), s. 158; Holomek (1999), s. 302–303; Krčík (2002), s. 39–41.

¹⁹¹ Karel Holomek, rozhovor vedený po emailu 8. 5. 2012.

¹⁹² Davidová (2004), s. 234.

¹⁹³ Krčík (2002), s. 46.

3. Romská periodika – podmínky a okolnosti vzniku po roce 1969 a v raných 90. letech

Romské časopisectví bylo od svého prvopočátku úzce spjato s existenčními podmínkami romského etnoemancipačního hnutí, aspiracemi sebe prezentace a působení jak navenek, tak dovnitř vlastních romských komunit. Národnostní požadavky vždy zahrnovaly i přání zřízení romského tisku, a to ve své době navzdory absenci jeho tradice i romského písemnictví vůbec. Měl totiž jakožto integrální součást emancipačního procesu skýtat prostor právě pro záchranu, uchovávání, sdílení a rozvoj společné identity a kultury, i o rehabilitaci postavení Romů ve společnosti.

Sledujeme-li tudíž počátky romských tiskovin a jejich další vývoj, nevyhneme se širšímu rámci, jehož byly součástí, tj. prvopočátkům romského hnutí začátkem 50. let, kdy však snahy Romů nemohly být realizovány, dále sklonku 60. let, kdy byly vytvořeny vhodné podmínky pro zřízení první romské organizace, létům 70. a 80., kdy se proces sebeuvědomování Romů vyvíjel v neoficiálních strukturách jako určité podhoubí, z něhož koncem 80. let hnutí opět povstalo (včetně romského časopisectví), i raným 90. létům, v nichž již v naprosto odlišných podmínkách ve srovnání s předešlými léty vycházelo hned několik romských periodik (od roku 1990: *Romano lav*, *Lačho lav*, od roku 1991: *Amaro lav*, *Romano kurko*). Tyto dva projevy romského obrozeneckého procesu nelze proto striktně oddělovat – existovaly-li příhodné podmínky pro působení romských organizací, pak byly vždy doprovázeny vydáváním romských časopisů a novin. A naopak, ochromení hnutí bez výjimky vedlo i k narušení započaté tradice romského časopisectví.

Pokusím se nyní vystihnout nejvýznamnější faktory a motivy, které měly podle mého názoru bezprostřední podíl na vzniku romských tiskovin v těchto obdobích a jejich pozdějším etablování. Některé z nich se budou překrývat s historickým procesem zrodu a vývinu romského hnutí – s

ohledem na to, že mnohé z toho bylo již popsáno v předchozí kapitole, se budu těmto bodům věnovat stručněji. Naopak více se zaměřím na okolnosti, které doposud nebyly v této práci zmíněny.

3.1. Důsledek asimilační politiky

Jedním z významných vlivů, bez něhož by ke vzniku romského tisku možná pravděpodobně nedošlo, byl nezamýšlený efekt asimilační politiky, jenž paradoxně u některých Romů vedl namísto splynutí k intenzivnímu prožívání svého odlišného původu. Po celou dobu existence totalitního režimu (i před ním, kdy se přístup k Romům ubíral směrem asimilace, segregace, fyzické likvidace apod.) před rokem 1989 byli totiž Romové skupinou, jejíž etnická či národnostní práva byla popírána a projevy svébytnosti znemožňovány – platí to zejména o období konce 50. let a léta šedesátá (kromě období Svazu Cikánů-Romů), dále o 70. a 80. letech (s výjimkami v podobě existence romských souborů a mobilizace části romských elit v druhé půli 80. let a jejím dialogu se státní mocí, kdy však stále nelze hovořit o obratu státní politiky ve smyslu zrovnoprávnění Romů). Vystaveni těmto vnějším a svrchu vynuceným podmínkám (tj. asimilaci vystřídanou v 70. letech politikou „společenské a kulturní integrace“¹⁹⁴) reagovala část Romů, stojících tak při vzniku následného romského hnutí, sebezáchovně a jakožto příslušníci manipulované skupiny se mobilizovala, vnitřně sjednocovala, a položila tak základy romskému hnutí, na nichž později byla budována i romská periodika. Tento aspekt popsala již v roce 1969 Milena Hübschmannová.¹⁹⁵

V roce 1957 skupina bratislavských Romů iniciovala návrh vzniku Svazu československých Cikánů, jehož součástí byl i úmysl založit romský časopis. Přestože je z dokumentu patrné, že organizace neměla působit jako kritická opozice režimu¹⁹⁶, je pro téma romských médií důležitý signál, který tím vyslala – potenciál Romů organizovat se na principu příslušnosti k romskému etniku a snahu hájit romský jazyk, jenž se stával objektem represe ze strany státní moci. Z návrhu, zejména pak z dikce závěrečných odstavců věnovaných romštině je cítit rozhořčení právě nad tím, jaký mylný pohled na situaci a soběstačnost romského jazyka je obsažen v oficiálním diskurzu.¹⁹⁷ Ze silné proreformní atmosféry Pražského jara v roce 1968 pak vzešel Svaz Cikánů-Romů. I jeho vznik, s odvoláním na tvrzení tehdejších jeho funkcionářů a autorů popisujících toto téma¹⁹⁸, byl vyvolán nespokojeností s dosavadními postupy vůči Romům, degradujícími jejich kulturu v

¹⁹⁴ Pavelčíková (2004), s. 110.

¹⁹⁵ Blíže k tomuto bodu v jejím článku *Co je to tzv. cikánská otázka?* Citaci uvádím pod číslem poznámky 108.

¹⁹⁶ „Mnoho Cigánov nevedia, že dnes po prevzatí moci robotníckou triedou a riadenia štátu samotným ludom bez vykorisťovateľov a kapitalistov je úplne niečo iného, jako všetky doterajšie spoločenské zriadenia. (...)“

Aby sa mohlo dosiahnuť čo najväčších úspechov medzi občanov-Cigánov vo výchove socialistického človeka navrhujem zriadiť pod vedením našej Komunistickej strany Československa jako zložku Národného frontu „Sväz Československých Cigánov“ (...).“ In: Pavelčíková (2004), s. 147.

¹⁹⁷ Citaci již jednou uvádím v poznámce číslo 83.

¹⁹⁸ Turková (2011)

širokém smyslu slova na pouhý odumírající, neživotaschopný relikv a projev necivilizovanosti – a to jak ze strany Romů, tak jejich neromských přátel a dalších obhájců. Vyjádřeno slovy Karla Holomka, někdejšího člena Svazu: „Rozptyl a násilná asimilace vzbudila odpor nejen u Romů, ale i u ostatních občanů. (...) dochází se k tomu, že nejsou uskutečnitelné ani technicky a hlavně proto, že Romové jsou natolik svým etnikem i hodnotou, (kterou mu přičítají) determinováni, že se ho nemohou a nechtějí vzdát. (...) tam se projevila masově ta touha Romů po jakési vlastní identitě, po vlastním prosazení v té společnosti, trochu na jiné bázi než předtím, prostě na bázi takových takové rovnoprávnosti a my vám taky ukážeme, že jsme dobří a že umíme, to co vy (...).“¹⁹⁹ Od počátku jeho existence až do zákazu v roce 1973 Svaz vydával zpravodaj, jehož prostřednictvím komunikoval zejména s Romy pohybujícími se v krajských, okresních ústředích a základních organizacích a kolem podniků Návodromu v řadě měst republiky a setkával se dle vyjádření Karla Holomka se zájmem čtenářů.²⁰⁰ K navázání na zejména politickou, ale i publikační činnost Svazu znemožněnou po jeho zákazu, došlo až v druhé polovině 80. let, opět se tak Romové a neromští intelektuálové s nekonformním názorem aktivizovali v reakci na realizovanou a bezzubou politiku ve vztahu k Romům. Přímá motivace je vyjádřena ve slovech Vlado Oláha, vystupujícího tehdy v rámci vícečlenné skupiny za Romy v dialogu se státem: „Scházeli jsme se kvůli tomu, že jsme nebyli spokojeni s poměry, které tu byly.“²⁰¹ Páteří dialogu byl požadavek rovnoprávnosti či spolupodílu Romů na řešení problémů, opět se ve výčtu objevila žádost vzniku romského časopisu. Ten se nakonec stal i jediným, který byl do sametové revoluce naplněn.²⁰²

Krach totalitní moci a politický obrat směrem k demokracii byl v historii romských tiskovin prvním obdobím, v němž se mohly aspirace na periodika již plně a svobodně realizovat. V celém poválečném období až do raných 90. let tak sledujeme úsilí Romů propracovat se k postavení svébytné národnosti a svobodné možnosti vyjadřovat a rozvíjet svoji kulturu i prostřednictvím vlastních tiskovin.

3.2. Krize politiky

S ohledem na kontext, v němž Romové po roce 1945 žili, je logické, že svých cílů v oblasti romského hnutí i vlastního tisku dosahovali vždy v momentech krachu politiky ve vztahu k Romům, s nímž se pojila určitá míra sebereflexe režimu a nutnost redefinovat tuto otázku – to vše souběžně doprovázeno rozvolněním politických a společenských poměrů. Nebýt takového

¹⁹⁹ Turková (2011), s. 119; Romano lav, 2/1970, s. 12.

²⁰⁰ „To muselo být nejméně 3.000 výtisků. Noviny byly docela čteny a nezbyvaly na skladě (...).“ Karel Holomek, rozhovor vedený po emailu 8. 5. 2012.

²⁰¹ Krčík (2002), s. 17.

²⁰² Haišman (1999), s. 189.

předpokladu, zůstává otázkou, zda by „jen“ sebezáchovná reakce Romů stačila k uhájení a prosazení svých zájmů. Podle Karla Holomka, jenž ve Svazu Cikánů-Romů působil dva roky,²⁰³ by Romové v nepřejících podmínkách, jakým byli vystaveni v dobách nejtvrdějších asimilačních praktik, pravděpodobně s kritikou režimu a ideou národnostního sebedefinování vůbec veřejně nevystoupili. Příčinu spatřuje v negativních historických zkušenostech Romů – měli by jednoduše a vcelku pochopitelně strach z toho, kam by takové jednání za zájmy celé skupiny mohlo ve svém důsledku vést. „(...) stejně pořád je tu ten varovný prst být Romem je špatné čili, kdyby tu nebyl ten rok šedesát osm, tak si myslím, že by to vzepětí nemuselo být prostě tak silné.“²⁰⁴ Této domněnce ovšem odporuje skutečnost, že již v roce 1957, tj. v době, kdy asimilační rétorika začala mít výraznou převahu nad národnostně-právním pojetím politiky ve vztahu k Romům, byl v Bratislavě podán návrh na založení romské organizace.²⁰⁵ Úvaha Karla Holomka (resp. chování skupiny obyvatel tváří v tvář manipulativní asimilaci v rámci totalitního režimu a pod hrozbou sankce) by však jistě stála za bližší prozkoumání.

3.3. Role Mileny Hübschmannové

Při bližším pohledu na proces vzniku a konstituování romských tiskovin nemůže pozornosti uniknout jméno Mileny Hübschmannové, jejíž osobnost je často zmiňována v pramenech většinou ve formě zmínky jako členky redakčních rad, či autorky článků. Méně známá je skutečnost, že byla (či tak alespoň byla mými respondenty vnímána) hlavní iniciátorkou a podněcovatelkou myšlenky vzniku romských časopisů.²⁰⁶ M. Hübschmannová se hluboce zajímala o ústní lidovou slovesnost, velký důraz kladla na rodící se literaturu Romů, jejíž vznik významně podporovala a v níž spatřovala důležitou kompenzaci za ztrátu mluveného slova. Jako členka společenskovední komise SCR spolupracovala s redakcí prvního romského periodika – zpravodaje *Románo l'il*, za jehož vznik se přimlouvala, dle výpovědí respondentů to byla opět zejména ona, kdo v druhé polovině 80. let prosazoval ideu vzniku romského časopisu *Lačo lav*, významně utvářela kulturní obsah politicky se profilujícího zpravodaje ROI *Romano lav*, působila jako předsedkyně redakční rady *Amaro lav*²⁰⁷

²⁰³ Turková (2011), s. 100. Autorka pak blíže popisuje okolnosti jeho působení ve Svazu.

²⁰⁴ Turková, (2011), s. 120.

²⁰⁵ Již v poznámce číslo 83 zmiňovaný návrh Antona Facuny.

²⁰⁶ „Milena Hübschmannová (...) se o založení časopisu přimlouvala již na zakládajícím sjezdu SCR v srpnu 1969.“ In: Turková (2011), s. 20; „Ten nápad toho romského časopisu vzešel od ní. A my jsme to akceptovali, protože Milena byla takovou naší neformální autoritou, pro všechny Romy.“ Respondent hovoří o vzniku časopisu *Lačo lav*. Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011; „Šlo o to, že paní Hübschmannová chtěla vydat další číslo toho *Lačo lav*, že vlastně jako okamžitě začala s tou obrodou, s tím obrozením romským s tím, že bysme to měli vytisknout. (...) Nehledě na to, že to měla pod palcem ta paní Hübschmannová.“ Respondentka hovoří o okolnostech vydávání zpravodaje ROI *Romano lav*, v jejich výpovědích docházelo občas k záměně názvu zpravodaje s časopisem *Lačo lav*, jež tou dobou také čerstvě vycházel. Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

²⁰⁷ Pro nedůslednou aktualizaci informací v tiráži nelze určit, jak dlouhou dobu Milena Hübschmannová tuto pozici

či jako redaktorka a přispěvatelka časopisů *Amaro lav* a *Romano gendalos*. Její angažmá tak může vnést nový pohled na proces zrodu a ustavování, i na obsahové zaměření romských periodik. Jejich vznik tak patrně nelze připisovat pouze intelektuální romské špičce.

3.4. Vůle a osobnostní předpoklady Romů

Přes nesporně důležitou iniciativní a motivační roli Mileny Hübschmannové by romské tiskoviny přesto nevznikly bez vůle a podpory určité části Romů. Ti sice v obdobích uvolněnějších poměrů artikulovali z pochopitelného důvodu na prvním místě své politické požadavky a kulturní sféra jejich bytí jakožto národnostní skupiny mohla být pocíťována v tomto kontextu s menší naléhavostí, přesto myšlenka romských tiskovin byla vždy romskou vůdčí špičkou akceptována a zahrnuta do seznamu svých požadavků.

Pouhá podpora by přesto k uskutečnění nestačila – Romové museli prokázat schopnost myšlenku vysvětlit, přesvědčit o ní další Romy i státní orgány, realizovat ji a konečně udržovat tiskoviny v chodu. V tomto se výrazně mohli opřít o to, co SCR představoval. Organizace byla jakýmsi semenišťem romské elity – Romů středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaných (ale i osob dělnických profesí), mnozí z nich měli tu výhodu, že byli členy KSČ, uvědomovali si vážnost situace i kroky, jež je nutné podniknout pro zvrácení zaběhnutých politik. Obklopovali se inspirativními neromskými osobnostmi. Ti všichni tvořili funkční síť, v níž sdíleli, formulovali a vybrušovali své vize. Takový mechanismus vygeneroval řadu silných osobností, které pak romské hnutí pomáhaly udržovat i v podmínkách, kdy bylo oficiálně zakázáno. Byly určitou inspirací pro další generaci Romů, která se v uvolňujících se podmínkách druhé poloviny 80. let snažila na jejich práci navázat a řada z nich stála později u zrodu a přípravy romských periodik – jak tento mechanismus fungoval v 80. i v raných 90. letech, ukáží stručně na příkladu alespoň čtyř osobností, jež se v první polovině 90. let (kromě mnoha dalších) pohybovaly kolem romských médií, případně do nich přímo přispívaly – Emila Ščuky, Jana Horvátha, Emila Ciny a Vlada Oláha, zajímavé by bylo nicméně sledovat tento motivační faktor i u dalších osob a provést srovnání. Vzájemný styk udržovali nejruznějšími osobními setkáními, ale i korespondencí (například s Janem Horváthem), jenž se s lidmi kolem Mileny Hübschmannové a Emila Ščuky osobně setkal až po revoluci.²⁰⁸ Na porevoluční dobu, v níž se naplno spojila určitá skupina lidí stejného zájmu, vzpomínal jako na

zastávala. V čísle 3/1991 však již není v tiráži zmíněna, což může (ale nemusí) znamenat faktickou změnu.

²⁰⁸ „*Sám jste zmínil několik jmen – Milenu Hübschmannovou, Emila Ščuku, pány Gini. Kde jste se s nimi seznámil? No tak tehdy prostřednictvím dopisů, ale hlavně po revoluci jsme se seznámili. (...) A tak v té polovině osmdesátých let, kdy jsem se angažoval v tom hnutí, tak prostě prostřednictvím těch novin, různých reakcí na Romy, jsem se seznámil s paní Hübschmannovou, protože jsem jí odepsal, poděkoval za ty její názory, ona mi odepsala romsky – to bylo vlastně moje první styk s romštinou, nebo psanou romštinou.*“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

smysluplnou a pro něj osobně důležitou Emil Cina.²⁰⁹

Prokurátor Emil Ščuka, jemuž bylo v době existence Svazu dvanáct let, vydal vlastními silami v roce 1983 dvě čísla časopisu *Lil*, koncem 80. let byl pak jednou z vůdčích osob dialogu s ÚV KSČ, která propagovala ideu vzniku časopisu *Lačo lav* a v podpoře romského tisku se angažoval i bezprostředně po roce 1989.²¹⁰ V zapojení Jana Horvátha, dnes etablovaného básníka, v raných 90. letech redaktora a později šéfredaktora časopisu *Amaro lav*, týdeníku (čtrnáctideníku) *Romano kurko a* redaktora měsíčníků *Nevo romano gendalos* a *Gendalos*, sehrál motivační roli rovněž SCR – koncem 80. let psával kritické články do majoritních médií,²¹¹ opíral se ale o tradici nelhostejného postoje Romů v jeho rodném Bílovci, kde za doby existence SCR fungovala místní organizace Svazu.²¹² V 80. letech, kdy se i on sám naplno ponořil do činnosti pro Romy, vznikla v Bílovci místní organizace Svazu socialistické mládeže Bílovec 2 (členy byli výhradně Romové), jejímž zrodu významně napomohl Andrej Giňa z Rokycan.²¹³ Redaktor časopisů *Nevo romano gendalos* a *Gendalos* Emil Cina začal s romskými periodiky spolupracovat až po roce 1989, přesto ani on neopomíná inspirační faktor SCR a jeho periodik či přímo tvorbu romských autorů v romštině, která ho podněcovala k vlastní produkci v romském jazyce.²¹⁴ Stručný výčet příkladů ukončím rovněž výraznou postavou nejen romských tiskovin, ale romského hnutí a kulturního angažmá vůbec – básník Vlado Oláh jako pozdější redaktor časopisů *Nevo romano gendalos* a *Gendalos* se výrazněji projevil již v roce 1986 svým vystoupením v dopise adresovaném ÚV KSČ. Z naznačeného vyplývá, že existence Svazu Cikánů-Romů, přítomnost jeho myšlenek v diskurzu části romských elit i po jeho zániku, schopnost předávat a komunikovat tyto vize napříč romskými komunitami a generacemi či akceschopnost Romů tvořily neopomenutelné okolnosti, bez nichž by ke vzniku romského tisku pravděpodobně vůbec nemuselo dojít.

²⁰⁹ „Po tom 89. to bylo, že jsme se víc ty Romové tedy byli aspoň v něčem zařazený, jsme se víc setkávali, nebo si dali znát, kde se sejdem, a to abysme když začla naše nová doba demokratickou cestou pro všechny, tak my jsme se chtěli dát jako více dohromady a víc jsme se jako scházeli. Daleko víc než třeba dneska, každéj tejdén něco bylo, takže jsme se hodně poznávali. Různý názory, co by mohlo bejt dobrý, co by to, co je dobrý udělat a támhleto, víc jsme jako tíhli k sobě. Ale taky byli mezi námi takový, který chtěli z toho těžit. To se taky ukázalo v pozdějších letech. Ale jsem byl rád, protože já jsem se s nimi nikdy takhle nesetkával před 89., nikdy.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2011.

²¹⁰ „Vydávalo se to v domě mý tetu. My jsme bydleli ob ulici jeden rok a já jsem tam vždycky chodil za naší tetou, když tiskařská barva a ještě čerstvý a teplý jsem si to bral. A mně bylo jedenáct roků, a všechno jsem to četl a vlastně od té doby jsem tyto věci vnímal.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

²¹¹ „Rudé právo, do Mladý fronty jsem psával, do slovenský Pravdy, do rozhlasu českýho i slovenskýho, do televize. No reagoval jsem na ty názory do toho roku 90. No a pak přišla revoluce a to začalo. Naštěstí mi vyšel třeba v Tvorbě, to byla taková, týdeník nebo čtrnáctideník komunistické strany, Tvorba, tak tam byla, co si pamatuju, dvoustránková reportáž o Romech, tam se prostě vyjadřovali různí romisté – paní Hübschmannová, Emil Ščuka, Giňa Ondřej, Andrej Giňa, tak jsem na to reagoval. No většinou mi ty reakce vytiskli, otiskli, včetně toho Rudýho práva. (...) Většinou si ty články upravovali, když jsem velice kriticky poukazoval na tehdejší režim, že ta asimilace není nutná nebo není žádoucí pro Romy, tak samozřejmě... Bylo to těžký, no, ale museli jsme něco dělat, museli jsme bojovat proti tomu.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

²¹² Bílovecká místní organizace SCR byla chválena i časopisem *Románo lil*. In: *Románo lil*, 2/1970, s. 10.

²¹³ Osobní rozhovor s Janem Horváthem vedený 6. 2. 2012.

²¹⁴ Osobní rozhovor s Emilem Cinou vedený 15. 2. 2012.

3.5. Úsilí o záchranu a revitalizaci kultury a jazyka

Za vznikem romského hnutí i romského tisku lze vidět i úsilí minority, ne vždy v momentě vzniku explicitně pojmenované či uvědomované, zachránit kulturní, v případě Romů zejména nehmotné, dědictví, jež bylo předmětem politiky „splynutí“. V podmínkách, v jakých koncem 60. let vznikalo první romské periodikum *Románo ľil*, totiž byly romské komunity v důsledku asimilačních opatření částečně dezintegrované a řada do té doby komunikovaných a živých etických a kulturních hodnot, předávaných po generace výhradně prostřednictvím mluveného romského slova, prožívala úpadek.²¹⁵ Mnozí tuto ztrátu pocíťovali (a dodnes pocíťují)²¹⁶ negativně. V prostředí narušených sociálních pout a vazeb uvnitř romských komunit tak mohl tisk sehrát roli prostředníka (dorozumívacího prostředku, média), jehož prostřednictvím bude předáno to, co doposud probíhalo výhradně osobní komunikací. Že tato funkce romského tisku byla od počátku významná, je patrné na *Románo ľilu*. Přestože se zpočátku profiloval jako zpravodaj o aktivitách Svazu (jako Informační zpravodaj vycházel od května 1969), již od čtvrtého čísla se začínal stávat platformou pro publikaci první autorské literární tvorby v češtině a romštině a romského jazyka vůbec²¹⁷. Dodatečně tak romský tisk, respektive literatura v něm uveřejněná (později již i texty publicistické, například ty angažované, apelativní), kompenzovala romským autorům ztrátu mluveného slova – toto nalezení nové formy v reakci na opouštění od forem starších popsala Milena Hübschmannová na příkladu básně *Andro lazňi som* Margity Reiznerové či tvorby Tery Fabiánové.²¹⁸

Další významný moment, který se od romského tisku očekával, byl rozvoj jazyka. Jak uvedl Karel Holomek v článku adresovaném v roce 1970 romským vysokoškolským studentům: „Dbát na vydávání původní romské literatury a *Románo ľilu*, které přispějí k obohacení jazyka, návyku pravidelného čtení a k zdravému sebeuvědomění Romů.“²¹⁹ Stojí za povšimnutí, že myšlenka uplatnění romštiny jakožto jazyka, v němž nebylo možné veřejně komunikovat (vyjma písní romských folklorních souborů a ojedinělých zdařilých publikačních pokusů zásluhou zejména Mileny Hübschmannové),²²⁰ a hodnot (zahrnutých samotnými čtenáři a autory článků pod pojem

²¹⁵ Hübschmannová (2000), s. 138.

²¹⁶ „Prostě ta doba vyháněla ty lidi za velkou prací, prostě do Kladna, do Ostravy, do Mostu, a vemte si, jak ty lidi, jak ty jejich etický věci, který měli, se úplně ztratili, jo. (...) Což dneska je vidět, že Romové prostě žijou a tápaj a nevědí kam, to je velmi špatný.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

²¹⁷ Hübschmannová (2000), s. 138.

²¹⁸ Hübschmannová (2006), s. 38, 44.

²¹⁹ *Románo ľil*, 2/1970, s. 29.

²²⁰ Výbor z romské poezie *Romské písně/ Romane gil'a* (1979) jako metodický materiál pro práci s „cikánským obyvatelstvem“; dvojjazyčný sborník romských přísloví *Lačho lav sar maro* (1985) z iniciativy pracovnice Kulturního domu hlavního města Prahy Evy Magalové; výbor z romské poezie a prozaické tvorby *Kale ruži* (1990) – In: Hübschmannová (2000), s. 139–140; Kramářová, Sadílková (2007), s. 11–12.

romipen) byla intuitivně přítomná i při produkci romských periodik v době těsně před listopadem 1989 a po něm. Rovněž vzpomínky E. Ciny se nejvíce týkají právě romského jazyka, jemuž rok 1989 otevřel nevídané možnosti prezentace.²²¹ Přítomnost romského jazyka se v tiskovinách snažili udržovat zejména romští literáti (a romisté), pro něž se stávala navzdory nezvyklosti poměrně přirozeným a preferovaným jazykem vyjádření – nejen v literárních, ale i publicistických textech, v nichž často byla role jazyka samostatným tématem.

3.6. Úsilí o návrat hrdosti

Svůj díl na vzniku a potřebě mít vlastní média (a jejich pozdější obhajobě) měl rovněž obyčejný lidský motiv – potřeba navrácení důstojnosti, hrdosti, kterou totalitní režim opovržlivým postojem vůči romskému etniku²²² oslaboval či dovedl na úrovni jednotlivců až k odvrácení se od romství. Přesto mnozí z Romů nepřestali svoji kulturu a hodnoty vnímat jako nejen životaschopné, nýbrž i vhodné k tomu, aby byly prezentovány před světem.²²³ Opakujícím se argumentem romských elit od 70. let i jejich obhájců z řad majority bylo zdůrazňování imperativu rovnocennosti, veřejného uznání, boje za romskou kulturu, pýchy na svoji příslušnost.²²⁴ Romský tisk poskytoval prostor, jehož prostřednictvím se pak tyto hodnoty a potřeby (explicitně vyjádřené, či zakódované do populárně-naučných a národnostně-emancipačních rubrik jako romská historie, jazyk či do literárních textů) dále dostávaly ke svým čtenářům, kde – soudě z množství děkovaných dopisů čtenářů – nacházely vděčnou odezvu.²²⁵

²²¹ „Tak v tom 89. roce ta romština se nikde nepublikovala. A to bylo velmi špatný. A co jsem měl asi dělat, když jsem, i kdybych jsem třeba mohl něco psát v té době, tak bych to stejně nikam nedal, jo.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

²²² Hübschmannová (2000), s. 138.

²²³ Tamtéž.

²²⁴ „Chceme, aby v dějinách ČSR první tohoto druhu Zpravodaj, psaný Romy a pro Romy, dokázal rovnocennost Romů se všemi ostatními příslušníky naší Československé socialistické republiky.“ In: Románo Ľil, 1/1970, s. 2; „Zrod romské literatury byl doslova explozivní. Proč? (...) Jedním důvodem byla euforie z nenadále vydaného veřejného uznání.“ In: Hübschmannová (2000), s. 139; „My chodili tady do Libně ke kinu Dukla, tam byly lavičky a my jsme se tam všichni mladý scházivali a dycky někdo přinesl ty noviny, já nebo někdo jinej, a prostě jsme si to četli. A byli jsme strašně rádi, když jsme se dozvěděli o někom, koho známe. To bylo pro nás to nejhezčí co mohlo bejt.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012. „Aby sami ti Romové nabyli nějaké hrdosti národní. Protože oni o ty historii nevěděli nic, takže si vlastně připadali jako druhořadí občané, kteří sem nějak přikočovali, ale nevěděli jak. Oni o sobě ty děti asi neměly nějaký vysoký mínění jako. Touha posílit, já jsem o tom neuvažovala jako, asi jo, nechtěla jsem, aby je ty Češi brali jinak.“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011. „Tam byla zřízená, jako všude ve městech, kde žily romské rodiny, tzv. Komise pro řešení cikánské otázky. No a tam byla většina členů bílých, až na jednu Romku, která nás kritizovala, co chceme prostě, jo, v těch letech před revolucí, co chceme, máme se zařadit a nemáme nějak vystrkovat hlavu, tak jsme bojovali s těmi názory a prosazovali jsme tu naši kulturu.“ Janko Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012; „Byli mezi náma lidi, jako Romové, který si toho časopisu strašně vážili, ale byli u nás taky Romové, který z toho chtěli jen těžit. Na tom případě, nebo na to konto pak ten časopis zaniknul, jo, protože každej z toho chtěl něco vzít, nebo udělat, ale já jsem byl celej hrdej, že můžeme psát romským slovem.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

²²⁵ „Abych se Vám přiznal, nechtěl jsem tomu ani věřit, když jsem ho uviděl, a tak trochu jsem se styděl si ho koupit. Nevím proč, ale bude to asi tím, jak jsme na tom špatně v očích veřejnosti – že nás opravdu tak málo znají? (...) Po přečtení Vašeho časopisu v naší rodině zavládla nám neznámá, zvláštní atmosféra, ale v dobrém smyslu slova. (...)“

3.7. Nutnost osvětové činnosti

Potřeba činit osvětu mezi Romy byla rovněž jednou z často explicitně jmenovaných funkcí, jaká se od romských tiskovin očekávala. U časopisu *Románo ľil* byl tento motiv jasně vyjádřen v článku s názvem „Románo ľil. Poprvé v historii ČSR“ slovy „Ústřední výbor chápe organizační a osvětový význam Zpravodaje“.²²⁶ Osvětu je tu možné chápat trojím způsobem – jako výraz skutečného politického přesvědčení o její správnosti (články podporující státní režim a politické síly), jako úlitbu státní moci nebo jako snahu zprostředkovat Romům informace, jejichž znalost byla vnímána jako žádoucí (články vzdělávacího charakteru). Ostatně osvětová, výchovná funkce byla od počátku inkorporována do charakteristiky titulu *Lačno lav*, pojímaném jako kulturně-výchovný „časopis pro rodinu“²²⁷ a ještě po převzetí časopisu Romskou občanskou iniciativou byl tento aspekt v jeho obsahu výrazně přítomen. Z redakčních článků je patrné uvědomování si situace, v jaké se řada Romů na sklonku 80. let nacházela – „Časť rómskych obyvateľov zotrúva pri zaostalom sposobe života, ktorý sa prejavuje malou starostlivosťou o deti, nízkou pracovnou morálkou, nevhodnou starostlivosťou o byty a ich poškodzovanie a ďalšími negatívnymi javmi.“²²⁸ Časopis měl tedy mimo jiné na své čtenáře působit i „společensko-výchovně“.²²⁹ Prvoplánový osvětový motiv, tvořící v počátcích existence měsíčníku *Lačno lav* nemalý podíl obsahu, však z romského tisku první poloviny 90. let pozvolna ustupuje.

3.8. Potřeba vlastního pohledu

Dalším motivem existence vlastních romských periodik, bytostně spjatým s potřebou rehabilitace *romipen* a důstojnosti Romů, byla pocíťovaná nutnost přinést vlastní pohled příslušníků romské menšiny na svět, na dění, jež se jich dotýká – jak ukazují prameny, byly Romové skupinou, kterou majoritní média popisovala způsobem, jež se neslučoval se sebereflexí Romů, ani s rozmanitou realitou jejich života. „České a slovenské obyvatelstvo o nich mělo a má pouze to nejhorší mínění, a to především díky sdělovacím prostředkům. (...) Romové ani neměli možnost se bránit a hájit.“²³⁰ Vlastní periodika byla tudíž logickou platformou, jelikož prostor v takové šíři, jakou by si Romové přáli, by jim majoritní tiskoviny ve své době neposkytly – obtížnost toho byla znásobena

Myslíme si, že nám pořád něco chybí, a to je hrdost na naši národnost.“ (rodina Davidova, Teplice), In: Romano lav, 4/1990, s. 8–9. Autor dopisu se na stránkách zpravodaje *Romano lav* vyjadřuje k účinku časopisu *Lačno lav*.

²²⁶ Románo ľil, 1/1970, s. 1.

²²⁷ Lačno lav, 1/1990, s. 1.

²²⁸ Tamtéž.

²²⁹ Tamtéž.

²³⁰ Dopis Emila Ščuky, předsedy ROI a místopředsedy národnostní sekce koordinačního centra OF v Praze řediteli Československé televize. In: Romano lav, 2/1990, s. 7.

přítomností cenzury, která by kritiku do státních řad pravděpodobně neuveřejnila.²³¹ Touha vlastního média se s ohledem na to jeví jako opodstatněná. Reakce čtenářů ukazují, jakou nezastupitelnou roli sehrála – nejenom redaktoři, od nichž se taková úloha očekávala, ale i čtenáři se prostřednictvím dopisů redakcím vymaňovali z dlouholetých pozic pasivních objektů, jimž nebylo příslušno komentovat a ovlivňovat, a dostávali se tak do zcela nové role aktivních občanů a účastníků diskurzu.²³²

3.9. Legislativní a finanční rámec

Neopomenutelnou okolností vzniku a další existence romského tisku byly legislativní a finanční podmínky, které určovaly a umožňovaly periodikům právní rámec fungování a financování, bez něhož by nebylo možné vydávání uskutečnit. Výrazně se lišily okolnosti, za nichž k vydávání docházelo před rokem 1989 a po něm.

Svazový zpravodaj *Románo l'il* mohl v letech 1969–1973 vycházet díky existenci organizace Svazu Cikánů-Romů, včleněné pod Národní frontu. Jakožto společenské organizaci mu bylo dle tiskového zákona č. 81/1966 umožněno vydávat periodický tisk.²³³ Současně ale byl zákonem č. 127/1968 zřízen Úřad pro tisk a informace, čímž byl opětovně (po krátké působnosti zákona č. 84/1968, jenž mimo jiné označil cenzuru za nepřípustnou) zaveden v rámci státní správy kontrolní institut, jehož úkolem bylo dohlížet na soulad obsahu sdělovacích prostředků s politickou linií socialismu.²³⁴ Na stránkách *Románo l'ilu* se sice neobjevovala otevřená kritika státních a politických přístupů vůči Romům, co však patřilo k jeho běžné součásti, byly projevy národnostní svébytnosti jako užívání pojmu Rom, publikování romštiny, dějin Romů, informování o aktivitách zjevně realizovaných na etnickém principu atd., což se neslučovalo s postojem státní moci ve vztahu k Romům. Když byl v roce 1973 SCR donucen ukončit svoji činnost a byl vyčleněn z Národní fronty, zaniklo tak i

²³¹ „S cílem upevňovat mocenský monopol KSČ, založený na aktivní podpoře i na poslušné rezignaci neinformovaných občanů, existovala cenzura jako nezbytná součást řízení médií nepřetržitě po celou dobu trvání komunistické moci – s významnou výjimkou části roku 1968.“ In: Končelík (2004), s. 29. Změna přístupu médií byla ale patrná již koncem 80. let, kdy se začaly v majoritních médiích objevovat kritické články například etnografky Evy Davidové a zaměstnance FMPSV Petra Víška v týdeníku *Tvorba* v roce 1988 (In: Scheinostová (2006), s. 25; či pozdějšího redaktora romských časopisů a novin Jana Horvátha v témže týdeníku (osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012).

²³² „*Neměli jsme možnost psát o sobě, radit se o dalším našem vývoji a hlavně budoucnosti našich dětí.*“ (Cyril Vaškových, Horní Němčí). In: *Románo l'il*, 3/1970, s. 26.

²³³ „Periodický tisk mohou vydávat politické strany, dobrovolné společenské organizace, státní orgány, vědecké a kulturní instituce, hospodářské a jiné organizace k plnění svých společenských úkolů.“ Tiskový zákon č. 81/1966, část II, § 4 (dostupné z elektronického zdroje <http://www.koncelik.eu/tiskovy-zakon-81-1966/>).

²³⁴ „Úkolem úřadů pro tisk a informace je zejména jednotně usměrňovat a kontrolovat činnost periodického tisku a ostatních hromadných informačních prostředků.“ Tiskový zákon č. 127/1968, § 1 (dostupné z elektronického zdroje <http://www.koncelik.eu/zakon-127-1968/>).

zastřešení oficiálně existující organizace pro vydávání *Románo lilu*.²³⁵ Po dobu jeho trvání byl časopis financován ze státní dotace udělované organizacím v rámci Národní fronty²³⁶ a z vlastní hospodářské činnosti Svazu.²³⁷

Lačho lav jakožto kulturně-výchovné periodikum, s jehož přípravami se započalo ještě v druhé polovině roku 1988, vycházelo v roce 1990 pod Federálním ministerstvem práce a sociálních věcí ČSSR a bylo dle informací Andreje Sulitky, pracovníka Úřadu vlády ČSFR v letech 1991–1992 (poté až do roku 2008 ředitele sekretariátu Rady vlády pro národnostní menšiny), financováno z jedné z jeho rozpočtových kapitol.²³⁸ Otázka periodického národnostního tisku první poloviny 90. let však nebyla nijak legislativně upravena.²³⁹ Tato situace trvala až do roku 2002, kdy nařízením vlády č. 98/2002 Sb., kterým se stanoví podmínky a způsob poskytování dotací ze státního rozpočtu na aktivity příslušníků národnostních menšin a na podporu integrace příslušníků romské komunity, byl romským (a dalším národnostním) periodikům dán legislativní podklad.

Po roce 1989 v začátcích 90. let jsou romská periodika financovaná z rozpočtových kapitol ministerstev, předělem je pak období let 1990-1991, kdy dochází k zavedení systému jednoletých grantů a dotací vydavatelům romských periodik a s nimi nastává období relativní nejistoty. Do roku 2002 se vydávání romského tisku realizovalo na podkladě Listiny základních práv a svobod, která v čl. 25 odst. 1 hovoří o právu národnostních menšin na rozšiřování a přijímání informací v mateřském jazyce.²⁴⁰ Od roku 1990 se problematikou podpory státu při vydávání romských periodik (včetně periodik dalších uznaných národnostních menšin) zabývala Rada pro národnosti při české i slovenské vládě, jakož i jedna ze sekcí místopředsedy federální vlády pro lidská práva – finanční podpora byla poskytována jednotlivým občanským sdružením národnostních menšin (zřízeným na základě vyhlášky č. 83, o sdružování občanů)²⁴¹, které žádaly na projekty vydávání periodického tisku.²⁴² Dotace byly poskytovány Ministerstvem financí, v polovině 90. let pak byla agenda přesunuta na Ministerstvo kultury ČR, v druhé půli 90. let se již jednání o dotacích ustálila na tomto resortu v rámci samostatného dotačního programu.²⁴³

Výjimkou bylo období let 1990 a část roku 1991, kdy byla do vydávání časopisu *Lačho lav* (krátce

²³⁵ Milena Hübschmannová hovoří přímo o zákazu dalšího vydávání *Románo lilu*. In: Hübschmannová (2006), s. 47.

²³⁶ Turková (2011), s. 38; „Ústřední výbor (...) z nevelkého rozpočtu našeho Svazu značnou částkou Zpravodaj dotuje.“ In: *Románo lilu*, 1/1970, s. 1.

²³⁷ „Svaz Cikánů-Romů zřídil hospodářské účelové zařízení Nevodrom, z jehož zisku byla placena i ideologická činnost Svazu. Tedy alespoň částečně, protože Svaz byl součástí tehdejší Národní fronty a ta byla státem jistě dotována. V jakém poměru to nevím, tehdy jsem se o rozpočty nezajímal. Je však jisté, že z těchto peněz bylo dotováno i vydávání *Románo lilu*. Jeho šéfredaktor Pavel xy byl zaměstnancem Svazu a jako takový i z těchto peněz placen.“ Karel Holomek, rozhovor vedený po emailu 8. 5. 2012.

²³⁸ Sulitka (1999), s. 221.

²³⁹ Andrej Sulitka, rozhovor vedený po emailu 19. 10. 2011.

²⁴⁰ Tamtéž.

²⁴¹ Úplné znění vyhlášky dostupné z elektronického zdroje <http://www.pravnik.cz/uplna-zneni/uz-86.html>.

²⁴² Andrej Sulitka, rozhovor vedený po emailu 19. 10. 2011.

²⁴³ Tamtéž.

na to přejmenovaného na *Amaro lav*) přímo zapojena politická strana Romská občanská iniciativa, k dispozici měla od FMPSV i potřebný rozpočet.²⁴⁴ Ovšem sloučení periodika s politickou stranou trvalo jen krátce, 2. května 1990²⁴⁵ došlo totiž z iniciativy ROI k založení občanského sdružení ROMART. Později pod ním bylo ustaveno vydavatelství Rompress a 4. 11. 1991 ještě Občanské sdružení pro romskou kulturu a tisk, které vydávaly dva tituly.²⁴⁶ Ačkoliv odloučení od politického subjektu tím bylo formálně splněno, ve skutečnosti vliv ROI na tyto dva tituly přetrvával – došlo totiž k uplatňování vlivu skrze osobní sítě, jež nebyly formálním krokem nijak narušeny. I vůdčí osobnosti patrně stále tituly, které byly pod novými subjekty vydávány, považovaly za své vlastnictví.²⁴⁷ V první polovině 90. let i jiná romská občanská sdružení čerpala finanční dotace na provoz svých národnostních titulů.

Charakteristickým jevem bylo vznikání a zanikání titulů stejně jako romských občanských sdružení, pod jejichž jmény periodika vycházela. Tato živelnost v kombinaci s různími se informacemi a nedůslednou rekonstrukcí vývoje obsaženou v dobových člancích vystihuje částečně vývoj romských periodik první poloviny 90. let a stěžuje snahy o jejich přehledný popis.²⁴⁸

²⁴⁴ „*To byla smlouva udělaná o převodu časopisu a že my dostaneme ten rozpočet, který byl na to, na tisk, na papír a na zaměstnance.*“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

²⁴⁵ Lačno lav, 7/1990, zadní vnitřní obálka.

²⁴⁶ Nepodařilo se mi však zjistit, šlo-li skutečně o dva subjekty, protože zmíněné sdružení pro romskou kulturu a tisk a Rompress jsou v tiráži měsíčníku *Amaro lav* uváděny vedle sebe.

²⁴⁷ „*Romano kurko, to byl ROIky týdeník. Jo, protože ROMART to byla agentura ROIky, ředitele ROMARTu jsem jmenoval já, šéfredaktor byl na naší výplatní listině, to bylo naše, to jako ne že nebylo, to bylo naše, ale my jsme se tvářili, ROIka tak jak kdyby byli samostatně.*“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

²⁴⁸ Právě tento bod – změny vydavatelů, občanských sdružení a motivy – činily mé práci největší potíže a uvědomuji si, že navzdory snaze o správnost může můj popis vykazovat nepřesnosti, odchylky i mylné domněnky.

4. Deskripce vybraných romských periodik let 1969–1996

Následující kapitola je věnována popisu romských periodik, vycházejících na území České republiky v letech 1969–1996²⁴⁹ – (v chronologickém sledu a s výjimkou dvou čísel časopisu *Lil* z roku 1983, jež se mi nepodařilo obstarat) občasníky *Informační zpravodaj* a *Románo lil*, občasník *Romano lav*, měsíčníky *Lačo lav* a *Amaro lav*, týdeník *Romano kurko*, měsíčníky *Romano gendalos*, *Nevo romano čagendalos* a *Gendalos*. *Romano kurko* v průběhu své existence změnilo dvakrát svoji periodicitu – jako čtrnáctideník vycházel od února 1996, od roku 1999 jako měsíčník a existoval do roku 2002.

V deskripci každého periodika se soustředím vždy na několik okruhů – na prvním místě jsou to okolnosti jeho vzniku, následuje přehledový výčet obsahující období vycházení, periodicitu, rozsah, náklad, způsob distribuce, případně produkční podmínky. Třetí část se věnuje cílům toho kterého periodika, další pak okruhu lidí, který se na jeho vzniku a následné produkci podílel. Následuje přiblížení obsahové skladby periodika. Poslední díl pouze na základě otištěných dopisů čtenářů ilustruje, jak konkrétní tiskovinu přijímali její čtenáři – kapitola tedy nemá ambici generalizovat, neboť se jedná o příliš úzký vzorek informací, jejichž uvěřňování mohlo být navíc podřízeno selektivním strategiím vydavatele.

V této části vycházím zejména z vlastního studia periodik, jednotlivých článků jakožto zdrojů

²⁴⁹ Periodika byla vydávána na území České republiky, rozšiřována však byla i na Slovensko. Po rozpadu federace tiskoviny nerespektovaly novou hranici, proto měla periodika i nadále své čtenáře na Slovensku.

informací, které pak kombinuji s rozhovory s pamětníky. Některé informace konfrontuji s diplomovou prací Jarmily Balážové. V části věnované *Románo ľilu*, respektive Informačnímu zpravodaji, se opírám o diplomovou práci Kateřiny Turkové a doprovodnou publikaci Petra Lhotky vydanou ku příležitosti expozice o SCR²⁵⁰, jelikož periodikum nebylo k dispozici ani v Muzeu romské kultury v Brně ani na dalších místech, kde jsem tiskoviny studovala.²⁵¹ Poněvadž téma není doposud nikde dostatečně popsáno a nepodařilo se mi z časových a kapacitních důvodů získat veškeré žádoucí informace (jinde se dostupné informace pro změnu rozcházejí) či získat k rozhovoru další pamětníky, nejsem schopna spolehlivě pojednat u všech periodik všechny části – na místa, jež považuji z hlediska dat a interpretace nedostatečné, upozorňuji buď přímo v textu, nebo v poznámce pod čarou.

4.1. Informační zpravodaj a Románo ľil

Svazový bulletin Informační zpravodaj (dále IZ) a jeho pokračovatel *Románo ľil* (Romský dopis; dále *RL*)²⁵² byl na našem území prvním existujícím romským periodikem, jeho vydávání zajišťoval Ústřední výbor Svazu Cikánů-Romů a značnou částkou jej také dotoval ze svého rozpočtu.²⁵³ Vydávání zpravodaje bylo deklarováno jako jeden z hlavních úkolů – vedle vzdělávání a bydlení – již na ustavujícím sjezdu Svazu 30. 8. 1969 v Brně.²⁵⁴ Pohled Emila Ščuky (jednoho z mých respondentů) a informace z diplomové práce Kateřiny Turkové dokazují, že významný impuls k založení romského periodika poskytla Milena Hübschmannová, tehdejší předsedkyně společenskovední komise Svazu.²⁵⁵ V té době však bylo Emilovi Ščukovi dvanáct let, proto je pravděpodobné, že nejde o informaci získanou jeho tehdejší vlastní zkušeností, nýbrž své tvrzení zakládá na vzpomínkách osob, které se v dospělém věku pohybovaly kolem SCR. Zpravodaj byl

²⁵⁰ Lhotka (2009).

²⁵¹ Periodikum se nachází v Muzeu romské kultury v dosud nezpracované pozůstalosti Mileny Hübschmannové a v Moravském zemském archivu v Brně.

²⁵² Překlad je autentický, objevuje se například v článku nazvaném „Románo ľil. Poprvé v historii ČSR“. In: *Románo ľil*, 1/1970, s. 1. Osobně bych volila překlad *Romský list*, který podle mého názoru – už pro svůj veřejný charakter, navzdory omezenému počtu čtenářů – lépe odpovídá povaze periodika. V literatuře se běžně setkáváme i s názvem *Romano ľil*.

²⁵³ *Románo ľil*, 1/1970, s. 1. Konkrétní částku ani procentuelní podíl autor neuvádí.

²⁵⁴ Lhotka (2009), s. 9.

²⁵⁵ „Ona byla v různých těch komisích, členkou ústředního výboru společně s Evou Davidovou, a byla to její zásluha, Mileny Hübschmannové, že tehdy Ústřední svaz Cikánů-Romů vydával takovej jako občasník, Nevo Romano ľil. (...) Takže to byla její myšlenka.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011; „Já bych se velmi přimlouvala za to, aby co nejdříve byl založen nějaký časopis pro Romy.“ In: Turková (2011), s. 20.

určen pro vnitřní potřeby Svazu a v nákladu 250 výtisků²⁵⁶ měl zajišťovat tok informací mezi přípravnými výbory na místní, okresní a krajské úrovni, kde v tom čase vznikaly první volené složky Svazu.²⁵⁷

Informační zpravodaj začal podle Lhotky vycházet ještě před založením Svazu údajně od konce května 1969,²⁵⁸ Svaz však byl právě v tuto dobu založen, respektive registrace organizace byla na Ministerstvu vnitra provedena 30. 5. 1969 a žádost přípravného výboru Svazu na začlenění do Národní fronty byla podána 17. 6. 1969 – podle těchto informací bych tedy spíše soudila, že se vydávání IZ krylo s oficiálním založením Svazu. Podle Lhotky²⁵⁹ mělo celkem vyjít šest čísel cyklostylovaného Informačního zpravodaje. Dvě čísla vyšla ještě před ustavujícím sjezdem SCR, konaném 30. 8. 1969.²⁶⁰ Náklad byl členy redakce hodnocen jako malý.²⁶¹ Skutečnost, že byl IZ zacílen pouze na členy vytvářející síťovou organizaci SCR, se promítla i do způsobu jeho distribuce. Čtenářská základna tak byla v počátečním období periodika relativně uzavřená a distribuce pravděpodobně probíhala, stejně jako u pozdějšího *RL*, v místech, kde měl Svaz svá regionální ústředí.²⁶² Další cestou, jak se dostával ke svým čtenářům, bylo zasílání listu přímo na adresy zvolených funkcionářů a aktivistů. Tento způsob distribuce ale vykazoval nedostatky, jak svědčí zveřejněná stížnost redakce.²⁶³ IZ (a jeho pokračovatel *RL*) byl vydáván Brně – přestože se mi nepodařilo místo ověřit přímo v tiráži IZ,²⁶⁴ Karel Holomek uvedl jako sídlo zpravodaje *RL* Brno, vzhledem k návaznosti obou periodik i sídle SCR v Brně lze soudit, že i zpravodaj IZ vznikl v jeho bezprostřední blízkosti.²⁶⁵

O procesu produkce časopisu po praktické či technické stránce nelze s ohledem na absenci informací od respondentů či alternativních zdrojů mnoho říci – spolehnout se můžeme jenom na to, co bylo v této věci přímo vyjádřeno v *Románo l'ilu*. Počátky vydávání se pravděpodobně neobešly bez obtíží, které proces produkce stěžovaly a prodlužovaly například jeho výrobu, časopis v důsledku toho býval distribuován se zpožděním. Výslovně redakce ve výčtu problémů zmiňuje

²⁵⁶ Románo l'il, 1/1970, s. 1.

²⁵⁷ Lhotka (2009), s. 18; Turková (2011), s. 18–19.

²⁵⁸ Lhotka (2009), s. 6, 18.

²⁵⁹ Lhotka (2009), s. 18.

²⁶⁰ Románo l'il, 1/1970, s. 1.

²⁶¹ „Byl takový, jaký tehdejší podmínky dovolovaly – cyklostylovaný a jen ve dvěstě padesáti výtiscích. (...) Jestliže dnes mohl vyjít Románo l'il (Romský dopis) (...) v odpovídajícím nákladu (...).“ Románo l'il, 1/1970, s. 1; „Je škoda, že jej nedostávají všichni funkcionáři.“ Románo l'il, 1/1970, s. 4.

²⁶² Hübschmannová (2006), s. 44.

²⁶³ „Koho si budeme muset vzít asi velmi brzo „na mušku“, to budou někteří tajemníci a funkcionáři, kteří buď vůbec neposílají adresy (...), nebo posílají jmenné seznamy bez adres!“ Románo l'il, 1/1970, s. 1; „(...) pošta nám vrátila některé nedoručené zásilky Románo l'ilu. Nedoručené proto, že se funkcionáři a aktivisté odstěhují bez udání nové adresy! A tak Románo l'il bloudí po republice – zatímco jinde by si jej rádi přečetli, ale nedostane se na ně.“ Redakční úvod a omluva. In: Románo l'il, 2/1970, nestránkováno.

²⁶⁴ IZ jsem jako jediný pramenný materiál osobně nestudovala. Informaci, že je k dispozici v Moravském zemském archivu v Brně, jsem dostala se zpožděním a cesta nebyla již v mých časových kapacitách.

²⁶⁵ Karel Holomek, rozhovor vedený po emailu 8. 5. 2012.

technické a materiální potíže (příznačné ostatně pro dobu komunismu), že k přípravě časopisu nemá patřičné technické zázemí, potýká se s nedostatkem papíru a bez pomoci brigádníků skládat k sobě jednotlivé stránky by se celý proces patrně ještě prodloužil.²⁶⁶ V dalších ročnících již žádné problémy a okolnosti produkce časopisu nebyly zmiňovány.

Kolem zpravodaje se od počátku sdružovaly osobnosti tehdejšího ustavujícího se romského hnutí z řad Romů a neromské společnosti – redakci IZ tvořil Antonín Daniel, učitel a rodák z romské osady u Oslavan u Brna,²⁶⁷ promovány historik Bartoloměj Daniel, pedagog a pozdější ředitel cikánské školy Míru v Květušíně u Českých Budějovic²⁶⁸ Miroslav Dědič, novinář židovského původu²⁶⁹ Pavel Steiner, J. Šipoš²⁷⁰ a Zikmund Vágai²⁷¹.

Jak bylo uvedeno, IZ byl zřízen k informování uvnitř Svazu o praktických i teoretických otázkách souvisejících se zakládáním organizace a rozšiřováním regionálních ústředí. První tři čísla informovala „o postupech v otázce legalizace svazu Romů, o konaných aktivech, krajských konferencích a personálním složení výborů. Třetí číslo bylo věnováno zakládajícímu sjezdu SCR a vedle podrobného zápisu v něm jsou přetištěny i jednotlivé diskusní příspěvky delegátů.“²⁷² Od čtvrtého čísla zaznamenáváme výrazný posun spočívající v publikování kromě textů prostě sdělovací funkce i publicistických útvarů (články, rozhovory z oblasti školství a kultury) či historicky zcela prvních literárních děl v romštině²⁷³. Čtvrté číslo zpravodaje tak začíná naplňovat vícero funkcí a zakládá tradici takové podoby a skladby, kterou budou v budoucnu následovat další romská periodika.

Od roku 1970 začíná Ústřední výbor SCR namísto IZ vydávat tištěný zpravodaj v nové úpravě pod názvem *Románo ľil*. Možné vysvětlení nabízí redakce, když v jeho prvním čísle napsala: „Jestliže dnes jsme mohli „vyjít“ (...) v lepší úpravě i v odpovídajícím nákladu²⁷⁴, pak je to tím, že Ústřední

²⁶⁶ Redakční úvod a omluva. In: *Románo ľil*, 2/1970, nestránkováno.

²⁶⁷ Horváthová (2002), s. 73.

²⁶⁸ Pavelčíková (2004), s. 48.

²⁶⁹ Hübschmannová (2006), s. 40.

²⁷⁰ Pravděpodobně se jednalo o Jána Šipoše, kvalitáře ve sběrných surovinách, o jehož činnosti v SCR podrobně pojednává Kateřina Turková. Není však uveden v souvislosti se svazovým zpravodajem, nelze tedy s jistotou tvrdit, že šlo o jednu a tutéž osobu. In: Turková (2011), s. 133.

²⁷¹ Pravděpodobně se jednalo o téhož Zikmunda Vágaie, o němž píše Kateřina Turková – tajemníka pro politicko-organizační a hospodářskou činnost ÚV SCR v roce 1969, politického instruktora pro Západočeský kraj od roku 1972 a zaměstnance národního podniku VAGONKA. Podobně jako Šipoš není ani Vágai uveden v souvislosti se svazovým zpravodajem, nelze tedy s jistotou tvrdit, že šlo o jednu a tutéž osobu. In: Turková (2011), s. 45, 132, 135, 145. V práci Niny Pavelčíkové se u téže osoby setkáme s jiným zápisem jeho jména – Vagay. In: Pavelčíková (2004), s. 105; s jiným zápisem křestního jména – Zigmund – se setkáme například v *Románo ľil*, 2/1971, s. 10.

²⁷² Turková (2011), s. 18–19.

²⁷³ Kramářová, Sadílková (2007), s. 11.

²⁷⁴ Nebyl blíže specifikován a ani v tiráži *RL*, na jiných místech časopisu či v jiných zdrojích jsem informaci o výši nákladu nezaznamenala.

výbor chápe organizační a osvětový význam Zpravodaje...²⁷⁵ Výše nákladu nebyla nikde zmíněna, podle Karla Holomka mohla ale činit nejméně 3000 kusů a remitenda byla prý díky velkému zájmu o periodikum nízká.²⁷⁶ Určen byl stále funkcionářům Svazu, spolupracovníkům a státním a politickým orgánům.²⁷⁷ Je ovšem možné se domnívat, že měl v úmyslu oslovit prostřednictvím navýšeného nákladu větší počet čtenářů, a uzpůsobil tomu i celkovou podobu – například zavedením barevné, oranžovo-zelené obálky od Boh. Peigera²⁷⁸ – tiskoviny totiž obvykle v rodinách, na pracovištích apod. kolují, a tímto koloběhem se tak přirozeně zvyšuje skutečná čtenost periodika. *RL* pravděpodobně nebyl výjimkou.²⁷⁹ Ambici oslovovat další čtenáře a nabízet jim větší obsahovou pestrost mohly splňovat i literární texty v romštině, které do té doby neměly obdoby, či strany věnované kultuře a sportu.

Distribuce podle Karla Holomka probíhala prostřednictvím závodů Névodrom, které se nacházely zpravidla ve větších městech republiky²⁸⁰ jako Brno, Olomouc, Hradec Králové, Plzeň, Ostrava, Praha, Litvínov, Ústí nad Labem ad., nicméně některé z podniků (například v Českých Budějovicích)²⁸¹, byly v průběhu existence SCR pro neuspokojivé hospodaření rušeny, dále uvádí okresní úroveň. Patrně ale mohly být paralelně využívány osvědčené kanály ještě z doby existence IZ a vedle podniků a okresních organizací bych logicky soudila, že byly zahrnuty i adresy výše postavených krajských ústředí, případně pak nejnižších složek, tedy základních organizací – ty všechny dohromady sdružovaly své členy, jichž bylo 8500²⁸².

RL vycházel po čas let 1970–1973 nepravidelně a kolísal i počet stran – v roce 1970 vyšla 4 čísla, v roce 1971 pět čísel, stejný počet byl vydán v roce 1972 a v roce 1973, kdy došlo k ukončení SCR, vyšla již pouze dvě čísla časopisu. V prvním roce vydávání měl *RL* vůbec největší počet stran – pohyboval se mezi 34 až 44 stranami, v následujících letech se počet ustálil průměrně na 32 stranách. Co do rozsahu patřilo poslední číslo 2/1973 k nejskromnějším vydáním. Ve čtyřech číslech vyšly navíc přílohy věnované romštině (2/1971 – sedmáct stran obsahujících úvod,

²⁷⁵ Románo ĩil, 1/1970, s. 1.

²⁷⁶ „*To muselo být nejméně 3.000 výtisků. Noviny byly docela čteny a nezbyvaly na skladě, tedy remitenda byla nízká – nikoliv ovšem nulová.*“ Karel Holomek, rozhovor vedený po emailu 8. 5. 2012.

²⁷⁷ Románo ĩil, 1/1970 (nestránkováno – Obsah).

²⁷⁸ Redakční úvod a omluva. In: Románo ĩil, 2/1970, nestránkováno. Pramen bohužel neuvádí plné jméno autora obálky, ještě v čísle 1/1970 je uvedeno jméno výtvarníka Oty Mazury, za záměnu autorství obálky se redakce omluvila v čísle 2/1970.

²⁷⁹ „*Tak hlavně z toho Névodromu, kde pracovali od nás příbuzný, jo tak ty mi to nosili.*“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

²⁸⁰ „*Romano ĩil bylo rozšiřováno a distribuováno prostřednictvím závodů Névodrom, rozšířených po celé Moravě a Čechách ve větších městech a obvykle vedle nich byly ještě tzv. okresní sekretariáty Svazu s tajemníkem a vždy nějakou administrativní silou-sekretářkou. Závodů Névodromu a okresní sekretariáty Svazu byly např. v Praze, Č.Budějovicích, Plzni, Hradci Králové, Pardubicích, v Teplicích v Čechách, v Ostravě, Olomouci, ale i v Brně, vedle Ústředí.*“ Karel Holomek, rozhovor vedený po emailu 8. 5. 2012.

²⁸¹ Lhotka (2009), s. 15.

²⁸² Turková (2011), s. 38.

výslovnost a pravopis, a lekci I. romského jazyka; 3/1971 – devět stran obsahujících lekci II.; 4/1971 – lekce III. na osmi stranách a v čísle 5/1971 byla otištěna lekce IV. na dvanácti stranách). Pouhých šest stran posledního čísla *RL* 2/1973 přineslo podrobný zápis z pléna ÚV SCR konaného 25. dubna 1973, na němž bylo dohodnuto ukončení SCR. Číslo věnované pouze tomuto tématu zprostředkovalo cenný přepis bezprostředních diskusních příspěvků a emotivních reakcí účastníků na nečekané vyústění pléna.

Změn dostála i redakce *RL* – předsedou redakční rady se stal Antonín Daniel, Pavel Steiner působil jako externista a Jána Šipoše vystřídal Ladislav Demeter, elektrozámečnický mistr v závodě Praha a člen předsednictva ÚV SCR²⁸³. Mizí rovněž jméno Zikmunda Vágaie a objevuje se na jeho místě Ladislav Vágai²⁸⁴. Redakce a další spolupracovníci (například Andrej Pešta, jeden z prvních průkopníků psané romštiny)²⁸⁵ měli rozdělené okruhy, jimž se měli na stránkách periodika zejména věnovat – o problémech základních organizací měl zpravovat L. Vágai, Tera Fabiánová²⁸⁶ měla na starosti rubriku pro ženy a děti, romskou historii měl nadále pojednávat B. Daniel, za kulturní záležitosti byl odpovědný L. Demeter a za školství M. Dědič. Redakce pak zůstala až do konce periodika neměnná.²⁸⁷ Na spojené konferenci SCR města Prahy a středočeského kraje konané 20. prosince 1969 v kulturním středisku Gong ve Vysočanech pronesl redaktor P. Steiner krátký příspěvek, v němž vyzval přítomné k zasílání svých příspěvků.²⁸⁸ *RL* byl tedy naplňován nejen texty redaktorů, ale fungoval rovněž jako otevřená platforma pro členy Svazu, kteří měli možnost sami prostřednictvím svazového listu informovat o své činnosti či jakkoliv přispívat.²⁸⁹

Románo l'il po celou dobu své existence balancoval na pomezí zpravodaje, jehož cílem bylo informovat o dění v ústředním orgánu Svazu i v regionálních ústředích, současně bylo snahou přiblížit se skladbou takovému časopisu, který by oslovil nejen funkcionáře a aktivisty Svazu a který by plnil například i funkci výchovnou či vzdělávací. Poměr po celou dobu jeho vydávání zůstal ve prospěch informační funkce – *RL* totiž představoval v podstatě jediný kanál ke zpravování organizace se širokou členskou základnou, odpovídá tomu i detailnost pravidelně poskytovaných informací (Usnesení ze zasedání ÚV SCR, Z krajů a okresů, Usnesení předsednictva, Ústřední

²⁸³ Turková (2011), s. 146.

²⁸⁴ Jeho profesní zařazení, funkci a specifikaci činnosti ve SCR se mi nepodařilo zjistit.

²⁸⁵ Romano džaniben, 4/2000, s. 16.

²⁸⁶ Tera Fabiánová byla vůbec první autorkou, jejíž fejetony a básně *Románo l'il* otiskl. In: Hübschmannová (2006), s. 40.

²⁸⁷ Dochází spíše k tomu, že zařazení jednotlivých rubrik (například „Zadáno pro Teru“, historické články) kolísá, takoví redaktori se pak objevují v *RL* nepravidelně.

²⁸⁸ *Románo l'il*, 1/1970, s. 12–13, 2/1970, s. 10.

²⁸⁹ V průběhu vycházení listu redakce občas zveřejňovala výzvu, či apel čtenářům k zasílání svých příspěvků, aby byl stále naplňován cíl být informován o aktivitách v regionech.

kontrolní a revizní komise, Výročí sjezdu, Pokyny a informace, Plnění závazků, Névodrom²⁹⁰ apod.), která byla pro členy Svazu, zdá se, nepostradatelná.²⁹¹ Z hlediska obsahového je zajímavé sledovat na těchto textech prostě sdělovací funkce míru jejich konformity či naopak kritiky k režimu, jaké ideologie a postoje směrem ke čtenářstvu šířil. Je nicméně potřebné reflektovat takové obsahy v kontextu doby, s ohledem na to, že SCR nebyl organizací stojící na opačném pólu politického spektra, ale naopak byl jeho součástí – řada vysoce postavených funkcionářů Svazu byla současně členy KSČ²⁹² a navzdory ještě nedávným asimilačním tlakům skýtala strana některým Romům přeci jen prostor se realizovat. Za projevy konformismu a nekonfliktního vystupování lze považovat zejména otevřené přihlášení se k nejrůznějším událostem politicko-společenského dění v tehdejší Československu jakým byly oslavy 1. máje²⁹³, oslavy k výročí VŘSR či vzniku SSSR, jimž bylo věnováno i zvláštní číslo 4/1972, články vymezující se proti „pravicovému oportunistu“²⁹⁴ či „domácím rozvratnickým živlům Pražského jara“²⁹⁵, přitakávající texty k 25. výročí února 1948²⁹⁶ či výročí vzniku KSČ²⁹⁷. Tyto články se vyznačují nejen informováním například o akcích, které k těmto událostem Svaz chystal uspořádat, ale i propagandistickým tónem velebícím tehdejší politické zřízení, vedoucí úlohu KSČ a potvrzujícím tak jejich legitimitu. V tomto duchu vyznívá i číslo 4/1972, jež bylo vydáno při příležitosti 50. výročí vzniku SSSR a 55. výročí VŘSR – veškerý obsah s výjimkou kulturní rubriky byl zasvěcen Sovětskému svazu a zobrazení Romů v SSSR. Není moujím úlohou zkoumat, šlo-li o postoje nepředstírané, o nichž byli jednotlivci přesvědčeni, o povinnou a nutnou součást tehdejšího jednání směrem na veřejnost, o kalkul „mít to s těmi nahoře zadobře“ či o zastírací hru, nutnou pro zachování existence Svazu, obzvláště když si uvědomíme jeho výjimečné postavení v době nastupující normalizace, která likvidovala zejména to, co bylo vyprodukováno v období Pražského jara. V člancích prostě sdělovacího charakteru však nacházíme i místa kritizující státní plány týkající se Romů. Byť jsou tyto pasáže vlažné a je jich co do četnosti nepoměrně méně, ukazují na schopnost funkcionářů a autorů odhlédnout od hlavního ideového proudu a kriticky vnímat jeho rétoriku a nastíněnou politiku ve vztahu k Romům. Součástí usnesení ÚV SCR ze dne 12. května 1970 v Praze je tak i kategorický nesouhlas členů pléna s bodem týkajícím se sterilizací, jenž se objevil v materiálu

²⁹⁰ Jednalo se o hospodářské účelové zařízení, jehož příjmy měly představovat jeden z finančních zdrojů Svazu. Jeho statut a organizační zabezpečení mělo být schváleno 1. 2. 1970, problémy spojené s jeho provozem se na jaře 1973 staly i jedním z oficiálních důvodů vyčlenění Svazu z Národní fronty a tím de facto jeho ukončení. In: Lhotka (2009), s. 13–14; Románo řil, 2/1973, s. 1.

²⁹¹ „Koky Ondřej z Ostravy – Romano řil se mu líbí a žádá nás o jeho zasílání, protože jej potřebuje ke své práci – je kulturním referentem ZO SCR.“ Románo řil, 3/1972, s. 11.

²⁹² Například k 15. lednu 1970 bylo v nově zvoleném předsednictvu ÚV SCR z patnácti osob devět členů KSČ. In: Románo řil, 1/1970, s. 6.

²⁹³ Románo řil 2/1970, 1/1973.

²⁹⁴ Románo řil, 4/1971, s. 1.

²⁹⁵ Románo řil, 4/1970, s. 2.

²⁹⁶ Románo řil, 1/1971, 5/1972, 1/1973.

²⁹⁷ Románo řil, 1/1971, 2/1971, 4/1971.

MPSV k řešení romské otázky, a účastníci pléna žádají zjistit autorství.²⁹⁸ Josef Bánom, spolupracovník redakce, zase v čísle 3/1970 po pochvalném zhodnocení článku Tery Fabiánové v rubrice „Zadáno pro Teru“ vyzdvihl, jak autorka dokázala vyjádřit svůj postoj k asimilaci Romů.²⁹⁹ Takové případy jsou spíš ojedinělé, k otevřeně vyjádřenému zklamání a rozhořčení tak došlo až v posledním čísle *RL*, který odrážel proces donuceného ukončení Svazu.

Šetřil-li list kritikou politicko-spoločenských poměrů, o to více se zaměřoval na kritiku do vlastních řad – veřejné pranýřování funkcionářů na stránkách periodika z důvodů nespolehlivosti, špatně odvedených úkolů, prospěchářství či snah vnášet do Svazu atmosféru, která by ho vnitřně oslabilila či dokonce rozbila, tak měl patrně působit jako prevence i sociální korektor, kterými se dávalo na vědomí, jaké jednání je vnímáno jako odsouzeníhodné a poškozující zájmy Romů.³⁰⁰ Současně se nabízí možnost spatřovat za veřejnou kritikou na stránkách *Románo ľilu* rodinné či klanové antagonismy a snahy o udržení mocenského postavení, pro jejichž potvrzení by však bylo třeba se na tento aspekt více soustředit. Nicméně Karel Holomek tuto možnost nevylučuje, respektive ji potvrzuje. Naznačuje existenci dvou mocenských skupin ve Svazu – intelektuální autority a autority osob opřené o bohatství, soustředěné podle Holomka právě v podnicích Névodromu. Jiný přístup obou aktérů motivovaný osobními zájmy, tedy nikoli jen rodinná příslušnost, vedl k ideovým střetům, patrným pak v periodiku *RL*.³⁰¹

Naznačila jsem, že se *RL* snažil být i periodikem pro širší okruh čtenářů vně Svazu. Z četnosti článků, jejich podrobnosti a pravidelnosti rubriky lze soudit, že otázka školství byla ve Svazu pokládána za obzvláště důležitou. Později byla rubrika i výrazně rozšířena – patrně tak *RL* odpovídal na reálnou situaci romských dětí ve školách, jež stále nedosahovala očekávaných pokroků,³⁰² a *RL* tak mohl přispět ke zvyšování povědomí o této otázce a působit na změnu v jednání rodičů. Rubrika se věnovala nejčastěji problémům se školní docházkou romských dětí, záškoláctví, nízké znalosti češtiny, častým školním neúspěchům a nezájmu dětí a rodičů o pokračování na vyšších stupních vzdělávacího systému. Díkce mnohých článků je proto směrem k rodičům silně apelativní a výchovná, mnohdy až moralistní (články o příznivém účinku pobytu dětí

²⁹⁸ Románo ľil, 2/1970, s. 9.

²⁹⁹ „Velmi krásně tak byla vyjádřena odpověď na otázku asimilace... (To neznamená, že se Romka musí stát gádžovkou. To ne. Ať zůstane Romkou, ale lepší Romkou.)“ In: Románo ľil, 3/1970, s. 27.

³⁰⁰ Románo ľil, 2/1970, s. 6; 4/1971, s. 2.

³⁰¹ „Byla to do jisté míry rodinná záležitost a i v ní vznikaly nepřátelské postoje vůči sobě navzájem. Příčiny sporu, jak je vidím (mlhavě) dnes, byly jako vždy malicherné a posléze se ukázaly skutečně jen jako osobní spory, dá se říci mocenského charakteru. Svaz byl řízen, nerad to musím přiznat, formou autority silných osobností, vlastně to jinak ani nešlo. V počátcích to bylo dokonce nutné, nebo by se vše rozpadlo dříve než začalo. Ve Svazu byla autorita dána intelektem a vzděláním, chvála bohu, v Névodromu naopak vládli lidé finančně na vysoké úrovni, dnes bychom řekli kmotři. Ti dovedli využít svého postavení pro svůj vlastní prospěch. (...) Mezi kmotry a intelektuály panoval napjatý vztah. V rámci snah podporovaných a vyžadovaných ÚV NF v obrodě zákonnosti a dobrého fungování Névodromu, byli postupně kmotři odstraňováni a celý ten systém nabýval standardních forem.“ Karel Holomek, rozhovor vedený po emailu 8. 5. 2012.

³⁰² Ze zasedání školské komise SCR: „Závěrem byly stanoveny tyto úkoly: (...) rozšířit rubriku „Školství“ v *Románo ľil-u*. In: Románo ľil, 2/1971, s. 5.

v přírodě³⁰³, jak lépe dbát na hygienu, jak děti učit apod.³⁰⁴) Texty věnované neúspěchům romských dětí ve školách však mnohdy pojednávaly i souvislost s nízkou kompetencí těchto žáků v češtině, a nepřímo tak osvětlovaly jednu z hlavních příčin, která stále byla – ve srovnání s hledáním viny na straně rodičů – v obecném diskurzu méně frekventovaná.

RL se relativně podrobně a pravidelně věnoval i kulturní sféře činnosti Svazu, která představovala poměrně úspěšnou a reprezentativní oblast působení organizace – nejčastěji byly tématem průběh a výsledky uměleckých soutěží, hudební či taneční soubory, umělecké přehlídky, ale i zcela ojedinělá fotografická soutěž „Romové v práci a odpočinku“³⁰⁵, unikátní výstava věnovaná romskému kovářskému řemeslu „*Románi hartikáni búti*“ nebo připravovaná, ovšem nakonec nezrealizovaná³⁰⁶ expozice „Romská řemesla ČSSR – tradice a současnost“³⁰⁷ apod. Kulturní rubrika byla často na týchž stranách doplněna sportovními zprávami převážně z fotbalových utkání romských mužstev.

Cenným příspěvkem, vzhledem k atmosféře počátků 70. let v Československu, byly články v *RL* pojednávající o zahraničních kontaktech Svazu, díky nimž se čtenáři dozvídali i o životě Romů i mimo země Východního bloku. Podrobné zprávy o mezinárodním setkání Romů ve Francii v roce 1970³⁰⁸ a světovém festivalu a kongresu Romů v Londýně v roce 1971 však nezaprou propagandistický tón v podobě popírání existence diskriminace Romů v Československu a přihráškování situace Romů, které tak nutně kontrastovalo se skutečným stavem v zemi. V tomto ohledu vyznívá podobně i popisný a shrnující článek „Ze života Romů v Sovětském svazu“, v němž absentuje kritický odstup, úplnost informací a přítomen je naopak obdiv k národnostní politice SSSR.³⁰⁹ Lze ho číst nicméně i jako snahu autorů poukazovat na existenci určitých jevů i v SSSR s cílem dosáhnout téhož v podmínkách Československa.

Na stránkách *RL* měly zvláštní místo články vzdělávací, populárně-naučné či národnostně-emancipační, které referovaly o obecně méně známých tématech a souvislostech z kultury či dějin Romů. Jejich cílem pravděpodobně nebylo jen informovat, ale i posilovat vědomí kolektivní identity, navracet Romům hrdost, která působením různých historických vlivů byla oslabována, a vytvářet podmínky pro národnostní sebeuvědomění a sepětí Romů, o něž Svaz usiloval. Takové texty lze hodnotit jako do značné míry unikátní v tom, že výsledky výzkumů a dlouholetého zájmu o Romy úzké skupiny lidí se díky časopisu dostávaly do širšího povědomí nejen Romů a nabízely zcela opačný pohled a argumentaci, než jakou šířily například sdělovací prostředky či státní a

³⁰³ Románo fil, 3/1970.

³⁰⁴ Románo fil, 4/1971.

³⁰⁵ Románo fil, 1/1972.

³⁰⁶ Lhotka (2009), s. 19.

³⁰⁷ Románo fil, 2/1972.

³⁰⁸ Románo fil, 4/1970, 1/1971.

³⁰⁹ Románo fil, 4/1972, 19–20.

politické orgány. List se věnoval například symbolice SCR³¹⁰, tvořenou koněm, houslemi, kovadlinou a ohněm, a opírající se tak zcela zjevně o kulturní prvky ještě z nedávné minulosti života Romů. Seznam literatury o Romech³¹¹ české i cizojazyčné, byl nejen praktickým přehledem, ale i symbolickým aktem – dával čtenářům na vědomí, že Romové tvořili předmět vědeckého zájmu napříč různými obory i regiony a že tento zájem podnítil vznik řady seriózních studií. Historické články se zaměřovaly nejčastěji na připomínání holocaustu Romů³¹² a účasti Romů na Slovenském národním povstání v roce 1944³¹³, informovaly rovněž o zřízení společensko-právní komise při ÚV SCR pro odškodňování obětí nacismu za druhé světové války a pravidlech, jak na odškodnění dosáhnout.³¹⁴ V rámci historických pojednání byly zařazeny články o původu Romů, romštiny³¹⁵ a osudu Romů ve středověké Evropě.³¹⁶ Když bylo na rok 1970 plánováno sčítání lidu, otiskl *RL* článek o odhadovaném počtu Romů ve světě, jehož součástí byla i na závěr vznesená otázka, zda se budou „i Romové, např. právě ti nejvzdělanější a společensky se nejlépe uplatníví, hlásit k romství?“³¹⁷ Opětovně tak list podněcoval čtenáře ke kladení si otázek týkajících se jejich identity, role, kterou svým kladným či naopak odmítavým postojem mohou v otázce Romů postavení Romů ve společnosti sehrát.

Mimořádnou a v historickém ohledu jedinečnou roli sehrál list v procesu ustavování romské literatury a uplatňování psané romštiny. Navzdory dosud jejich neexistující tradici se kolem *RL* a jeho spolupracovnice Mileny Hübschmannové, která proces jejich vzniku prokazatelně podporovala³¹⁸, i díky spontánní nápodobě³¹⁹ shromáždila skupina Romů, počínající se zabývat literární tvorbou v romštině. Ta v časopisu přirozeně dostávala vzácný publikační prostor a dostávala se ke čtenářům, kteří se zcela novou formou komunikace získávali první zkušenost. Právě proto, že šlo o začátek romské literatury a její tvůrci si na nové vyjadřovací možnosti romštiny teprve zvykali, netvořila literární rubrika pevnou součást časopisu – od čísla 2/1972 se však trvale navýšila na počet 4 stran. K nejčastěji publikovaným žánrům patřily ty, které vycházely z tradice ústní lidové slovesnosti – vyprávění, písně, pohádky, které zejména převažovaly, často se objevovaly i autorské básně Františka Demetera, Ondreje Pešty, Jaroslava Fabiána. Ne všechny takové texty vycházely v romštině, pravidlem rovněž nebyl překlad do českého jazyka. Kde však romština dostávala svůj prostor, byla rubrika fejetonů „Zadáno pro Teru“ rodící se talentované

³¹⁰ Románo ľil, 1/1970.

³¹¹ Tamtéž.

³¹² Románo ľil, 1/1970, 3/1970, 3/1971, 2/1971, 3/18/1972, 5/1972, 1/1973.

³¹³ Románo ľil, 3/1970.

³¹⁴ Románo ľil, 3/1971, 2/1972, 3/1972.

³¹⁵ Románo ľil, 2/1972.

³¹⁶ Románo ľil, 1/1972.

³¹⁷ Románo ľil, 2/1970, s. 16.

³¹⁸ „(...) pak tam byly nějaký pohádky, nějaký rozhovory, a tak, ale spoustu věcí tam dodávala Milena Hübschmannová.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

³¹⁹ Scheinostová (2006), s. 22.

básničky Tery Fabiánové. Vyšla ale navzdory oblíbenosti a motivačnímu účinku zejména na čtenářky *RL*³²⁰ v pouhých prvních třech číslech listu.³²¹ Redakce také čas od času nabádala čtenáře ke sběru a zaznamenávání ústní lidové tvorby³²² (i řemeslných výrobků)³²³ – dávala tak najevo hodnotu romského folkloru a současně podněcovala čtenáře k zájmu, aktivitě, spolupráci. Romština se kromě literatury uplatňovala v nejrůznějších úvahách³²⁴ například Jožky Feča či Ondreje Pešty, občas v ní byl napsán naučný text, poměrně často se ale užívala v jednoduchých krátkých formách jakými byly titulky, pozdravy, blahopřání a buditelské apely na konci česky psaných textů. Součástí několika čísel *RL* byla zvláštní příloha *Romaňi čhib* určená k výuce romštiny.

Románo ľil plnil v první řadě informační roli. Ustálil se však rovněž jako časopis, který nejrůznějšími způsoby (uveřejňováním naučných článků z dějin a kultury Romů, literatury a jejich obsahů, které navazovaly na tradici romských vyprávění apod.) působil na identitu romských čtenářů tak, aby ji pocíťovali jako pozitivní hodnotu.³²⁵ Současně otvíral citlivá témata jakým byl romský holocaust, čímž napomáhal k tomu, aby neupadl v zapomnění a mohl svým způsobem dávat pamětníkům najevo, že nejsou se svými vzpomínkami osamoceni.³²⁶ Vzpomínky Emila Ciny hovoří o velkém zájmu Romů o *RL*.³²⁷

Méně známou skutečností byly plány SCR vytvořit zcela nový romský časopis. Poprvé se tato úvaha objevila v čísle 4/1970, kde byl přetištěn projev předsedy Svazu Miroslava Holomka ze slavnostního pléna k 1. výročí založení SCR: „Na úseku naší propagace udělal dobrou práci také náš zpravodaj *Romano ľil*. Přesto, že není dosud časopisem, překračuje rámec svého poslání a

³²⁰ „Tera Fabiánová (...) udeřila dobře. Udeřila tak dobře, že trefila srdce mnohých romských žen. Já jsem si dovolil udělat malou propagaci její výzvě v č. 1 a přečetl jsem článek v přítomnosti většího počtu našich žen. No a nějaká ta slza taky nechyběla. Když jsem se potom ptal některých žen vesměs mladších na jejich stanovisko, dostalo se mi ujištění, že se všechny ztotožňují s obsahem článku do posledního slova.“ *Románo ľil*, 3/1970, s. 26–27. Autor popisuje reakci žen na nepojmenovaný článek, v němž Fabiánová podporuje emancipaci žen.

³²¹ *Románo ľil*, 1/1970, 2/1970, 3/1970.

³²² *Románo ľil*, 2/1970, 3/1971.

³²³ *Románo ľil*, 1/1972.

³²⁴ *Románo ľil*, 1/1973.

³²⁵ „Mně se to jako klukovi líbilo, ale i hodně z nás se to líbilo, protože i znám plno kamarádů, se kterými jsem dělal, kolikrát jsem to přinesl a četli jsme to, dycky jsme si to předčítali, jo. My jsme se scházivali dycky, nás bylo po válce hodně národa, nás těch mladejch, protože jsme chodili tady do Libně ke kinu Dukla, tam byly lavičky a my jsme se tam všichni mladý scházivali a dycky někdo přinesl ty noviny, já nebo někdo jinej, a prostě jsme si to četli.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

³²⁶ „*Romano ľil* je velmi zajímavý a hlavně poučný časopis jak pro mladé tak i pro staré. Něco podobného jsme v naší historii plně útlaku a útrap dosud neměli ani nečetli. Neměli jsme možnost psát o sobě, radit se o dalším našem vývoji a hlavně budoucnosti našich dětí. (Cyril Vaškových, Horní Němčí), *Románo ľil*, 3/1970; „Jsem ráda, že se mohu dočíst o našem původu, odkud vlastně my Romové pocházíme. Velmi mě to zajímá. Je tam hodně dalších zajímavých článků. Ráda bych (kdyby to bylo možné) abyste mi stále zasílali *Zpravodaj Romano ľil*.“ (Šarközyová Květa) *Románo ľil*, 3/1970.

³²⁷ „Podívejte se, ono v 68., když vycházel ten bulletin Svazu Cikánů-Romů, tak to tehdy bylo ohromný shánění po tom, ohromně nás ty starší generace nebo všichni tihletí, my jsme s tou romštinou víc přišli do styku než dneska, tak byl o to ohromnej zájem. Pak to zaniklo, pak nás zase uklidili dolů, jo, a pak teprve se to obnovovalo po 89., letech, ale to už je zas jiná generace.“ Emil Cina, osobní rozhovor 15. 2. 2012.

působení. Je čten, je o něj velký zájem, a to nejen ze strany našich členů, ale i z řad institucí. Je působivý, plní své poslání a je dělán formou, která Romům vyhovuje. Hodláme vytvořit podmínky i pro svůj vlastní časopis.“ Myšlenka se několikrát objevila v dalších vydáních *RL* – ze zasedání kulturní komise SCR konané dne 23. 3. 1971 vyplynulo, že otázka vzniku časopisu je kontinuálně řešena, ale bude potřebné spoluřešit ji na vládní úrovni.³²⁸ V roce 1972 byla idea opětovně připomenuta ve Zprávě o plnění vládního usnesení č. 279/70 Svazem Cikánů-Romů v ČSR (autor: M. Holomek), kde v hodnocení kulturně-výchovné práce stojí: „K prohloubení kulturně výchovné práce považujeme za velmi prospěšný vznik romského časopisu, ve kterém by se uplatnilo vše, co navrhuje vládní komise, národní výbory, ministerstva a společenské organizace, náměty ÚV SCR, dát možnost talentům z řad Romů.“³²⁹ V dubnu 1973 byl ovšem Svaz nucen ukončit svoji činnost, a tak nevznikl ani plánovaný časopis. Ještě se dočkal zmínky na posledním plénu ÚV SCR, kde v otevřené diskusi po vystoupení soudruha Vacíka, z jehož úst si přítomní vyslechli resultát vyčlenit SCR z NF (což jinými slovy znamenalo ukončení činnosti SCR), promluvila „dr. Bráblcová z MPSV“ s tím, že „MPSV uvažuje i tom vydávat Zpravodaj“³³⁰. K jeho uskutečnění však nikdy nedošlo.

4.2. Romano lav

Bulletin *Romano lav* (Romské slovo; dále jen *RL*) představuje mezi romskými tiskovinami specifikum.³³¹ Sepětí listu s Romskou občanskou iniciativou (dále jen ROI) totiž předdefinovalo jeho primární cíl – sloužit zejména politické agitaci a aktivizaci Romů³³². V pracích autorů, kteří se

³²⁸ „K otázce vzniku romského časopisu podal informaci s. tajemník A. Daniel. Jednání bude nutno vést na nejvyšší úrovni – ve vládě ČSR. Komise doporučuje urychlit práci na koncepci časopisu.“ In: Románo ľil, 2/1971, s. 5.

³²⁹ Románo ľil, 1/1972, s. 6.

³³⁰ Románo ľil, 2/1973, s. 2.

³³¹ O úplné unikum však přeci jen nejde – i některá další romská periodika v první polovině 90. let byla spojena s toutéž politickou stranou, nicméně se profilovala nikoli jako stranický zpravodaj, ale jako měsíčník pro rodinu (*Lačho lav*) či týdeník aktualit a zajímavostí (*Romano kurko*). Míru vlivu na obsah mohly částečně řídit redakce v čele s šéfredaktorem na rozdíl od *Romano lavu*, který pravděpodobně neměl pevně ustavenou redakci a jeho podobu určovali sami vlastníci, tedy vůdčí osobnosti ROI.

³³² „To byl zpravodaj, který měl informovat o akcích ROIky v jednotlivých městech a republice.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

romskými periodiky zabývali jako hlavním tématem³³³ nebo je na nich zajímal jen dílčí rys – například provázanost s romskou literaturou³³⁴, stál proto *RL* obvykle stranou pozornosti, případně nebyl vůbec zmíněn. Někdejší předseda ROI Emil Ščuka dnes pro změnu *RL* neřadí mezi časopisy.³³⁵ Domnívám se však, že *Romano lav* má v kontinuálním vývoji romských periodik své místo a že hodnotit ho pouze jako politický list by bylo příliš zjednodušující – své místo v něm totiž měla i literatura, později i články informující o společenském dění, přestože politická rovina stále převažovala.

RL byl určen politickému zájmu, současně byl ale bez ohledu na to jedním z prvních dvou romských periodik, které po roce 1989 vznikly³³⁶ – právě tato omezenost publikačních platform mohla vést k tomu, že *RL* začal v atmosféře otevřených možností plnit i jiné funkce – od prvního čísla totiž publikoval i texty naučné a zejména pak umělecké, prostor v něm dostávali romští literáti, bez omezení se mohla uplatňovat romština, jejíž přítomnost byla ve veřejném diskurzu před rokem 1989 výrazně limitována. Spojujícím rysem s některými dalšími i minulými periodiky Romů je rovněž opětovné angažmá Mileny Hübschmannové³³⁷ a publikování tvorby romských autorů (například Margita Reiznerová, Jan Horváth, Vlado Oláh), kteří se nedlouho poté stali aktivními spoluvůrci dalších romských časopisů či inspirací pro další literáty a budoucí redaktory. Bez ohledu na své poslání se *RL* dostával k Romům, na něž mohl působit nejen v rovině politické.

I tyto dílčí obsahové aspekty mimo rámec politiky lze přesto ze širšího pohledu posuzovat tak, že i ony byly součástí nástrojů politického působení³³⁸ – ROI byla stranou definovanou na etnickém základě, její programové body byly orientovány na řešení situace romské minority, kterou chtěla zejména oslovit. Měla-li strana dosáhnout politického úspěchu v červnových volbách do československých zákonodárných orgánů 1990, bylo nutné cílovou skupinu v republice nejen informovat a získat její důvěru ve volbu romské, nikoli komunistické či jiné strany, ale i působit na etnické či národnostní cítění, upevňovat vědomí hrdosti a sounáležitosti a posilovat tak základy, na nichž ROI byla konstituována. Takovému účelu mohlo sloužit otištění buditelských básní Jana

³³³ Zcela chybí například v přehledech v seminární práci Vokounové (2006), v bakalářské práci Nenkové (2011), pouze okrajově je *Romano lav* zmíněn v diplomové práci Balážové (1997), dále se pak periodiku již nevěnuje.

³³⁴ Hübschmannová (2000); Hübschmannová (2006); Scheinostová (2006); Kramářová, Sadílková (2007).

³³⁵ „*To nebyl časopis, (...). To byl pouze zpravodaj.*“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

³³⁶ Měsíčník *Lačo lav*, jehož první číslo se připravovalo k vydání ještě před listopadem 1989 a vyšlo okolo 5. 1. 1990.

³³⁷ „*Já jsem se vůbec o tenhle časopis nestarala. Nehledě na to, že to měla pod palcem paní Hübschmannová.*“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

³³⁸ „*Ščuka a tihleti, věděli, že Romové budou chtít zůstat v komunismu a to byl dost velkej problém, protože to byla dost velká skupina obyvatel a bylo jasný, že kapitalismus pro ně jako není, že se mají dobře v komunismu. Jenže jsou strašně upozaděný, je jim odepíraný spousta práv, tak to oni si neuvědomovali, že jo, všichni si uvědomovali to, že se mají dobře. Mají práci a když nemají práci, tak stejně mají co jíst, že se nic neděje. Takže to bylo takový paradoxní. Ale je to pochopitelný, ta ekonomická situace byla dobrá. (...) Spousta Romů taky byla ve straně a ta strana si je hejčkala, ty papaláše. Takže vždycky tady od toho začátku bylo nebezpečí, že oni budou, ne že by zvrátili revoluci, ale že až když prostě dojde na volby, tak že nedaj hlasy občanskému fóru, ale dají je KSČ. Proto vlastně Ščuka s Rusenkem dělali ten časopis, jezdili na výjezdy.*“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

Horvátha³³⁹, povídky *Romengero gendalos* Margity Reiznerové či článků z romské historie od Mileny Hübschmannové v romštině³⁴⁰. Tyto obsahy mohly mít různé pozadí – na jedné straně se vzhledem k červnovým volbám, jichž se kandidáti ROI měli účastnit, nabízí jako jedno vysvětlení možnost působit jednotně a buditelsky na potenciální romské voliče, na druhou stranu byl ale *RL* po revoluci vedle *Lačo lav* jediným romským periodikem, do něhož se mohla náhle promítat euforie, svoboda vyjadřování či podpora romství způsobem, jaký nebyl do té doby veřejně možný (až na krátké období SCR), a tak logicky texty takové povahy byly součástí atmosféry porevoluční euforie.³⁴¹ Později takové obsahy patřily k běžné výbavě dalších romských periodik.

Bulletin, možná i v důsledku překotnosti změn a netradičním okolnostem jeho vzniku, neobsahuje řadu informací, které by nás vedly k jistým závěrům, co se zejména periodicity, nákladu, redakčního okruhu, vydavatele apod. týče. Rekonstrukci tedy stavím výhradně na studiu bulletinu a výpovědích pamětníků, případně je konfrontuji s diplomovou prací Jarmily Balážové (mé závěry se však s jejími obvykle rozcházejí), a jsem si proto vědoma její nepřesnosti a míst, která by pro celistvý obraz bylo třeba doplnit.

Jak bylo ukázáno, *Romano lav* byl vcelku pochopitelně podřízen tehdejší potřebě ROI oslovovat Romy v republice bezprostředně po revoluci až do konání prvních svobodných voleb do zákonodárných orgánů v červnu 1990 – ukončení jeho vydávání se totiž s největší pravděpodobností kryje právě s tímto měsícem.³⁴² J. Balážová ve své diplomové práci uvádí, že první číslo bulletinu *RL* vyšlo 6. 12. 1989 a vycházel až do ustavujícího sjezdu ROI 10. března 1990. Informaci se mi nepodařilo potvrdit, jelikož žádné číslo *RL* neobsahuje tiráž či na jiném místě neuvádí datum, kdy byl bulletin dáván do tisku. Spolehnout se tak lze pouze na obsah listu, jeho srovnání s událostmi té doby a na výpovědi pamětníků. Z komparace pak vyplývá, že *RL* vycházel i po ustavujícím sjezdu. Součástí posledního čísla³⁴³ byl totiž přehled útoků hnutí skinheads na Romy v období března 1990 až 1. 6. 1990 či informace o účasti předsedy ROI Emila Ščuky na 4. světovém kongresu Romano Union ve Varšavě v dubnu 1990.³⁴⁴ Z důvodu autorčiny pravděpodobné nepřesnosti bych i s faktem vydání prvního čísla 6. 12. 1989 operovala opatrněji.³⁴⁵

³³⁹ Například *Upre Roma!* In: *Romano lav*, 1/1990, s. 8.

³⁴⁰ Například *Čirlatuňi romaňi historija*. In: 2/1990, s. 1.

³⁴¹ „V té době byl ještě takovej veľkej euforismus z tý revoluce, a my jsme chtěli, aby ten euforismus, my jsme těžili z toho euforismu, kdy Romové byli rádi, že jsou Romové a všechno, co bylo romský, tak přijímali. A hlavně obyčejní lidi.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

³⁴² Již o něco dříve, na jaře 1990 však došlo ke sloučení vydavatele časopisu *Lačo lav*, jímž bylo FMPSV, s ROI (sloučení těchto subjektů sledujeme od čísla 6/1990 – do tisku bylo zadáno 7. 3. 1990, na 6. 6. 1990 byla plánována expedice.) *Lačo lav* se tak minimálně od února/března 1990 dostává do vlivu ROI a mohl představovat další platformu pro její politické zájmy. Obsahové zaměření *LL* ve prospěch ROI se po tomto sloučení skutečně projevilo.

³⁴³ Jedná se pravděpodobně o číslo 5/1990.

³⁴⁴ *Romano lav*, 5/1990, s. 3.

³⁴⁵ 5. 12. 1989, tedy o pouhý den dříve než autorka uvádí datum týkající se *Romano lav*, bylo totiž dáno do tisku 3. číslo měsíčníku *Lačo lav* - je tedy možné, že pro blízkost dat a paralelní existenci obou periodik došlo k záměně

Shodnout se nicméně lze na tvrzení, že začátek vydávání *RL* spadá do doby bezprostředně po listopadu 1989, kdy v Praze, Brně a dalších městech v zemi spontánně probíhaly vysokoškolské studentské stávky a docházelo i k formování ROI. Tehdejší studentka Pedagogické fakulty UK Kateřina Sidonová, členka fakulního stávkového výboru, se s dalšími spolužáky podílela jakožto technická podpora již na prvním čísle *RL*.³⁴⁶ Z jejích vzpomínek je zřejmé, že *RL* vznikl vzhledem ke specifickým listopadovým událostem zcela spontánně, neplánovaně, vydání prvního čísla doprovázela míra improvizace. Okolnosti jeho příprav dotváří celkovou atmosféru výjimečné doby. Podle vyprávění Kateřiny Sidonové, která již v rámci stávkového výboru na fakultě vypomáhala s tiskem letáků, přišla s nabídkou tisku obdobných materiálů či jinak ROI vypomoci přímo za Milenou Hübschmannovou.³⁴⁷ Nabídnutá možnost se v dané době musela jevit jako velice výhodná a neodmítnutelná – fakulta byla schopná nabídnout papír i lidi, kteří zdarma materiály opisovali a rozmnožovali na cyklostylu,³⁴⁸ přesto ale minimální zázemí a technická opora měly své limity – proces byl zdlouhavý, závislý na kondici přístrojů i prioritě studentů (produkovali zejména vlastní tiskoviny).³⁴⁹ Hotové bulletiny (a letáky s názvem *Phralale, pheňale!*, vydávané ROI a určené Romům v regionech) byly distribuovány převážně s pomocí členů ROI, kteří v rámci předvolební agitace objížděli regiony a *Romano lav* vozili sebou.³⁵⁰ Jiná forma je zmíněna v práci J. Balážové, podle níž se bulletin rozesílal v obálkách poštou³⁵¹. Podle mého soudu mohlo jít spíše o doplňkový způsob, mohlo se jednat například o zasílání na adresu již registrovaných členů ROI či do agitačních středisek ROI, odkud se již přímo dostával k Romům v dané obci. Autorka dále uvádí informaci, že *RL* jakožto občasník vycházel jednou, někdy třikrát do týdne.³⁵² Takové tvrzení považuji za nepodložené a vzhledem k produkčním podmínkám navíc za nereálné – číslovaná

v autorčině práci. Zrovna tak je ale možné, že autorka uvádí správnou informaci, že měla ve srovnání se mnou k dispozici jiné prameny a zdroje.

³⁴⁶ „(...) vlastně během té revoluce, ve chvíli, kdy jsem viděla Ščuku a Rusenka na Letenský pláni, když tam promluvili, tak já (...) jsem teď mohla něco nabídnout, byla jsem vlastně ve stávkovém výboru Pedagogické fakulty, takže já jsem mohla ze své pozice nabídnout nějakou pomoc.“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

³⁴⁷ „Takže jsem ale nevěděla, kde sebrat ty dva chlapy (Emila Ščuku a Jana Rusenka, pozn. aut.), tak jsem se obrátila na paní Hübschmannovou a ta jim teda řekla. Já už ani nevím, jestli jsme se sešli u ní poprvé, nebo jestli oni za mnou přišli na tu fakultu, ale přinesli rovnou takovej balík papírů!“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

³⁴⁸ „Prostě jsme nějak neuvažovali, z čeho bereme, byly tam papíry, tak jsme měli papíry, to byla taková anarchie absolutní. (...) Bylo to hrozně legrační, protože když člověk přišel do té místnosti, kde seděly ty holky a všechny psaly nějaký tiskoviny, který se pak cyklostylovaly, byl tam u toho takovej stůl, na kterým psaly ty romský věci, vůbec nerozuměly ani jedinému slovu a někdo jim tam nahlas odříkával, vždycky jim to někdo předčítal, byla to vlastně hrozně zajímavá situace.“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

³⁴⁹ „No trvalo to hrozně dlouho, ona než ta holka přepsala stránku, potom se to dalo do cyklostylu a tam se to vytočilo, to už je rychlý. Jenže se nám rozbíjel cyklostyl a neměli jsme jinej, potom teda někdo přinesl nějakou kopírku, ale zase jsme neměli inkousty a takovýchle věci. A museli jsme tisknout i naše věci, takže jako jak to vyšlo.“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

³⁵⁰ „**Jakým způsobem se dostával k těm Romům?** No asi takhle, že se vozil do těch poboček. (...) Asi když byl nějaký výjezd, že se braly ty letáky v romštině, teda letáky, a potom teda časopis.“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

³⁵¹ Balážová (1997), s. 23.

³⁵² Jarmila Balážová, osobní rozhovor vedený 2. 5. 2011.

jednotlivá vydání, jak jsem již poukázala, musela vycházet v průběhu první poloviny roku 1990, pravděpodobně jich bylo pět, což při jednoduchém výpočtu neodpovídá frekvenci, jakou uvádí Balážová. Je možné spekulovat o tom, neměla-li autorka na mysli zajímavý fenomén, který vydávání *RL* doprovázel, a sice pořizování jeho opisů, jež se prokazatelně dělo v Brně³⁵³ a Táboře³⁵⁴ – motivací byly stále ještě omezené možnosti distribuce *RL*, tento způsob se tedy vyvinul jako strategie, která měla řešit nedostatek bulletinů v regionech. Tyto opisy pak mohly vznikat s různou frekvencí. Nezodpovězenou otázkou zůstává, jak dlouho se *RL* produkoval na Pedagogické fakultě – Sidonová si vzhledem k velkému časovému odstupu na detailní informaci nevzpomněla, nicméně potvrdila, že časem si tisk již zajišťovala ROI.³⁵⁵ S největší pravděpodobností ale k převzetí veškeré produkce pod správu ROI muselo dojít nejpozději v únoru 1990, kdy se poměry na fakultě opět stabilizovaly.³⁵⁶

Z dostupných informací lze tvrdit, že vyšlo nejméně 5 čísel bulletinu³⁵⁷ s neustálým počtem stran (8 až 16), který byl způsobován patrně různým množstvím dodávaného materiálu. V podmínkách, v jakých bulletin vznikal, se různil rovněž náklad.³⁵⁸

RL neměl pravděpodobně ani pevně danou redakci – obsah každého vydání utvářela do velké míry Milena Hübschmannová³⁵⁹ (převážně se starala o literární tvorbu Romů), pravděpodobně i čelní představitelé ROI Emil Ščuka a Jan Rusenko³⁶⁰ (dokumenty týkající se utváření ROI) a vyloučeno není ani dílčí zapojení romských literátů, formujících se ve skupině studentů v Jazykové škole, na

³⁵³ V Brně vydala ROI v Kulturně vzdělávacím středisku romských dětí a mládeže dvě čísla bulletinu *Roma ada džives*, jenž však měl na počátku ambici stát se skutečným časopisem – „*Tento časopis jsme se rozhodli založit a vydávat proto, abychom mohli informovat širokou veřejnost o své činnosti, o všech událostech, plánovaných setkáních, připravovaných akcích. Časopis bude informovat nejen o problémech a činnosti v našem městě, ale i v jiných místech naší republiky.*“ Jarmila Balážová v něm působila jako odpovědná redaktorka. Jednalo se převážně o opisy článků z *Romano lav*, občas doplněné o krátké rozhovory, avíza na kulturní akce v Brně, přetištěnou literární tvorbu apod.

³⁵⁴ Jednalo se o bulletin se stejnojmenným názvem *Romano lav*, který byl opisován z iniciativy novináře Josefa Bednáře. In: Balážová (1997), s. 23. Josef Bednář byl pozdějším činným redaktorem v několika romských periodikách.

³⁵⁵ „*Takže my jsme tiskli nevím jak dlouho Romano lav (...), pak už to dělala ROIka.*“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

³⁵⁶ „*Ona tedy byla plně v naší moci, my jsme ji asi do února plně ovládali, než jsme ji přepustili těm vyučujícím.*“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

³⁵⁷ Fond písemného materiálu MRK v Brně obsahuje pouze čtyři čísla bulletinu – 1/1990, 2/1990, 4/1990, 5/1990, přičemž 3. číslo chybí.

³⁵⁸ „*V jakém nákladu se to tedy tisklo, zhruba? To nemám představu, mohlo toho být tak (ukazuje od země cca 1 metr na výšku, pozn.aut.). To nebylo nějak stabilně? Ne ne, kolik se nám podařilo toho nacyklostylovat.*“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

³⁵⁹ „*Pro paní Hübschmannovou to byla po dlouhý době možnost, jak všechno to, co nashromáždila od svých literárních romskejch přátel, a sama co asi jako napsala, to byla možnost vrhnout na veřejnost. Takže ona nám, já si pamatuju, že jsme vyřazovali spoustu věcí, protože to nebylo důležité. Ona se hrozně hádala, že tohle tam musí být. Ona to viděla úplně z takovýho jako... Prostě pro ni to bylo hrozně důležité ta slovesnost, národní uvědomění se.*“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

³⁶⁰ „*U týchle části byli opravdu jenom oni dva, který se rozhodli, že musej něco udělat, aby ti Romové se zviditelnili v týchletý situaci, aby na sebe, to byl vlastně politicej tah od Ščuky i Rusenka, že vlastně chtěli přízeň pro Romy nabrat tímhle tím.*“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

níž Milena Hübschmannová vyučovala romštinu.³⁶¹ S jistotou lze ale vyvrátit tvrzení, které se ve zdrojích opakuje a jež se týká redakční participace Kateřiny Sidonové.³⁶² Podle jejích slov pomáhala pouze tím, že zajistila podmínky k tisku, do plánování dalšího čísla nehovořila a už vůbec jej sama nevytvářela.³⁶³ V tomto bodě si respondentka ovšem protiřečí, jelikož na jiném místě určité zapojení, co se obsahové skladby týče, přeci jen přiznala.³⁶⁴

Obsah bulletinu tvořily zejména dvě roviny – informační (články věnující se převážně ROI, její činnosti – až na výjimky psané v češtině) a umělecká, určená prezentaci tvorby romských literátů, psaná naopak v převážné většině v romštině. Zpravování čtenářů o novinkách v aktivitách ROI mělo své jasné určení, současně jde dnes i o významný historický pramen, jež může napomoci k rekonstruování činnosti tohoto romského hnutí. Z této oblasti byly publikovány například texty mapující postupný proces ustavení ROI, vyjadřující výhradní podporu OF³⁶⁵ či kandidatuře Václava Havla na prezidenta³⁶⁶, popis programu³⁶⁷, otevřený dopis Romům na Slovensku s výzvou připojení se k ROI³⁶⁸. Nešlo jenom o vlastní deklarace, v listu byly otištěny rovněž texty, které vyjadřovaly morální podporu ROI a Romům zvnějšku – například děkonný dopis studentů za podporu Romů v jejich snaze o demokratizační změny³⁶⁹, dopis prezidenta Československé socialistické republiky Václava Havla s omluvou neúčasti na ustavujícím sjezdu ROI³⁷⁰, přetisk části projevu nezávislého novináře Josefa Bednáře z Tábora, v němž sděluje hlubokou podporu ROI³⁷¹.

Výraznou součástí bulletinu bylo publikování romské literární tvorby, v době těsně porevoluční jako jedna z pouhých dvou platform, kde měli autoři možnost sebe prezentace a současně tak promluvit k Romům. Na titulní stránce prvního čísla vyšla báseň M. Reiznerové *Zalabaras choča švabl'ikos*³⁷², následovaná v závěru čísla básní J. Horvátha *Upre Roma!* – obě vykazují silný

³⁶¹ „Vždycky nám dovezli papíry, na stroji napsaný papíry od paní Hübschmannové, ona vlastně, hlavně ona, plus asi tam byli ještě jiný než Ščuka, ten literární kroužek nebo obrozeneckej, který se učili romsky a psali romsky, tak tam byl takovej kroužek Romů kolem Hübschmannové, ale já si nevzpomenu na ty jména, ti to psali zřejmě a ona jim s tím pomáhala. (...) Takže oni nám přinesli ty papíry a my jsme to udělali.“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

³⁶² „Právě na PdF to tyhle dvě holky začaly dávat dohromady obsahově (Kateřina Sidonová a Judita Bednářová, pozn. aut.).“ Jarmila Balážová, osobní rozhovor vedený 2. 5. 2011; „Redaktorkou toho zpravodaje byla Kateřina Sidonová, Jarka Balážová a další studenti Pedagogické fakulty.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

³⁶³ „(...) já jsem jim jenom umožnila to vytisknout a to bylo všechno. Já jsem ho ani nečetla vlastně.“ Kateřina Sidonová, osobní rozhovor vedený 26. 10. 2011.

³⁶⁴ Viz poznámka pod čarou číslo 27. Mohlo však jít o situaci, kdy bylo nutné redukovat nashromážděný materiál s ohledem na omezený počet papíru i lidských kapacit, které texty přepisovaly.

³⁶⁵ Romano lav, 1/1990, s. 1.

³⁶⁶ Romano lav, 1/1990, s. 5.

³⁶⁷ Romano lav, 1/1990, s. 2, 4.

³⁶⁸ Romano lav, 2/1990, s. 2.

³⁶⁹ Tamtéž, s. 3.

³⁷⁰ Romano lav, 4/1990, s. 1.

³⁷¹ Tamtéž, s. 3–4.

³⁷² Romano lav, 1/1990, titulní strana.

buditelský náboj. Druhé číslo přineslo povídku M. Reiznerové *Le Romengero gendalos*³⁷³, v níž autorka apelovala na jednotu Romů, tedy postoj romskou elitou často artikulovaný. Ve čtvrtém čísle se již literatuře věnuje celá dvoustrana s názvem *Romaňa poezijatar* – nalezneme v ní tvorbu celé plejády autorů – Heleny Horváthové, Margity Reiznerové, Agnesy Horváthové, Anny Koptové a Vladio Oláha. Uvážíme-li, jak krátkou dobu bulletin vycházel a jakou funkci měl zejména plnit, je nutné konstatovat, že lidé kolem *RL* reagovali v otázce podpory literatury obzvláště pružně – shromáždili značné množství děl a velice záhy otevřeli čtenářům možnost seznámit se s kreativitou romských autorů.

Poslední rovinou byly články vzdělávací, naučné a věnovaly se otázkám do té doby tabuizovaným či ve sdělovacích prostředcích takřka nefrekventovaným (případně byly podány ideologickým prizmatem) – bulletin tak opakovaně tematizoval otázku sterilizací romských žen³⁷⁴, pojednával o pojmech národ a národnost³⁷⁵, o právech Romů ve světě³⁷⁶ a právech vyplývajícím příslušníkům národnostních menšin z Ústavy³⁷⁷ nebo článek Mileny Hübschmannové osvětlující v romštině nejstarší historii Romů³⁷⁸. Lze konstatovat, že produkční skupina *RL* měla zájem na tom, aby list nejen informoval, ale i vzdělával, rozšiřoval povědomí Romů například o jejich původu a otázkách souvisejících s identitou, které se z kraje revoluce dostávaly opět do veřejného diskurzu.

Romano lav pomáhal budovat voličskou základnu ROI i aktivizovat romské čtenáře, jimž byl zejména určen, což dokládá několik málo dopisů uveřejněných v titulu. Svědčí o tom několik málo děkovných a povzbuzujících dopisů, které byly v *RL* otištěny (kritická reakce nebyla v *RL* publikována ani jedna, což budí podezření, že byly publikovány jen pozitivní reakce, a tudíž se potvrzuje upozornění, o němž v souvislosti s dopisy čtenářů píše v kapitoly věnované zdrojům – tj. k dopisům nelze přistupovat jako ke zdrojům, na jejichž podkladě by bylo možné generalizovat závěry o přijetí periodika čtenáři). Některé jsou dokladem chuti zapojit se do příprav romského hnutí, být mu přínosem.³⁷⁹ Pro jiné představoval místo, kde našli pochopení, zastání i vzpruhu³⁸⁰. Vítán byl ale i čtenáři z majoritní společnosti, o čemž svědčí například dopis kolínské pedagožky oceňující zejména využití psané romštiny.³⁸¹ Dopisů čtenářů nebylo zveřejněno mnoho (bulletin byl

³⁷³ *Romano lav*, 2/1990, s. 3.

³⁷⁴ *Romano lav*, 1/1990, s. 7; 4/1990, s. 10–11.

³⁷⁵ Tamtéž, s. 7.

³⁷⁶ Tamtéž, s. 8.

³⁷⁷ *Romano lav*, 2/1990, s. 2.

³⁷⁸ Tamtéž, s. 1.

³⁷⁹ „*Irin mange pale, so te kerel. Užarav tumaro lil.*“ (Jozef Mižikar), *Strakonice*, *Romano lav*, 2/1990, s. 4–5; „*Jsem povzbuzen tím, že vydáváte časopis Romano lav a rozhodl jsem se obohacovat jej svými životními zkušenostmi. Je mi 71 let a domnívám se, že budou mládeži přínosem do budoucna.*(...)“ (Josef Jelínek z Hodonína), 5/1990, s. 8.

³⁸⁰ „*Milí priatelial! S veľkými sympatiami sme prijali vydavanie romského časopisu Romano lav, v ktorom sú prakticky obsiahnuté všetky oblasti, ktoré nás ťažia a prenasledujú celé desaťročia. S veľkým zaujetím sme si prečítali článok o masovej sterilizácii romských žien, (...).*“ *Romano lav*, 4/1990, s. 11.

³⁸¹ „*Vyučuji v Kolíně na ZvŠ, kam chodí spousta romských dětí. Abych lépe pochopila, začala jsem se před třemi měsíci*

vydáván poměrně krátkou dobu a měl omezený rozsah), nicméně i tento skromný vzorek může vypovídat o tom, jak mnozí Romové otevřené možnosti, které ROI po revoluci pomáhala formulovat a předávat prostřednictvím listu dál, nadějně kvitovali.

4.3. Lačo lav

Měsíčník *Lačo lav* (Dobré slovo; dále jen *LL*) byl založen v roce 1989 před vypuknutím revoluce v listopadu téhož roku. Okolnosti vzniku jsou proto vcelku pozoruhodné – vznik časopisu je sice na jedné straně dokladem všeobecného otvírání politiky a schopnosti Romů v takových podmínkách artikulovat své partikulární zájmy, ale i jistého kompromisu na straně druhé.

Kapitola 2 poukazuje na aktivity intelektuální skupiny Romů, která v druhé polovině 80. let vyjednávala se státními a politickými orgány o požadavcích, mezi nimiž bylo i založení časopisu. Usnesení č. 62 ze dne 22. června 1989 předsednictva federální vlády „Ke zprávě o vydávání kulturně výchovného časopisu pro Romy“³⁸² bylo dovršením těchto snah. Vláda ČSSR následně uložila Federálnímu ministrovi práce a sociálních věcí, aby od roku 1990 zaručil vydávání periodika, ministr financí měl zajistit v rámci rozpočtové kapitoly MPSV finanční prostředky. Paralelně s tím vláda dala podnět předsedovi Federálního úřadu pro tisk a informace³⁸³, aby návrh na vydávání časopisu projednal v sekretariátě ÚV KSČ a zabezpečil registraci periodika.³⁸⁴ Podle Zbyňka Andrše to byl zejména Ing. Petr Víšek, kdo se zasadil o průchodnost myšlenky časopisu na politické úrovni a kdo v počáteční fázi řídil jeho vydávání.³⁸⁵ Z práce Jarmily Balážové vyplývá, že realizací časopisu byli pověřeni Vincent Danihel, E. Ščuka, Luboš Horváth, V. Oláh, Elena Lacková a M. Hübschmannová,³⁸⁶ informaci se mi však nepodařilo ověřit. První dvě čísla časopisu tak byla dána do tisku ještě před listopadovým převratem – 17. 10. 1989³⁸⁷ první a 3. 11. 1989³⁸⁸ druhé číslo, obě však byla z tiskárny expedována až v roce 1990, respektive okolo 5. 1. 1990 a 5. 2. 1990³⁸⁹.

Okolnosti svolení státních a politických orgánů blíže popisuje E. Ščuka, jenž byl účasten formulaci

učit romsky na Jazykové škole v Praze. Zde jsem dostala prohlášení ROI v romštině a v češtině a Poděkování studentů Romům za to, že je morálně podporují. Rozdala jsem oba romské texty svým žákům. Zprvu nemohli pochopit, že vůbec je možné natisknout něco v jejich rodném jazyce a že ta krásná slova jsou určena jim, Romům. Bylo na nich vidět, že jsou šťastní... Jejich rodiče by si velice přáli více informací.“ (Markéta Pokorná, Kolín), 2/1990, s. 4–5.

³⁸² Sulitka (1999), s. 221.

³⁸³ Orgán, jenž byl nástrojem komunistické cenzury. In: Slovník české literatury po roce 1945 (dostupný z elektronického zdroje <http://www.slovníkceskeliteratury.cz> – heslo: Lidové noviny).

³⁸⁴ Sulitka (1999), s. 221.

³⁸⁵ „Byl to bezesporu on, kdo časopis prosadil politicky a kdo se ujal manažerské role v jeho počátcích.“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

³⁸⁶ Balážová (1997), s. 35.

³⁸⁷ *Lačo lav*, 1/1990, s. 1.

³⁸⁸ *Lačo lav*, 2/1990, s. 1.

³⁸⁹ Přesné datum nelze zjistit, jedná se o plánovanou expedici uvedenou v tiráži – uvedená data jsou tedy pouze orientační.

požadavků ze strany Romů v 80. letech. Zajímavé na jeho vyprávění jsou zejména dva momenty, bez nichž by pravděpodobně žádný romský časopis nemohl vůbec vzniknout. Tím prvním je příhodné politické klima, které umožnilo vyvolat diskusi o požadavcích Romů a uspět s nimi. Ščuka vyjmenovává vnější vlivy jako Gorbačovovu perestrojku či zřízení Výboru pro lidská práva³⁹⁰, které svědčily o pozvolném obratu nejvyšších orgánů.³⁹¹ Poměry tedy byly debatě o vzniku časopisu nakloněny. Druhým vlivem, který je dle mé zkušenosti méně znám (soudě z vlastního studia pramenů a zdrojů, kde tato informace zcela chybí), je osobnost Mileny Hübschmannové, která pravděpodobně byla tím, od koho nápad vzniku časopisu v té době pocházel. E. Ščuka ostatně explicitně uvádí, že idea vzešla od ní,³⁹² stejného názoru je Zbyněk Andrš, pozdější redaktor časopisu *Romano gendalos*, *Nevo romano gendalos* a autor příspěvků v měsíčníku *Lačo lav*³⁹³. Romové ve zmíněné skupině aktivistů měli podle Emila Ščuky ambice spíše politického charakteru³⁹⁴, založení časopisu považovali přesto za důležité, důvěřovali Hübschmannové, jejímu úsudku, co Romové potřebují, argumenty považovali za oprávněné a ideu tak bezvýhradně akceptovali.³⁹⁵ Ačkoliv tedy myšlenka nevzešla přímo od Romů samotných, není nijak udivující, s jakou samozřejmostí byla přijata. Totiž (nejen) starší generace Romů pamatovala významné postavení vypravěčské tradice v romské kultuře, vzhledem k enormnímu zájmu Hübschmannové o romskou slovesnost a počínající literaturu tak mohla být očekávanou, logickou součástí skladby zamýšleného periodika. Vztah k této kulturní hodnotě si někteří uvědomovali nejen na rovině individuální, ale pozorovali ho i u jiných Romů, jak dokládá postřeh E. Ščuky.³⁹⁶ Potřebu takového listu vyjadřovali i čtenáři časopisu *Románo ľil*, jenž sice vycházel na přelomu 60. a 70. let, přesto

³⁹⁰ Patrně šlo o Československý helsinský výbor, jenž se stavem lidských práv v Československu zabýval od roku 1988 (informace dostupná z elektronického zdroje <http://www.helcom.cz>).

³⁹¹ „*To byl rok 87, to byla celkově ta atmosféra, ta perestrojka, Gorbačov, Výbor pro lidský práva, byla otevřená komunikovat normálně i s Romama. (...) Jako bez té celkové atmosféry, která byla tehdy ve světě, bysme nedokázali nic. Kdyby to bylo o deset let dříve, v 77., to byla těžká doba po Chartě, to nešlo.*“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

³⁹² „*Ten nápad toho romského časopisu vzešel od ní. (...) Takže to byla její myšlenka, jak Brno, tak Praha. (...)*“ (zmínka o městu Brně se týkala časopisu *Románo ľil*, pozn. aut.) Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

³⁹³ „*Klíčovými osobnostmi pro vznik časopisu Lačo lav byli dle mého názoru – MH po ideové stránce (s největší pravděpodobností byla i autorkou názvu časopisu), a ing. Petr Víšek.*“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

³⁹⁴ „*Tam se probíraly jiné věci – my jsme měli politické požadavky, společenské, ekonomické, a toto bylo jediné, co nám vyšlo. Ale nebylo to z naší hlavy, bylo to z paní Mileny Hübschmannové.*“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

³⁹⁵ „*My jsme byli jen taková mlčící skupina. (...) No ona nás přesvědčila a my jsme to začali prosazovat. (...) A my jsme to akceptovali, protože Milena byla takovou naší neformální autoritou, pro všechny Romy, a věděli jsme, že když ona jako chce podávat nějaký návrh, tak je to určitě opodstatněný. (...) **Shodli jste se prostě na tom, že je to z nějakého důvodu dobrý. Zkuste vzpomenout ty argumenty.** No dorozumivací prostředek, komunikativní, reprezentativní, jo prostě všechny ty složky jsme považovali za významné, v té době nebyl žádný internet, nebyly mobily, nebyla elektronická média, a ten časopis kromě státní televize byl jedinou formou, jak Romům ukázat něco jiného, přiblížit jim romskou kulturu, všechno ostatní.*“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

³⁹⁶ „*Chodila na romské schůze, na setkání Romů, a nosila vždycky tašky plný, měla v nich časopisy, knížky, čítanky, pohádky. Já si pamatuju, jak Romové v Rokycanech, těch čítanek byl plný kufr, a ona měla přednášku o romské literatuře v zahraničí, a ona jako uměla vyprávět, byla dobrá vypravěčka a Romové úplně žasli, usmívali s, a byli překvapeni, že vidí romskou knížku, byli z toho úplně hotoví.*“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011; reakce Romů na vydávání *Románo ľilu* (poznámka č. 326).

zůstal v povědomí jedinců. Zážitky spojené s jeho četbou v kolektivu přátel uvádím například v citaci Emila Ciny.³⁹⁷

Časopis tedy vznikl souhrou obou uvedených okolností a lze jej bezpochyby považovat za úspěch. Jeho zrod se přesto neobešel bez ústupků, jež byly pro dobový kontext charakteristické – svolení k časopisu bylo dáno v době, kdy nad sdělovacími prostředky, respektive jejich politickou nezávadností a konformitou, vykonával kontrolu cenzurní orgán. *Lačo lav* tedy vycházel, ale jeho podoba byla v tomto ohledu diktována shora – Romové tak, slovy E. Ščuky, dostali sice svůj časopis, ale politické požadavky kritické k režimu se v něm nesměly otiskovat.³⁹⁸ Nesvobodným postavením média si E. Ščuka vysvětluje, proč bylo vydávání časopisu bez větších obtíží a dlouhého přesvědčování – na rozdíl od ostatních požadavků – vyhověno.³⁹⁹ Státní dohled a tlak na producenty časopisu podle jeho slov po revoluci zmizel.⁴⁰⁰

Problematické postavení časopisu nebylo nicméně dáno pouze vynucenou autocenzurou či dohledem shora. Linií jeho působení vytyčilo i začlenění časopisu pod MPSV, což napovídá, že těžiště nástrojů k vyřešení situace Romů bylo stále kladeno do sociální oblasti, a jak na jiném místě detailněji popíši, tomuto účelu, nezřídka otevřeně asimilačnímu, sloužil v určité míře i obsah periodika. Dále byl v počátku časopis charakterizován jako kulturně-výchovný – tento zjevný paternalismus byl po čas jeho vydávání rovněž v řadě článků citelný, a to po celý rok 1990. Charakteristika časopisu pouze na základě naznačených problematických bodů by nicméně byla příliš zjednodušená a vůči jiným stránkám časopisu nespravedlivá. *LL* totiž poskytoval velkorýsý prostor i textům, jež čtenáře nemanipulovaly, nebyly nástrojem převýchovy. Sledovaly různé cíle, hojně zastoupený byl však národnostně-emancipační rys, čímž časopis vcelku logicky, v souladu s přáním mnoha Romů, jež se o jeho vznik zasloužili, plnil funkci národnostního periodika. Redakce si ale byla zřejmě vědoma tohoto kompromisu, jež na čtenáře mohl působit poněkud ambivalentně – naznačuje to závěrečná část úvodníku v prvním čísle *LL*,⁴⁰¹ kde je upozorněno na skutečnost, že se v časopise mohou objevovat texty autorů, které vycházejí z různých paradigmat „studia Romů“ a

³⁹⁷ Viz poznámka č. 325.

³⁹⁸ „*Oni věděli* (komunisti, pozn. aut.), že když nám dají časopis, který si budou cenzurovat (...) tak vlastně, a tenkrát ještě existoval Federální úřad pro tisk a informace, a všechno, co se vydávalo, muselo jít přes jejich cenzuru. No a oni to udělali tak, že tento časopis byl zřízen pod Federálním ministerstvem práce a sociálních věcí. (...) A tak komunisti věděli, že si to odcenzurují, že tam nebudou protistátní články, jo, takže oni nám vlastně nedali toho moc – oni hlavně nechtěli, aby jsme žádali nějaký politický požadavky. A toto pro ně nebylo něco významného. Protože v té době všechny časopisy byly pod cenzurou.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

³⁹⁹ „*Bylo těžký prosadit to? Ani ne, nebylo to těžký. Nemuseli jsme nikoho moc přesvědčovat.*“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁴⁰⁰ „*Po revoluci nám do toho už nemluvalo.*“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁴⁰¹ „*Na záver dovoľte mi, milí čitatelia, ešte jednu poznámku: komplex teoretických a praktických problémov súvisiacich s poznávaním a riešením problematiky rómskeho obyvateľstva je v súčasnosti v procese výskumu, hľadania a objasňovania viacerých rovín prístupu i názorovej konfrontácie. Táto skutočnosť sa môže prejavovať i v niektorých názorových rozdielnostiach autorov, jednotlivé príspevky preto treba chápať ako úprimne mienene názory autorov, ktoré odrážajú stav ich súčasného poznania, a nemožno ich preto považovať za definitívne a nemenné. (...).*“ *Lačo lav*, 1/1990, s. 2.

odpovídají aktuálnímu stavu bádání.

Z područí FMPSV se časopis částečně vymanil v květnu 1990, kdy se spoluvydavatelem stala ROI.⁴⁰² Změna se tedy dotkla čísla 6/90. To ale bylo zadáno do tisku již 7. 3. 1990, tedy dva měsíce před uvedeným sloučením v květnu, a již byla tato změna uvedena v tiráži. Je tedy možné, že spojení bylo předdohodnuto a v květnu došlo k úřednímu stvrzení aktu. Jde však pouze o moji úvahu, již nemohu ničím doložit. Expedováno bylo číslo okolo 6. 6. 1990.⁴⁰³ Okolnosti a důvody převzetí popsal Emil Ščuka, podle jeho slov požádala ROI o převedení časopisu sama krátce po revoluci, problematičtým se však ukázalo, že se jedná o politický subjekt. Žádosti bylo přesto nakonec vyhověno,⁴⁰⁴ v tiráži pak byly až do čísla 1/1991 (jednalo se již nově přejmenovaný *Amaro lav*) uváděny vždy oba subjekty – ROI a FMPSV, které časopis dotovalo, ale do obsahu již údajně nezasahovalo.⁴⁰⁵

V tomto směru se ROI projevila jako akceschopná, jednání vzhledem k datu tisku 6. čísla musela probíhat nedlouho po revoluci. Na aktu jsou zajímavé možné motivy. Jako první figuruje možnost všeobecného odstátňování po roce 1989, jež bylo příznačné pro tuto dobu. Dále se nabízí nechuť vydávat romský časopis výhradně pod vedením státního orgánu, úsilí přetřhnout vazby na komunistický režim a tímto aktem se od něj definitivně distancovat. Ve prospěch argumentu hovoří antikomunistické postoje ROI a jejích čelních představitelů.⁴⁰⁶ Převzetí listu do rukou ROI mohlo být určeno i tím, že krátce po revoluci ROI představovala jediný romský zformovaný subjekt s dostatečnými kontakty a kapacitami, který se takového úkolu mohl ujmout. Za tím vším mohl být mocensko-ekonomický motiv, nebo kalkul využít list k podpoře úspěchu ROI v červnových volbách. Strana sice vydávala svůj bulletin *Romano lav*, ovšem výhodou *LL* bylo zajištěné

⁴⁰² *Romano lav*, 5/1990, s. 5.

⁴⁰³ *Lačno lav*, 6/1990.

⁴⁰⁴ „(...) *my jsme požádali, já už jako za ROIku, jsem vedl jednání s Petrem Millerem, což byl ministr práce a sociálních věcí, a požádali jsme, aby ten časopis přešel pod nás. A ten přešel. Takže my jsme dostali časopis i s rozpočtem, a Vincenta Danihela jsme ale nepřevzali, protože to jsme věděli, on v té době se už připravoval za KSČM do poslanec... do federálního shromáždění. Takže jsme řekli, že s komunistou spolupracovat nechceme. Takže pak se tam dostala za šéfredaktorku Viera Dančíková. (...) Jo, no tak takhle začal ten přechod, nebylo to jednoduchý. To by mě zajímalo. Co na tom nebylo jednoduchý? No nebylo to jednoduchý proto, ne že by se toho ministerstvo nechtělo zbavit, a Miller byl komunikativní člověk, my jsme se znali z Občanského fóra, ale ty jeho poradci, právníci, říkali, že politické straně to nemůže dát. Protože my jsme byli politická strana. **No, právě.** No a oni řešili právě, že pro politickou stranu, že to jako nesměj dát politické straně. Ministr to pak vzal na svoji odpovědnost a řekl jo, tak my jim to teda dáme. Takhle jsme se k tomu dostali my, no (...) oni dali peníze (...) a vůbec už nemluvili do čísla, do obsazení, do ničeho.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011. Informace E. Ščuky se s mými poznámkami rozcházejí v působení osoby Viery Dančíkové. Podle informací uvedených v tiráži byl Vincent Danihel šéfredaktorem *LL* po celý rok 1990, Viera Dančíková byla v této pozici pouze při vydání čísla 1/1991, poté ji na dlouhou dobu vystřídal Jan Horváth.*

⁴⁰⁵ „*To byla smlouva udělaná o převodu časopisu a že my dostaneme ten rozpočet, který byl na to, na tisk, na papír a na zaměstnance.*“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011. K úplné odluce od FMPSV došlo od čísla 2/1991 časopisu přejmenovaného nově na *Amaro lav*.

⁴⁰⁶ Projevily se například při formování ROI, kdy se řešila i otázka navázat na Svaz Cikánů-Romů. Právě pro sympatie některých bývalých funkcionářů, již tlak na rozpuštění Svazu kvitovali a posléze jim byly nabídnuty funkce v jiných orgánech a organizacích, byl nápad zamítnut. In: Krčák, 27–28; „*Romové se shodli na tom, že v současné době nemohou obnovovat Svaz Romů. To už tady jednou bylo!*“ In: *Romano lav*, 1/1990, s. 1.

financování a historie, byť velice krátká. Jako vodítko může posloužit srovnání obsahu listu před a po převzetí. Z komparace skutečně vyplývá, že se časopis *Lačo lav* začal nejen věnovat politickým tématům (což do té doby nedělal), ale v převážné většině informoval právě o činnosti ROI. Sledování činnosti ROI lze nahlížet i jinou optikou – šlo o časopis věnovaný Romům, informování o romské politické straně, která vystupuje jako obhájce zájmů své minority, do takového listu nepochybně patřilo, byl i místem, kudy tyto informace mohly ve srovnání s majoritními médii neomezeně proudit ke svým čtenářům. O vnitrostranických sporech či jiných formujících se subjektech ze strany Romů⁴⁰⁷ ovšem *LL* vůbec neinformoval.

Důvody a cíle vzniku *LL*, jež mnohem více konvenují postoji zmíněné skupiny Romů než oficiální politické linii před listopadem 1989, velice podrobně popisuje úvodník prvního čísla. Na prvním místě je v něm konstatováno selhání dosavadní politiky ve vztahu k Romům a naznačen nutný obrát, kterého by bylo žádoucí dosáhnout.⁴⁰⁸ Jde o zlomový text zejména z toho důvodu, že časopis mířil ke čtenářům nikoli jen z řad příslušníků romských elit, kde byl tento postoj vcelku sdílen, ale primárně k obyčejným Romům, kteří se s takovou kritikou, byť stále opatrnou, setkali možná poprvé. Patrně ještě větší význam mohl být kladen na druhou část úvodníku, ta otevřeně pojmenovává poslání listu a je dokladem výrazného posunu vstříc předpokládaným potřebám Romů. Akcentováno je několik rovin, jež doposud v přístupu státu k Romům chyběly. Prvně je to otázka zapojení Romů samotných, poskytnutí prostoru jejich vlastní aktivitě, sebevyjádření a zprostředkování pohledu Romu samotných na záležitosti, jež se jich týkají.⁴⁰⁹ Směrem ke čtenářům tím byl vyslán i podstatný signál, že nový list nemá ambice být pouze elitní záležitostí úzké skupiny lidí definované vzdělaností či profesní strukturou a mnohdy i zakotvením mezi majoritní elitu, nýbrž že je otevřen (upřímně či s určitým záměrem) čtenářům bez rozdílu a očekává, že mezi těmito dvěma skupinami bude probíhat dialog, který může spoluutvářet podobu časopisu. V této souvislosti se hodí připomenout, že *LL* byl po *Románo lilu* teprve druhým romským periodikem

⁴⁰⁷ Například Demokratický svaz Romů, spory kulminující na 1. mezinárodním festivalu romské kultury. In: Krčák (2002), 44–45, 49–50.

⁴⁰⁸ „Doterajšie používané metódy spoločenského výchovného posobenia už nie sú dostatočne účinné. Ukazuje sa, že sa nepostupovalo dostatočne komplexne, že rada foriem nevychádzala zo znalosti etnických zvláštností, z pravdivého a hlbokého poznania situácie myslenia a cítenia Rómov, že sa dostatočne neposobilo na ich duševný svet, že do výchovného posobenia nebola zapojená rómska kultúra. Ukázalo sa, že predpokladom spoločenskej integrácie nie je iba zlepšenie sociálno-ekonomických podmienok, ale taktiež všestranný kultúrny rozvoj, pozitívne usmerňovanie a zhodnocovanie zvláštností Rómov, formovanie pozitívneho obrazu Róma ako etnicky svojbytného príslušníka modernej spoločnosti s bohatým duševným životom a sociálno-kultúrnym zázemím, krotý mu jeho rómsky povod naskytá. Dôležitou podmienkou pre úspešnosť takého postupu je účasť samotných Rómov na riešení vlastných problémov, vytvorenia podmienok pre ich spoločenskú a politickú aktivitu. Je potrebné dosiahnuť toho, aby Rómovia miesto pasívneho objektu sa stali aktívnym spolusubjektom celospoločenského úsilia.“ In: *Lačo lav*, 1/1990, s. 1.

⁴⁰⁹ „(...) cieľom je okrem iného (...) umožniť viesť dialóg, prezentovať názory Rómov samotných. (...) mal by byť zdrojom motivácie a aktivity. Je to náročná úloha a nemohla by byť splnená bez toho, aby sa na príprave časopisu nepodielali samotní Rómovia, tak ako v redakcii okolo nej, tak i ako dopisovatelia a aktívni čitatelia.(...) Očakávame, že svojimi dopismi, námetmi, správami a pripomienkami sa na tvorbe časopisu bude podieľať široký okruh z radov čitateľov rómskych i ostatných.“ In: *Lačo lav*, 1/1990, s.1–2.

v pořadí, a tudíž tradice, na niž by bylo možné navázat, byla stále křehká. Pak se jeví jako logická otevřenost, s jejíž pomocí list teprve hledal svoji tvář.

Dalším přítomným, v dosavadním oficiálním diskurzu absentujícím aspektem redakčního úvodu byla potřeba hledat a nabízet čtenáři témata, která povedou k pozitivní sebereflexi a utváření či posilování vazeb na romskou identitu.⁴¹⁰ Zvláštní úlohu v tom měla sehrát romská literatura a jazyk,⁴¹¹ ta první jakožto nový fenomén, to druhé coby významný kulturní prvek, který však byl v důsledku působení předešlých politik kompromitován a jeho role oslabena. Kromě paralelně vycházejícího bulletinu *Romano lav* byl právě *Lačo lav* místem, v němž jazyk a literatura dostávaly krátce po revoluci pravidelný prostor k veřejné prezentaci.

Dále bylo cílem časopisu působit nejen dovnitř romských komunit, nýbrž i navenek a přispívat ke zlepšení vztahů romské minority k majoritě a naopak.⁴¹² List jakožto etnicky definované médium tedy nechtěl podporovat separátní identitu a utvářet neprostupnou hranici, v čemž některé teorie národnostních médií spatřují nebezpečí.⁴¹³

V intencích časopisu byla i potřeba reflektovat problémy, s nimiž se někteří Romové potýkali – jednalo se zejména o výchovu, nedostatky ve školní docházce a prospěchu dětí, přístup k zaměstnanosti či výskyt společensky negativních jevů jako závislosti apod.⁴¹⁴ Nelze zastírat, že takové problémy neexistovaly a netrápily nejen redakční okruh časopisu. Ačkoliv snaha problémy pojmenovat a radit v jejich řešení byla pochopitelná, je z dnešního pohledu z řady článků tohoto tematického okruhu právě zmíněný paternalismus, vyvolávající i odmítavé reakce čtenářů,⁴¹⁵ nejvíc patrný. V žádném případě však nelze tento závěr vztáhnout na veškeré články s tímto funkčním záměrem.

Měsíčník *Lačo lav* vycházel v letech 1990, přípravy prvních čtyř čísel probíhaly ještě v roce 1989, z toho číslo 1 a 2 před listopadem 1989. Politický obrat se do obsahu 3. ani 4. čísla, jež byla dána do

⁴¹⁰ „Časopis bude predovšetkým pomáhať Rómom v ich započatom hľadaní a v ďalšom uchovávaní vlastného pozitívneho, etnického, kultúrneho dedičstva.“ In: *Lačo lav*, 1/1990, s.1–2.

⁴¹¹ „Významné miesto v časopise bude mať vlastná rómska literárna tvorba, básne, poviedky, príslovia a anekdoty. A samozrejme, inak sa ani nedá, bude v časopise používaný i rómsky jazyk, o ktorom Rómovia hovoria, že je jekhguleder – nejsladší. A pre tých, ktorí ho nepoznajú, budeme prinášať i preklady s cieľom sprístupniť rómsku kultúru všetkým, ktorí o ňu majú záujem.“ In: *Lačo lav*, 1/1990, s.1–2.

⁴¹² „(chceme, pozn. aut.) vyvolať iniciatívu spoločenského hnutia, v ktorom by sa cieľavedome spresňovalo poznanie ostatných o nich a ich o sebe, ako potrebnú a nevyhnutnú fázu postupného obojstranného akceptovania a zlepšenia úrovne spolužitia.“ In: *Lačo lav*, 1/1990, s.1–2.

⁴¹³ Cormack, Hourigan (2007).

⁴¹⁴ „Budeme (...) viesť dialóg o tom, ako by mali Rómovia žiť, ako pracovať, ako sa starať o výchovu svojich detí, čo je v živote Rómov dobré a čo nie, čo robiť preto, aby sa zlepšila povest' a prestíž Rómov.“ In: *Lačo lav*, 1/1990, s.1–2.

⁴¹⁵ „Odebíráš náš mesačník *Lačo lav*, ale nejsem s jeho obsahem moc spokojen. Zdá se, že nás podceňujete, nezapomeňte, že se tento měsíčník dostane do rukou i bílých lidí a co si přečtou? To jak vařit, jak chodit k lékaři, jak vychovávat dítě aj. To si pomyslí pěkné věci, budou o nás mluvit jako o analfabetech anebo jako o křovácích.“ Ladislav Danihel, Písek. *Lačo lav*, 10/1990, s. 23.

tisku 5. 12. 1989⁴¹⁶ a 9. 1. 1990⁴¹⁷, nijak nepromítl. Dvanáct čísel časopisu vycházelo v rozsahu 28 stran s obálkou, náklad podle J. Balážové činil 20 000, informaci se mi však nepodařilo ověřit. Distribuce probíhala formou předplatného a prodejem na stáncích PNS⁴¹⁸. Nebyla ovšem bez problémů, jak dokládá sdělení v *Romano lav*⁴¹⁹, podle něhož na některých místech z blíže neurčených důvodů rozšiřování časopisu vázlo, či vyjádření M. Hübschmannové na prvním historickém setkání romských spisovatelů, básníků a publicistů, z něhož první číslo *Amaro lav* otisklo výňatky.⁴²⁰ Usuzovat můžeme i na nízký zájem (motivovaný různými důvody) romských čtenářů předplácet si či pravidelně kupovat romský tisk. Redakce po převzetí ROI sídlila podle slov E. Ščuky v Helénské ulici číslo 4 v Praze v tomtéž objektu, kde byla i ROI.⁴²¹ Fungovala údajně jako běžné pracoviště s potřebným technickým zázemím.⁴²²

Poněkud problematicky se vzhledem k rozcházejícím se informacím, nezveřejňování aktuálních změn v tiráži a nedůslednému uvádění jmen pod články rekonstruuje vedení redakce. Vedoucím redaktorem byl od počátku do čísla 9/1990 absolvent Právnické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě JUDr. Vincent Danihel⁴²³, jenž byl současně ve skupině osob pověřených realizací časopisu. Poté ho vystřídala Viera Dančíková, která *LL* vedla až do čísla 1/1991, kdy již poprvé časopis vychází pod novým názvem *Amaro lav*. Na tomto místě se ale má informace rozcházet se vzpomínkou E. Ščuky (podle něj byl Daniel pouze redaktorem, který po převzetí ROI redakci opustil)⁴²⁴, a s prací J. Balážové (podle ní nastupuje za V. Daniela V. Dančíková na jednom místě práce od června 1990, na druhém od listopadu 1990)⁴²⁵, mé tvrzení se naopak shoduje s informací od Zbyňka Andrše – ten její působení datoval rovněž od čísla 10/1990⁴²⁶.

S větší jistotou lze určit redakční radu, do níž v počátcích vydávání měsíčníku patřila podle

⁴¹⁶ Lačno lav, 3/1990.

⁴¹⁷ Lačno lav, 4/1990.

⁴¹⁸ První novinová služba.

⁴¹⁹ „Protože stále dochází k problémům a nedostatkům při rozšiřování a distribuci Lačno Lav (v některých městech prostě není k sehnání a přitom se do tiskárny vrací velké množství výtisků), doporučujeme: každé místní organizaci ROI, aby si objednala takové množství výtisků, které pro své členy potřebuje.“ In: *Romano lav*, 5/1990, s. 5.

⁴²⁰ M. Hübschmannová uvedla, že „jedním z přetrvávajících problémů je distribuce časopisu. Je nejen potřebné, ale i žádoucí, aby se časopis pro Romy dostal skutečně do každé romské rodiny.“ In: *Amaro lav*, 1/1991, s. 6.

⁴²¹ „(...) tam bylo celý jedno patro, tam sídlila redakce.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁴²² „Chodili tam normálně do práce, měli veškerý prostředky, který redakce potřebuje – psací stroje, dokonce měli i jeden elektrický psací stroj, měli k dispozici auto, fotografa, prostě byli vybavení úplně profesionálně. Ta redakční rada, nebo ten redakční tým, se tam scházel denně, Milena vždycky přišla na hodinu na dvě, jiní tam byli celý den. No a pak byl větší redakční okruh, to byli taky v kontaktu hodně.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁴²³ Informace je uvedena v tiráži.

⁴²⁴ „Takže my jsme dostali časopis i s rozpočtem a Vincenta Danihela jsme ale nepřevzali, protože to jsme věděli, on v té době se už připravoval za KSČM do poslanec... do federálního shromáždění. Takže jsme řekli, že s komunistou spolupracovat nechceme. Takže pak se tam dostala za šéfredaktorku Viera Dančíková.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011. Informaci uvedenou v tiráži však považuji za směrodatnou.

⁴²⁵ Balážová (1997), s. 34, 45.

⁴²⁶ „Vedoucí redaktorkou posledních dvou čísel Lačno lavu (10 a 11) se stává V. Dančíková a obměňuje se redakční rada, v jejímž čele stojí Milena Hübschmannová.“ Zbyňk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

informací obsažených v tiráži M. Hübschmannová, V. Oláh, M. Reiznerová, E. Ščuka, Petr Víšek, podle tvrzení J. Balážové navíc všichni ti z Romů, kteří se dosud významněji angažovali jako Dezider Banga, Ladislav Demeter, Luboš Horváth, Jolana Husárová, z členů majority pak Karel Seman a Jitka Gjuričová⁴²⁷. Podle Balážové došlo v listopadu 1990 ke změnám – předsedkyní redakční rady se stala M. Hübschmannová, přichází nové osoby jako Dezider Balog, Marta Bandyová, Zbyněk Andrš, Josef Bednář, Helena Demeterová, Jana Holomková, Jan Rusenko, Anna Koptová, Elena Lacková, ad.⁴²⁸ Podle Zbyňka Andrše byly tyto personální změny výsledkem sporů, k nimž mělo začít docházet v létě roku 1990 mezi hlavními aktéry Emilem Ščukou a Petrem Víškem a v jejichž důsledku došlo k roztržení osob kolem časopisu na dva tábory.⁴²⁹ Členové této nové rady byli současně s různou frekvencí i přispěvateli. Redakční okruh byl tedy poměrně velký – kromě uvedených jmen přispíval například J. Horváth, jenž od března 1990 působil v pražské centrále ROI⁴³⁰, PhDr. Jiří Málek s rubrikou o historii Romů, Hana Frištenská, Judita Bednářová, Hana Šebková, Edita Žlnayová, ad. Výrazným způsobem utvářela podobu časopisu jakožto předsedkyně redakční rady Milena Hübschmannová.⁴³¹

Z obsahového hlediska se *LL* profiloval jako měsíčník pro rodinu, jeho skladba byla proto pestrá, ale co do funkce a různých pohledů na Romy současně nesourodá. Značnou částí byly zastoupeny rubriky, jež by se daly z hlediska funkce označit jako (pře)výchovné. Ty k romskému čtenáři přistupovaly jakožto k jedinci s nevyhovujícími kulturními vzorci například v procesu výchovy dětí⁴³², vedení domácnosti⁴³³, péče o zdraví⁴³⁴ atd. Některé z nich byly připravovány ve spolupráci s časopisem *Praktická žena*.⁴³⁵ Z mého pohledu se tyto jevily jako nejvíce problematické a jejich zařazení mohlo mít několik příčin – nabízí se závislost periodika na státním orgánu a přetrvání (navzdory krátkému odstupu) pohledu na Romy, který byl před rokem 1989 naprosto běžný ze strany státních a politických institucí. Ve prospěch této verze hovoří skutečnost, že s odlukou od FMPSV skutečně došlo i k upuštění od těchto témat. Emil Ščuka sice vypověděl, že po

⁴²⁷ Balážová (1997), s. 35, 36.

⁴²⁸ Balážová (1997), s. 45, 46.

⁴²⁹ „Niméně někdy v létě 1990 došlo k rozkolu mezi hlavními aktéry, kteří měli vliv na vydávání časopisu, nebo ho mít chtěli. E. Ščuka napadl P. Víška a kromě jiného ho v jakémsi dopise osočil, že je komunista. To způsobilo velké pobouření v táboře „Viškovců“ (...) Ščukův útok měl za následek změny v personálním obsazení.“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

⁴³⁰ „Ale i tam jsme spolupracovali s pár věcí, takže to Lačo lav taky. (...) Hodně jsme spolupracovali v Praze, když začal ten *Amaro lav*, teda *Lačo lav*, vlastně od března 90 jsem byl v tom ústředí ROIky, tak jsem k ní často chodil domů pro věci, pro příspěvky.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012. Hovoří o spolupráci s Milenou Hübschmannovou.

⁴³¹ „(hlavou, pozn. red.) časopisu *Lačo lav* byla Milena Hübschmannová, to jako bezesporu, ona to nastartovala, ukázala ten směr, jak by to mělo být. (...) Ona to vytvořila, jo, Milena.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁴³² Například *Lačo lav*, 2/1990, s. 6; 4/90, s. 8–11; 5/90, s. 4–5.

⁴³³ Například *Lačo lav*, 3/1990, s. 8–1; 4/1990, s. 8–11.

⁴³⁴ Například *Lačo lav*, 1/1990, s. 18–19; 2/1990, s. 4–5.

⁴³⁵ *Lačo lav*, 1/1990, s. 14–17; 2/1990, s. 6.

vstupu ROI do periodika ministerstvo titul obsahově neovlivňovalo,⁴³⁶ ale může jít o pouhou deklaraci s cílem ilustrovat, jakou moc a pozici ROI v očích státních orgánů a jejich představitelů mohla mít. Články se ovšem mohly objevovat i z důvodu setrvačnosti a soustředění sil redakce do kulturně-literárních obsahů. Redakce časopisu nově přejmenovaného na *Amaro lav*, oprostěného již plně od MPSV, od těchto rubrik také upustila.

Dětem byla určena pravidelná rubrika *Vareso čhavorenge*, kterou tvořily básně, dětská říkadla, hádanky v romštině i češtině, soutěže, omalovánky, ale i první romsko-česká obrázková abeceda. Vzhledem k frekvenci článků o potížích romských žáků ve školách mohla rubrika kromě zábavné funkce sloužit rovněž k rozvíjení dovedností, jejichž zvládnutí se předpokládalo u předškolních dětí či žáků prvního stupně základních škol.

Další rovina tvořily články informační, případně informačně-osvětové, které přinášely informace, poznatky, pojmenovávaly příčiny problémů, byly však prosty poučujícího tónu. Převážně byla v této skupině zastoupena oblast školství⁴³⁷ (příčiny neúspěchu romských dětí ve školách, o pocitu romského žáka v majoritní škole, jak rozvíjet znalost českého jazyka u dětí apod.) a bydlení⁴³⁸ (novomanželská půjčka, žádost o byt). Objevovaly se i informace s pozitivním vyzněním – například reportáže z akcí věnovaných dětem⁴³⁹, nebo naopak články sociálně-kritické⁴⁴⁰ o sterilizaci romských žen, o umístování romských dětí do dětských domovů apod.

Největší zastoupení však přeci jen vzhledem k orientaci periodika měly texty, jejichž úkolem bylo přispívat k národnostnímu sebeuvědomění a tvorbě pozitivní identity Romů – tvořil je nehomogenní soubor ryze informačních či populárně-naučných textů z oblastí politiky, historie, umění či lingvistiky. *LL* se tak uvedl jako periodikum, které čtenářům zpřístupňovalo aktuální dění a výsledky vědeckého zájmu o Romy.

Politická rovina se v listu objevila až se vstupem nového vydavatelského subjektu ROI. Vedle článků s jasnou orientací na ROI⁴⁴¹ (například návod, jak založit místní pobočku ROI, fotografie ze zasedání strany, rozhovor s předsedou E. Ščukou, jeho projevy apod.) list v menší míře informoval o kongresu Romani Union⁴⁴², projevu Václava Havla na 1. světovém romském festivalu v Brně⁴⁴³ apod. I v těchto však není obtížné nalézt spojovník s ROI. Politická rovina navzdory tomu byla spíše periferní záležitostí listu (potvrzují to i slova E. Ščuky, který hlavní smysl *LL* spatřoval v

⁴³⁶ „*Jednu dobu tam ale skutečně byly uváděny dva subjekty. Ale to jenom proto, že oni dali peníze. Jo, to tam nechávali kvůli penězům, a vůbec už nemluvili do čísla, do obsazení, do ničeho.*“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁴³⁷ Například Lačo lav, 2/1990, s. 10–11; 3/1990, s. 4–5; 5/1990, s. 6–7.

⁴³⁸ Například 1/1990, s. 5; 3/1990, s. 18–19.

⁴³⁹ Lačo lav, 11/1990, s. 21–23; 12/1990, s. 16–17.

⁴⁴⁰ Lačo lav, 8/1990, s. 11; 6/1990, s. 4; 12/1990.

⁴⁴¹ Například Lačo lav, 6/1990, s. 1, 15; 7/1990, (přední vnitřní obálka); 10/1990, s. 1–2.

⁴⁴² Lačo lav, 10/1990, s. 21.

⁴⁴³ Lačo lav, 11/1990, s. 1.

oblasti slovesnosti, literatury a jazyka).⁴⁴⁴ Zaměřovala se zejména na romské aktéry politiky, nikoli na celkovou politickou scénu. Lze říci, že list sice podněcoval zájem čtenářů o politické dění, současně ho ale nepodával v jeho celistvosti a nepřispíval tak k tomu, aby se zejména romští čtenáři v porevolučních změnách snadněji orientovali. Mohla tu ale existovat určitá disproporce (obzvláště s ohledem na složení redakce a různou míru jejich zkušeností s novinářskou činností) mezi záměrem redakce, jaký by titul měl být, a schopností tomuto záměru dostat.

Časopis se s důsledností věnoval oblastem, které ve své většině podporovaly vědomí společného původu Romů a působily tak jakožto argument pro tvorbu skupinové identity. Vedle chronologického přehledu historie Romů byly tématem pohledy na různé subetnické skupiny Romů v Evropě a Asii⁴⁴⁵, portréty či jiné připomenutí romských umělců, řemeslníků, kteří přispívají k pozitivní sebereflexi dané skupiny⁴⁴⁶. O romském jazyku se pojednávalo například prizmatem jeho využití při rekonstrukci etnogeneze Romů⁴⁴⁷, byla demonstrována schopnost porozumění mluvčích různých romských dialektů, článek složený z výpovědí studentů romštiny na Jazykové škole v Praze vypovídajících o osobním vztahu k jazyku⁴⁴⁸ zase upevňoval pozitivní hodnotu romštiny.

V *LL* byla ve značném množství zastoupena zejména romská literatura a jazyk. Čtenářům se tak představila tvorba básníků a prozaiků v té době již s většími či menšími literárními zkušenostmi (například T. Fabiánová, A. Giňa, E. Lacková, M. Reiznerová, Vojtěch Fabián, V. Oláh, J. Horváth). Jednotlivé literární kusy vyšly v *LL* i dalším autorům, například Anně Koptové, Martě Bandyové, Kateřině Mikové, Miluně Zemínové či Agnese Horváthové. Tvorba byla převážně publikovaná v romském jazyce s překladem do češtiny, romština byla dále zastoupena v příslovích a písních, které byly občasně přetiskovány i s notovým zápisem. Až na ojedinělé pokusy (rozhovory v romštině s romskými účastníky a návštěvníky festivalu)⁴⁴⁹ neměla romština využití v rovině publicistického funkčního stylu, častějším příkladem bylo uveřejnění krátkých sdělení jako výzvy, titulky apod.

LL byl po revoluci prvním romským periodikem pro Romy. Jeho unikátnost spojená s porevolučním uvolněním a euforií ze svobodného projevu patrně napomohla kladnému přijetí časopisu jeho čtenářstvem,⁴⁵⁰ mnozí z nich prožívali při prvním setkání s ním dokonce malý šok.⁴⁵¹ Přirozeně do

⁴⁴⁴ „*Romano kurko, to už byla jiná forma, to už bylo takový jako, tam už to nebylo namířené na tu slovesnost, na tu literaturu a na ten jazyk.*“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁴⁴⁵ Například Lačo lav, 3/1990, (vnitřní obálka); 4/1990, s. 16; 7/1990, s. 21.

⁴⁴⁶ Například Lačo lav, 12/1990, s. 8, 9, 11; 10/1990, s. 24–25.

⁴⁴⁷ Lačo lav, 3/1990, s. 3.

⁴⁴⁸ Lačo lav, 6/1990, s. 10.

⁴⁴⁹ Lačo lav, 11/1990, s. 5–8.

⁴⁵⁰ „*Já myslím, že zezáčátku z toho hodně těžili ti Romové, když jsme něco měli s tím prvním časopisem Lačo lav, pak to bylo Amaro lav, a já nevím, byl ten časopis strašně žádaný jako. Jako my jsme se tím i chlubil, že něco máme.*“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

⁴⁵¹ „*14. 2. 1990 ve stredu mi bratranec požičal romský časopis Lačo Lav. Požičal mi ho len na jednu hodinu a aj to bolo pre mňa jako hrom z jasného neba. (...) Nehanbím sa napísať, že som mal slzy v očiach...*“ Jan Šandor, Prievidza. Romano lav, 4/1990, s. 8; *Tentokrát som ostal prekvapený, keď som stal v rade pred PNS na ulici Leninovej a zbadal*

něj vkládali velká očekávání – zvyšování povědomí, seberozvoj, posilování vztahu Romů k romství apod.⁴⁵² Některé čtenáře existence časopisu podnítila k aktivitě, neboť skýtala dosud nevídaný prostor pro sebevyjádření i možnost osobně přispět.⁴⁵³ Publikovaná psaná romština v *LL* a jeho pozdějším pokračovateli *AL* inspirovala k prvnímu pokusu o literární vyjádření například budoucího spisovatele a redaktora E. Cinu.⁴⁵⁴ Byli ale i neromští čtenáři, kteří jej četli a považovali jeho existenci za důležitý a nutný kok⁴⁵⁵ – chápali ho nejvíc ze všeho jako dobrý nástroj pro vzájemné poznání.

Tematické rozkročení časopisu ve snaze oslovit každého ale mohlo být pro některé čtenáře spíše ku škodě. Dopisy čtenářů totiž vyjadřovaly i znepokojení nad obsahem časopisu. Výtky se odvíjely od osobních preferencí každého pisatele a vlastně poukázaly na jeden z problémů, na něž romské tiskoviny opakovaně narážely – navzdory touze nabídnout každému čtenáři něco nemohly vyhovět

som časopis pestro zfarbený s názvom „Lačo Lav“. Možno už taku radosť nikdy nebudem mať, jak mi priniesol 6. 2. pondelkove rano. Poprosil som vedúcu, aby mi dala časopis Lačo Lav a ona sa ma spýtala, čo to slovo znamená. Hrdo som jej odpovedal, že to slovo stojí viac, než ten chlieb, na ktorý celý život robíme... Pekne a s úsmevom mi podekovala.“ Michal Zajac, Trebišov. Romano lav, 4/1990, s. 8; „Abych se Vám přiznal, nechtěl jsem tomu ani věřit, když jsem ho (LL) uviděl, a tak trochu jsem se styděl si ho koupit. Nevím proč, ale bude to asi tím, jak jsme na tom špatně v očích veřejnosti – že nás opravdu tak málo znají? (...) Po přečtení Vašeho časopisu v naší rodině zavládla nám neznámá, zvláštní atmosféra, ale v dobrém smyslu slova (...) Myslíme si, že nám pořád něco chybí, a to je hrdost na naši národnost...“ rodina Davidova, Teplice. In: Romano lav, 4/1990, s. 8.

⁴⁵² „Vznik časopisu všichni vítáme. Očekáváme od něj šíření informací o životě Romů z různých míst naší země, předávání zkušeností a názorů. Tím, že budeme o svých názorech číst a psát, budeme si je lépe uvědomovat a potom i jistěji prosazovat.“ Lačo lav, 2/1990, s. 13; „Velkou roli může sehrát náš romský časopis, který dá šanci nejen romštině, ale může šířit i naše tradice.“ Albína Tancošová. Lačo lav, 6/1990, s. 5; „Vážená redakcia časopisu Lačo lav, dostalo sa mi do rúk prvé i druhé číslo nového romského časopisu Lačo lav a chcel by som vyjadriť obdiv a úprimnú radosť nad tým, že sa konečne niečo také vďaka vašej redakcii dostáva na verejnosť a že sú takouto formou dané impulzy k tomu, aby skutočne rástlo a kvitlo romské povedomie.“ Mirga ze Spišského Štvrtku. Lačo lav, 9/90, s. 18; „Jsem rád, že konečně je tady časopis, který se zabývá romskou tematikou. Myslím si, že Romům navrací hrdost, která se z nás nějak vytratila. Informuje Romy o minulosti i současnosti a dává nahlédnout do života Romů za hranicemi naší vlasti.“ Dušan Pathaň, Praha 10. Lačo lav, 12/90, s. 22–23; 5/90, s. 17; „Som učiteľ ZŠ v Humennom-Podskalka. Učím skoro 30 rokov romské deti. Som Rom a som veľmi rád, že konečne takýto mesačník sa zrodí. Ani si neviete predstaviť, ako dlho sme na to čakali, hlavne Romovia.“ M.Kašo. Lačo lav, 5/1990, s. 17.

⁴⁵³ „(...) chcel bych sa stať Vaším dopisovateľom. Mám 64 rokov, som občan cigánskeho povodu „Rom“. Chcel by som Vám pomáhať. Napíšte mi, čo mám písať, či slová do slovníka alebo niečo iné. Ačhen devleha.“ Ján Bango, Bínovce. Lačo lav, 5/90, s. 17; „Vážená a milá redakce, Lačo džives. Jsem šťasten, že mohu psát do našeho romského časopisu. (...)“ Jan Horváth, Bílovec. Lačo lav, 8/1990, s. 21.

⁴⁵⁴ „**Kdy jste vlastně začal psát romsky?** Já jsem začal až po roce 89. Jsem se dostal, první, kterej vyšel, takovej malej časopis, se jmenoval Lačo lav myslím. Lačo lav první, tak jsem to kolikrát měl v ruce a pak se to jmenovalo Amaro lav. A já jsem četl ty povídečky různý a strašně jsem se smál tomu, jo, tý romštině, trošku to mohlo bejt nějak tak zakulacený, nebo nějak tak různě dodaný. Já jsem říkal: „Já bych něco nedovedl?“ Jo, tak jsem napsal první básničku a taky se to jmenovalo jako ten časopis Amaro lav. No a tím to začlo.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

⁴⁵⁵ „Váš časopis mne velice zaujal. Především články o historii cikánů a o romštině a hindštině. Pracuji a tedy i žiji mezi Romy... V jednom článku mluvil pan Ščuka o tom, že vztahy mezi Romy a gadži by se měly zlepšit vzájemným poznáním. Myslím, že časopis Lačo lav by mohl plnit i tuto úlohu.“ Karolína Gothemayerová, České Budějovice. Lačo lav, 10/1990, s. 23; „Som veľmi rada, že sa začne vydávať rómsky časopis Lačo lav. Potešilo ma to, pretože si ho možno prečítajú aj ľudia, ktorí majú zlú mienku o Rómoch. A možno aj Romovia sa z toho trochu poučia.“ Monika Štefaničáková. Lačo lav, 5/1990, s. 17; „Píši Vám, pretože bych se ráda podílela na tvorbě nového časopisu. (...) O problematiku Romů se zajímám již déle (...). Měla jsem možnost přijít mezi ně, seznámit se s jejich zvyky, tradicemi a kulturou. Jsou velmi zláštní národ a myslím, že je škoda, že to mnoho lidí vůbec netuší. Byla bych ráda, kdybych do nového časopisu mohla přispívat.“ Blanka Kutilová. Lačo lav, 5/1990, s. 17; „Jsme dvě kamarádky... Je nám 17 let a nejsme romského původu. Plně se stavíme za vydávání nového časopisu a jsme rády, že se našel někdo, kdo se jejich problematikou zabývá.“ Jana a Míla. Lačo lav, 5/1990, s. 17.

každému, zároveň obsahové zaměření vytvářené úzkou skupinou intelektuálně zaměřených (nejen) Romů nevyhovovalo všem čtenářům bez rozdílu. A tak rubrika, která vyvolávala radost u jedněch, byla u druhých naopak nepochopena. Někteří kritizovali přítomnost populárně-naučných článků o historii Romů, o jazyku, spatřovali za nimi vliv neromských redaktorů, místo nich by přivítali všednější témata, která by vycházela vsříc každodennímu, běžnému životu a potřebám Romů.⁴⁵⁶ Ačkoliv byly kritizovány již několikrát zmíněné články s převýchovným podtextem,⁴⁵⁷ byla sociálně nižší úroveň mnohých Romů přesto vnímána některými čtenáři jako vážný problém a nabádali k tomu, aby časopis kromě intelektuálních témat pro vzdělané Romy reflektoval i tuto situaci.⁴⁵⁸

Přesto lze říct, že většina kritických ohlasů vedle toho současně vyjadřovala i vděk za to, že Romové mají svůj časopis. Jejich kritický pohled prostý euforismu mohl být cennou a vůbec první zpětnou vazbou pro redakci ohledně existence časopisu, cílové skupiny, témat, užití romštiny, práce neromských redaktorů apod., na jejichž podkladě mohla operativně reagovat a dále formovat jeho podobu.

Pod názvem *Lačo lav* a dvěma vydavateli (FMPSV, ROI) vycházel časopis do konce roku 1990, ještě v lednu 1991 bylo expedováno první číslo, neslo ale nový titul *Amaro lav*. Symbolický je odklon od moralizujícího tónu a nový důraz na slově „naše“, změna se projevila i v rovině obsahové – zcela byly totiž vypuštěny články (pře)výchovného charakteru. V čísle 2/1991 již pozorujeme dovršení rozchodu s minulostí časopisu i na úrovni vydavatele – mizí ROI i FMPSV a časopis začíná vznikat pod nově založeným vydavatelstvím Rompress v Brně. Subjekt byl ale stále spojen s ROI, což se projevovalo minimálně pravomocí ROI obsazovat řídicí pozice⁴⁵⁹, ale i dalšími vlivy, o nichž bude řeč na jiném místě. Strana v květnu 1990 založila v Brně uměleckou agenturu

⁴⁵⁶ „*Veľmi sme sa potešili, že aj my – Cigáni, čiže Romovia máme náš časopis Lačo lav. Lenže ste aspoň nás ženy nepotěšili. Neviete sa vy gádzovia vžiť do mentality cigána. Nás nezaujima, ako Cigáni prichádzajú do Evropy, čo je to sanskrit a podobne. Dajte tam prosím nejakú príhodu o láske alebo miesto recenzie žarty, tiež pre deti nejakú peknú rozprávku.*“ Gizela Foráčová z Banky, okr. Trnava. *Lačo lav*, 10/1990, s. 23. „*Kupuju si vás (tedy jako náš, Romů) časopis, ale jsem zklamáný. Obsahově je velmi slabý, až skoro nudný. Vyšlo už čtvrté číslo, ale pořád jedno a totéž téma. Že jsme přišli z Indie. To každý Rom ví. Časopis lačo lav má být přitažlivý, má se zabývat přítomností Romů i s jejich nedostatky. (...)* Nepodepsaný Rom z Jirkova, okr. Chomutov. *Lačo lav*, 10/1990, s. 23.

⁴⁵⁷ „*Odebírám náš měsíčník Lačo lav, ale nejsem s jeho obsahem moc spokojen. Zdá se, že nás podceňujete, nezapomeňte, že se tento měsíčník dostane do rukou i bílých lidí a co si přečtou? To jak vařit, jak chodit k lékaři, jak vychovávat dítě aj. To si pomyslí pěkné věci, budou o nás mluvit jako o analfabetech anebo jako o křovácích. Pište příběhy opravdových osudů, jak to dělají Češi, pište o rasismu, o pankáčích, o tom, jak ste sľibovali, že budeme mít zastoupení ve vládě.*“ Ladislav Danihel, Písek. *Lačo lav*, 10/1990, s. 23.

⁴⁵⁸ „*(...) Z toho, že začal vychádzať časopis Lačo lav, mám veľkú radosť a prajem mu na jeho ceste veľa zdaru. Mám však za to, že jeho zameranie by sa malo viac venovať samotnej problematike pretrvávania historickej zaostalosti v romskej komunite. Doterajší repertoár tohto časopisu je viac zameraný na integrovaných Romov s dostatočnou vzdelanosťou. Chybajú v ňom kladné vzory z romského prostredia (...)*“ Martin Lacko, Levice. *Amaro lav*, 1/1991, s. 19.

⁴⁵⁹ „*Ředitele ROMARTu jsem jmenoval já, šéfredaktor byl na naší výplatní listině, to bylo naše, to jako ne že nebylo, to bylo naše, ale my jsme se tvářili, ROIka tak jak kdyby byli samostatně.*“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

ROMART s úmyslem soustředit se jejím prostřednictvím na kulturní činnost.⁴⁶⁰ Chod agentury se dále rozrůžňoval a časem bylo vytvořeno vydavatelství Rompress s těžištěm pozornosti v publikační činnosti, zodpovídalo později nejen za vydávání měsíčníku *Amaro lav*, ale i týdeníku (čtrnáctideníku) *Romano kurko*. Tehdejší aktér Emil Ščuka vysvětluje motiv uvedeného kroku tím, že se v ROI chtěli čelní představitelé věnovat politice a další oblasti činnosti bylo třeba soustředit jinak.⁴⁶¹ Tím vysvětluje vznik ROMARTu a později i Rompressu. Za jejich vedení byli sice odpovědní lidé mimo politickou frakci ROI, nicméně na stranu stále napojeni příslušností k jedné rodině – ředitelem agentury byl například bratr E. Ščuky Milan Ščuka, později se stal prezidentem sdružení. Dalším důvodem byla možnost organizací dosáhnout tak na dotace, které zajišťovaly i financování periodického tisku.⁴⁶² Na vydávání periodik národnostních menšin mohla občanská sdružení (nikoli například politické strany či soukromé subjekty) již od roku 1990 žádat na základě vyhlášky č. 83 o sdružování občanů.⁴⁶³ Zřizování účelových zařízení mohlo být nicméně motivováno mocenským zájmem s cílem ovládnout další oblasti činnosti vztahující se k Romům a posílit tak pozici své osoby a rodiny.

Tímto aktem byla dovršena odluka periodika od státu, odhlédneme-li od pokračující závislosti na něm v rovině udělování finanční podpory, již se však při vydávání národnostních titulů reálně nešlo vyhnout. Zároveň tímto momentem vstupuje na půdu romských periodik silné těleso v podobě ROI, jehož působení na média skrze vlivné osobnosti se časem projevilo jako minimálně problematické.

4.4. Amaro lav

⁴⁶⁰ Lačo lav, 7/1990, s. 23.

⁴⁶¹ „(...) já jsem je ale cítil, že aby ta politická strana nebyla taková úzkoprsá, ale aby byla otevřená všem aktivitám, speciálním a specifickým, aby lidi se věnovali tomu, čemu mají nejbliž. A já jsem takhle založil strašně moc organizací.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁴⁶² „My jsme ten časopis převzali v pořádku a převzali jsme ten roční rozpočet, jo, na ten rok. A pak souběžně jsme založili ROMART, uměleckou agenturu, která měla ve statutu spoustu jiných úkolů – festivaly, spoustu dalších věcí, vydávali desky. (...) Pak se otevřely možnosti požádat o dotaci na další rok, ale už jsme to nežádali my jako ROIka, ale žádal ROMART, protože já jsem nechtěl se touto činností zabývat, když to přímo nesouviselo s tou politickou činností, a od toho jsme měli tu agenturu, která byla naprosto svébytná. (...) No a časem došlo i v tom ROMARTu k rozvrstvení a rozdělení kompetencí a vznikl Rompress, vydavatelství a nakladatelství.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁴⁶³ Úplné znění vyhlášky dostupné z elektronického zdroje <http://www.pravnik.cz/uplna-zneni/uz-86.html>.

Vydávání měsíčníku *Amaro lav*⁴⁶⁴ (Naše slovo; dále jen *AL*), pokračovatele *LL*, se datuje od roku 1991. Od druhého čísla v důsledku změny vydavatele byla redakce přesunuta z Prahy do Brna, kde měl nový vydavatelský subjekt Rompress své sídlo. Práce J. Balážové uvádí, že v Praze poté zůstalo detašované pracoviště ve složení Emil Ščuka, Alena Gronzíková, Andrej Giňa a Zdeněk Cvoreň, v Brně jen Jan Horváth, vyplývá to i z bilančního článku Mikuláše Smoleně z roku 1995.⁴⁶⁵ Reorganizace spojená se stěhováním a hledáním nových redaktorů i čekání na udělení dotace způsobily, že v roce 1991 vyšlo druhé číslo až v září.⁴⁶⁶ Ředitelem vydavatelství byl jmenován Mikuláš Smoleň.⁴⁶⁷ K dalším změnám došlo v roce 1993 – od čísla 5/1993 začal být časopis vydáván pod Občanským sdružením pro romský tisk a kulturu⁴⁶⁸ (v tuto dobu již vydávalo i *Romano kurko*). Pod tímto subjektem je vydávání časopisu uváděno až do svého konce v roce 1994, pro následující rok mu však z důvodu velmi špatné kvality v závěru roku⁴⁶⁹ nebyla udělena dotace a v roce 1995 již *AL* nevyšel.⁴⁷⁰ Mikuláš Smoleň, někdejší ředitel vydavatelství Rompress, důvody zániku interpretoval jako spiknutí prezidentské kanceláře poté, co list zveřejnil informace o cikánském táboře v Letech u Písku. Tuto verzi však s ohledem na skutečný pokles kvality, personální obměny a nedostatky v distribuci listu považují za nepravděpodobnou.

Jak naznačují prameny, zdroje a výpovědi pamětníků,⁴⁷¹ měsíčník skončil právě v důsledku komplikovaného vývoje romských periodik, jenž byl příznačný pro popisované období. Jakožto jeden z titulů vydávaných Rompressem nebyl prost vlivu ROI (větší tlaky však byly přeci jen uplatňovány vůči zpravodajskému titulu s vyšší periodicitou – novinám *Romano kurko*), následkem tenzí a dusné atmosféry došlo v roce 1994 k obměně na pozici šéfredaktora. Pod novým vedením však titulu klesla kvalita tak výrazným způsobem, že se stala i argumentem k oficiálnímu ukončení

⁴⁶⁴ Při rekonstrukci vývoje jsem narážela na několik problematických bodů, jež se mi nepodařilo zdárně osvětlit. Prvně je to skutečnost, že v tiráži obsažené informace o vydavatelích neodpovídají popisu, jak je například v článku „Sváteční slovo“¹ shrnuje někdejší předseda Občanského sdružení pro romský národnostní tisk ČR Brno a ředitel vydavatelství Mikuláš Smoleň. Liší se rovněž data v práci J. Balážové a vzhledem k časovému odstupu se nelze spolehnout ani na přesnost informací pamětníků, již při popisu neuváděli množství měnicích se subjektů, nevzpomínali si na jejich názvy, natož na roky, kterých se měly týkat. Rovněž z informací Andreje Sulitky vyplývá, že toto období bylo charakteristické mnoha problémy způsobenými postupným slaďováním dotační politiky. 2 Pokusím se přesto alespoň o rámcovou deskripci s tím, že v bodech, jimiž si nejsem jistá, dovysvětluji své pochyby v poznámce pod čarou.

⁴⁶⁵ Balážová (1997), s. 53; *Romano kurko*, 52–53/1995, s. 1, 3.

⁴⁶⁶ „*Andro januaris diňam avri peršo numeros, no imar hin agor septembroske u avel kije tumende dujto. Soske avka nasig? Džanen savore, sar phares hin te čhinel the te kerel romano pajtrin. Duj, trin manuša našti sa keren, choc bi pes čhingerenas. Tiš na sas love pre oda hoj o Amaro lav te džal avri sako čhon, sar savore kamahas.*“ In: *Amaro lav*, 2/1991, s. 1.

⁴⁶⁷ *Romano kurko*, 52–53/1995, s. 1, 3.

⁴⁶⁸ Bývá však uváděno společně s vydavatelstvím Rompress. Nepodařilo se mi zjistit, zda šlo o dva subjekty, či jeden. Patrně v něm však stále existovala vazba na ROI.

⁴⁶⁹ Balážová (1997), s. 58.

⁴⁷⁰ „*Od roku 1991 do konce roku 1994 jsme vydávali zároveň i časopis Amaro lav, který ne naší vinou byl zrušen. I V té době jsme v tomto časopise, kterého byl šéfredaktorem Mgr. Dušan Eremiáš, zveřejnili obsáhlý článek o vyhlazovacím táboře v Letech u Písku od pana Polanského z USA, který tyto závažné skutečnosti zjistil. Tyto zveřejnění informace se nelíbily prezidentské kanceláři a na další rok nám dotace na časopis již nebyla poskytnuta.*“ *Romano kurko*, č. 12, r. 12/2002, s. 1, 3.

⁴⁷¹ *Romano kurko*, 52–53/1995, s. 1, 3; Balážová (1997), s. 57, 58; Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

finanční podpory ze strany státu. List, jehož historie sahala ještě do doby před listopadem 1989, který navzdory nestabilitě, jíž byl v průběhu změn vystaven, přesto nabízel poměrně kvalitní obsah, tak po pěti letech existence zanikl.

Amaro lav navázal na svého předchůdce a výrazně se tedy svým obsahem nelišil. Jak bylo uvedeno na jiném místě, došlo pouze k vypuštění rubrik s cílem (pře)výchovně působit na romské čtenáře. Romsky psaný úvodník čísla 2/1991 stručně uvedl poslání měsíčníku – má se věnovat tomu, co Romy trápí i pozitivním stránkám někdejšího života. Časopis chtěl dávat prostor tomu, co posiluje *romipen* – romské kultuře, písním, pohádkám, které patřily k životu mnoha generací Romů, a romštině,⁴⁷² jejíž uplatnění potvrdil samotný úvodník – vůbec poprvé v historii tohoto listu byli formou úvodníku čtenáři osloveni v romském jazyce. Ačkoliv se *AL* mnil profilovat převážně kulturně, výraznou linii v něm představoval i aktivistický tón, který měl romské čtenáře podněcovat a inspirovat k zájmu o dění, k osobní odpovědnosti za postavení Romů ve společnosti, posilovat jednotu mezi Romy. Tuto linii podporoval mimo jiné J. Horváth, dlouholetý šéfredaktor listu. Zmíněné atributy považoval za důležité jak ve vztahu dovnitř romských komunit, tak směrem k neromské společnosti.⁴⁷³

Časopis vycházel jako měsíčník, ovšem pravidelnost periodicity byla omezena v letech 1991 a 1992 vždy z důvodu čekání na dotace – v roce 1991 vyšly pouze čtyři čísla (leden, září/říjen, listopad, prosinec), v roce 1992 pět čísel (leden, únor, říjen-prosinec) a v letech 1993 a 1994 vždy po dvanácti číslech. Tiráž neuváděla informaci o nákladu. Distribuce byla zajišťována prostřednictvím PNS a předplatného v rámci Česka i Slovenska, dále byl rozesílán do škol, knihoven, jinou alternativou, jak dostat časopis přímo k Romům, byla jeho dostupnost na romských festivalech a jiných kulturních událostech.⁴⁷⁴ Občas se objevovaly výzvy směrem k distributorům, které je měly motivovat k zajištění většího množství prodaných výtisků.⁴⁷⁵

Redakce časopisu byla vybavena vším nutným technickým zařízením, několikrát ale musela měnit své působiště. Zaměstnávala čtyři až pět redaktorů, fotografa, řidiče, korektora, grafika. Jelikož

⁴⁷² „So kamas te čhinel andro kada pajtrin. Sa, so le Romen dukhal, savoro so hin šukar andro romano dživipen the amaro romipen. Amari šukar phurikañi kultura, giľa, paramisi, so varekana maškar peste vakerenas amare phure dada, daja. (...) O *Amaro lav* kamel o romipen upre te pohazdel, kamel la romaña čhibaha te vakereľ.“ *Amaro lav*, 2/1991, s. 1.

⁴⁷³ „(...) *spojovalo nás to, co chceme, a to je pomoci těm lidem, nebo ukázat veřejnosti, že hlavně ukázat veřejnosti, že vedle těch negativních máme i spoustu kladných vlastností. (...) spojovalo nás to romství nás spojovalo, to stigma veřejnosti, že jsme nějak méněcenní, ale naopak tím, že jsme ukázali, že umíme něco dělat, tak to nás spojovalo – kultura nás spojuje doted' stále, v různých režimech nás kultura spojovala, protože to je síla naše.*“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁴⁷⁴ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁴⁷⁵ Například zavedením odměny 25 % z každého prodaného výtisku pro distributory *Amaro lav*. In: Romano kurko, 1/1993, s. 6.

Rompress vydával ještě noviny *Romano kurko*, byly redakce obou titulů prakticky totožné⁴⁷⁶ – měly stejného šéfredaktora, zaměstnané redaktory, lišili se pouze placení externí spolupracovníci v závislosti na povaze zasílaných příspěvků.⁴⁷⁷

Redakci vedl od čísla 2/1991 J. Horváth poté, co přijal nabídku – tehdy ještě jako funkcionář ROI v Praze a občasný příspěvatel měsíčníku *LL*, vést brněnskou redakci *AL*.⁴⁷⁸ V době jeho příchodu do Brna byla redakce již ustavená, tvořili ji neromští profesionální novináři. Motivem pro nástup J. Horvátha byla podle jeho slov nutnost, aby romské periodikum mělo i romské novináře. Ačkoliv hrál tento fakt patrně logickou roli, k výběru právě jeho osoby přispěly i jeho schopnosti a zkušenosti, byť malé, s majoritními médii před rokem 1989 a později v *LL*.⁴⁷⁹ Předsedkyní redakční rady byla od čísla 2/1991 jmenována Milena Hübschmannová. Role neromských kolegů byla podle slov J. Horvátha nesmírná – jejich přítomnost a profesní zdatnost mu umožňovala – jakožto zpočátku jedinému Romovi v redakci⁴⁸⁰ – učit se novinářskému řemeslu a zdokonalovat se, poněvadž do redakce nastupoval jako stále nezkušený.⁴⁸¹ Časopis měl značně široký okruh spolupracovníků – kromě Mileny Hübschmannové⁴⁸² přispívala Eva Davidová, A. Koptová, A. Giňa, Arne Mann, novinář Josef Bednář a jeho dcera Judita Bednářová z Tábora, Vl. Oláh, list publikoval literární tvorbu T. Fabiánové, Olgy Giňové, V. Fabiána, Emílie Noskové, Heleny Demeterové a dalších, kterým tak poskytoval v té době stále vzácný prostor pro prezentaci svého díla.⁴⁸³ Časopis se po celou dobu svého vycházení přesto potýkal s nedostatkem romských příspěvatelů, a tak občasně zveřejňoval výzvy adresované Romům a romským literátům, aby se

⁴⁷⁶ „Když chtěly ty redakce nějak ušetřit peníze, aby nemusely v Praze platit šéfredaktora a různé redaktory, tak já jsem dělal za jeden plat, vlastně dva tituly jsme dělali, nejen já, že jo, platy, i ten tým lidí, jsme dělali to Lacho, později *Amaro lav*.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁴⁷⁷ „No tam jsme měli dva okruhy dopisovatelů – pro, když psali politický věci, nebo nějaký ty rozhovory kratší a aktuální aby to bylo, tak jsme to dávali do *Romana kurka*. No a ty literární věci, jako je prostě, delší, ty jsme dávali do toho *Amaro lav*.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁴⁷⁸ „No a prostě s Milenou Hübschmannovou, že, tak tam už jsme prostě naplno psali a spolupracovali jsme na tom časopise. Tam jsem právě říkám, byl půl roku, od toho srpna 90, kdy jsem nastoupil do té Prahy, do března 91 a pak na požádání toho vydavatelství *Romano kurko* jsem přešel, když už jsem měl nějaké zkušenosti s psaním, neměli tam romského redaktora, tak jsem přešel do toho Brna.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁴⁷⁹ „(...) no a tam byli redaktori jako Janko Horváth, později byl šéfredaktor, on se k tomu propracoval.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁴⁸⁰ „Píšící redaktor jsem tam byl snad jedinej ze začátku romskej. (...) Pak se to rozšířilo, hlavně díky dopisovatelům, protože mezi náma těch psavců moc nebylo.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁴⁸¹ „Neměl jsem ani novinářský kurz, psaní na stroji, to jsem se sám po nocích učil klepat na starém stroji. (...) Hodně mi pomohli gádžové, ti bílí, v naší redakci byli staří novináři, kteří přišli z *Rovnosti* z těch novin, kde byli zavedeni, tak přišli k nám. Hodně jsem se od nich naučil, té novinářině, té trpělivé práci prostě dennodenní.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁴⁸² „Měla tam na pokračování různé seriály o romštině, o původu Romů, romský slovník, tipovala nám romské osobnosti, dávala nám tipy na romské osobnosti.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁴⁸³ „(...) bylo strašně moc lidí, no, kteří nikde jinde by jim to neotiskli samozřejmě, nebo někde prostě, ale na okraji. Ale my jsme tomu dávali větší rozměr. A taky jsme víc té romštině prostě dávali prostor, aby nebo v romštině, aby ti Romové si prostě zvykali i na tu psanou romštinu, že.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

aktivně zapojovali.⁴⁸⁴

Koncem roku 1991, kdy byla v důsledku čekání na dotace omezena produkce časopisu na méně než polovinu čísel, bylo vedení vydavatelství nuceno rozpustit stávající redakci – změna se dotkla vedle měsíčníku *Amaro lav* pochopitelně i novin *Romano kurko*. Opětovně byla složena v květnu 1992. Do nové redakce však již nenastoupili všichni původní redaktori – co bylo příčinou obměny redakce (vlastní vůle redaktorů, vůle vydavatele apod.), se mi nepodařilo zjistit. V detašovaném pražském pracovišti spolupracovali E. Ščuka, Alena Gronzíková, A. Giňa, Zdeněk Cvoreň, v redakcích obou titulů začali působit „J. Horváth, A. Lasáková, A. Říha, Z. Doubravová, M. Horváth, Kmeťo, Kudry, Korvasová, Lesovský a Nad’a Demeterová z Moskvy,⁴⁸⁵ patrně jako externí redaktorka. Odloučená redakce v Praze byla koncem roku zrušena úplně, prý z finančních důvodů.⁴⁸⁶

Rok 1994 byl v historii periodika zlomový – po údajném dlouhodobém nátlaku ze strany vydavatelů a snahám ovlivňovat obsah novin *RK* (jejich redakce byla stejná s redakcí *AL*) opustila redakci část novinářů a postupně i J. Horváth, jenž odešel pracovat do Muzea romské kultury v Brně.⁴⁸⁷ Od čísla 9/1994 do 12/1994 vycházel tedy *AL* pod vedením Dušana Eremiáše, jenž byl současně posledním šéfredaktorem listu. Jak se vyjádřil J. Horváth, po zřízení nového sdružení⁴⁸⁸ a po odchodu jeho a kolegů se časopis dostal již bez odporu do sféry vydavatelova vlivu.⁴⁸⁹ V každém případě, ať už motivy byly jakékoli, kvalita titulu od té doby klesala, což vyústilo k odmítnutí finanční subvence ze strany státu a jeho definitivnímu zániku.

Amaro lav lze považovat za pokračovatele *LL*, nikoli za zcela nový časopis. Obsahově totiž do značné míry navazoval na svého předchůdce *LL*, řada rubrik zůstala neměnná a časopis nadále plnil roli převážně literárně-kulturního měsíčníku s četně zastoupenými články, jejichž funkci lze vnímat jako národnostně-emancipační. Přesto se v průběhu svého vycházení odlišoval od *LL* ve dvou ohledech – okamžikem přejmenování titulu a odluky od FMPSV přestal naplňovat výchovnou roli, kterou v *LL* plnily zejména články moralistní či (pře)výchovné. Dalším mezníkem bylo pak

⁴⁸⁴ *Amaro lav*, 3/1992, s. 24.

⁴⁸⁵ *Romano kurko*, 52–53/1995, s. 1, 3. Autor článku Mikuláš Smoleň neuvedl informace pro každé periodikum zvlášť.

⁴⁸⁶ Balážová (1997), s. 57.

⁴⁸⁷ „V tom 94., ano, ale prostě nám diktovali, co máme co nemáme, tak tam se nedalo. Část těch bílých redaktorů odešla, takže my jsme vlastně neměli s kým dělat ty noviny. A opisovat to odněkad dlouhé statě, to otiskovat nemá smysl. A ta nedůvěra, že, v redakci, to prostě to povyšenectví a různé pokračující šarvátky mezi sebou, když to hnutí se rozpadalo, nebo že jo nějak po těch volbách 92, tak jsme, tak jsem odešel prostě, no, říkám zkusím, tady se nedá vydržet, tak jsem skončil v tom týdnu, v *Romano kurko*, a za pár dnů jsem nastoupil do toho muzea. Tam už ta práce byla smysluplnější.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁴⁸⁸ Občanské sdružení pro romský tisk a kulturu, vydávalo časopis od čísla 5/1993 do 12/1994.

⁴⁸⁹ „Pak po tom *Rompresu* byla založeno to Občanské sdružení pro romskou kulturu a tisk, pan Mikuláš Smoleň byl zástupce, ale to byla pravá ruka toho bývalého vydavatele, takže to bylo prašť jak uhod’. **Milana Ščuky?** Jo. Tam jsem. **Takže se tím moc nezměnilo?** Tam se to moc jako ne to. Vzpomínám, jak celá redakce pak stála za mnou, že se odtrhneme a pronajmeme si jiné prostory... a když k tomu nedošlo, tak jsme odešli. On tam zůstal a založil si to občanské sdružení, ale stejně tam vliv těch zůstal jako starých (...).“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

pověření Dušana Eremiáše k vedení časopisu od čísla 3/1994 – změna v obsahu se nepřehlédnutelně promítla již v následujícím vydání 4/1994. V tuto dobu ještě J. Horváth zastával pozici šéfredaktora (odešel s číslem 8/1994), patrně však jeho rozhodovací a řídicí role byla personální obměnou oslabena. Pod Eremiášovým vedením došlo k rozmělnění původní koncepce a prudkému zhoršení kvality titulu – literárně-kulturní pojetí a emancipační náboj ustoupily do pozadí ve prospěch zábavné funkce.

Obsahově se *AL* od počátku po většinu času soustředil na romskou slovesnost a literaturu a etabloval se tak na jednu z platforem, kde bylo v počátcích 90. let možné pravidelně publikovat literární tvorbu Romů. Na množství autorů a otištěných děl je možno pozorovat onu explozivnost, o níž v souvislosti s tvorbou romských literátů již po vzniku SCR psala M. Hübschmannová.⁴⁹⁰ Opakovaně byly otiskovány písně, pohádky, romské hádanky a přísloví, rovněž pak autorská poezie a próza například J. Horvátha, E. Ciny, H. Demeterové, A. Giňi, E. Noskové, Františka Demetera, E. Lackové, A. Koptové, T. Fabiánové, Anhely Žigové, Jána Slepčika, V. Oláha a dalších, nejčastěji v romském jazyce s překladem do češtiny, výjimkou nebylo ani publikování pouze romské, či naopak české verze bez překladu. Ačkoliv motivem k zahrnování slovesnosti a literatury do časopisu mohlo být primárně navázání na tradici mluveného slovesa v romských komunitách se všemi jeho zábavnými, morálními, sociálními a etickými funkcemi a skrze to pak sdílení *romipen*, lze literární díla a autory chápat i jako zdroj inspirace, nápodoby a následování. Takzvané pozitivní vzory mezi Romy – mimo sféru literární produkce – byly totiž v *AL* často zastoupeny, někteří čtenáři dokonce žádali jejich ještě větší podíl v obsahu⁴⁹¹.

Další významnou linii tvořila v časopise rovina národnostně-emancipační. Přestože byla naplňována velkou šíří témat z různých oblastí, lze tušit záměr, s nímž byly do časopisu zvoleny. Jeden rozměr představovaly například články o historii Romů⁴⁹², které kromě informací dokládaly původ a podstatnou část dějin, jež byly Romům společné. Často byly námětem článků nejrůznější veřejně či lokálně známé romské osobnosti – zpočátku nahodile, později se pro ně ustavila rubrika *Ko hin ko?*. V ní byli čtenáři seznamováni s politiky, aktivisty či jinak ve prospěch Romů se angažujícími osobami české i zahraniční provenience⁴⁹³ (Ján Cibula, Rajko Djurič, Bartoloměj Daniel, E. Ščuka, Vladimír Polák, Zdena Lázoková, či organizace Svaz Cikánů-Romů), provozovateli tradičních romských řemesel a způsobů obživy⁴⁹⁴ (kováři, loutkoherci, hudebníci,

⁴⁹⁰ Hübschmannová (2000), s. 139.

⁴⁹¹ „(...) *Chybajú v ňom kladné vzory z romského prostredia (...)*.“ Martin Lacko, Levice. *Amaro lav*, 1/1991, s. 19; „*Psát více o lidech, kteří ve svém životě něčeho dosáhli, kteří by měli být příkladem pro ostatní (...)*.“ Vladimír Polák, stálý spolupracovník *Amaro lav*. *Amaro lav*, 4/1991, s. 11.

⁴⁹² Například *Amaro lav*, 2/1991; 3/1991; 4/1991; 2/1992, 1/1993.

⁴⁹³ Například *Amaro lav*, 1/1991; 4/1991; 1/1992;

⁴⁹⁴ Například *Amaro lav*, 3/1991; 5/1992.

tanečnice apod.), podnikateli⁴⁹⁵ apod. – jak již bylo uvedeno, takové články nabízely čtenářům žádanou možnost pozitivní identifikace i inspirace. Hodnota *romipen*, starost o uchování kulturní a etické integrity Romů, byla čas od času zdůrazňována v úvodnicích J. Horvátha, zamyšlení A. Gini,⁴⁹⁶ v prvním čísle *AL* byl dokonce k tématu, jak si čtenáři váží svého romství, vytvořen test. Měsíčník informoval rovněž o mezinárodních aktivitách Romů⁴⁹⁷ (Romové v OSN, IRU apod.) či situaci Romů v zahraničí⁴⁹⁸ (rozhovor s prezidentem Romské demokratické aliance v Rumunsku Octavianem Stoicu, život Romů v Rumunsku, setkání Romů v Saintes Maries de la Mer, Romové v Austrálii apod.). Součástí národnostně-emancipačního pojetí časopisu bylo připomínání romských tradic⁴⁹⁹ (Vánoce, léčba nemocí, apod.).

Téměř nikdy nechyběla v *AL* kultura. Jednalo se nejčastěji o informace ze soutěží, festivalů a podobných událostí, avíza na nové knihy věnující se například dějinám Romů, literární autorské tvorbě, portréty umělců a hudebních, tanečních či divadelních souborů, rozhovory s osobnostmi romského kulturního života či upozornění na nový rozhlasový (*O Roma vakeren*) a televizní (*Romale!*) pořad.

Podobně jako v *Lačho lav* věnoval se i *AL* dětem v pravidelné a nezměněné rubrice *Vareso čhavorenge*, následovanou od čísla 3/1991 rubrikou pro ženy s názvem *Amare džuvl'enge*⁵⁰⁰. Soustředila se nejvíce na zveřejňování receptů a její pravidelnost značně kolísala.

Rovněž nepravidelně byly zařazovány texty, jež různým způsobem odrážely tehdejší společenské dění a artikulovaly převážně problémy, s nimiž Romové po roce 1989 v otevřené společnosti přicházeli do styku,⁵⁰¹ jako byl rasismus, nárůst protiromských nálad ve společnosti, diskuse o lidských právech, nezaměstnanost apod. Stále byla občasně tématem sociální oblast či oblast školství⁵⁰² (romské děti v ústavní péči, na zvláštních školách, volný čas dětí a mládeže, prostitute apod.), různila se i dikce, s jakou byla témata podána (od prostě informativních až po moralistní), ty však ve srovnání s frekvencí, jakou měly v *LL*, značně ustoupily do pozadí.

Poslední složku časopisu tvořily stránky určené pobavení⁵⁰³. Naplňovaly je většinou vtipy, snáře, testy, milostné horoskopy. Od čísla 4/1994 však zábavná rovina nabyla většího prostoru na úkor dosavadních více či méně etablovaných rubrik či tematických oblastí – nově a pravidelně se začaly objevovat zajímavosti ze světa a celebrit, miniatury o ženách, citáty, životabudiče, či informace o nejúspěšnější modelce roku 1993 apod. Toto období je charakterizováno rovněž zavedením rubriky

⁴⁹⁵ Například *Amaro lav*, 2/1992; 4/1994.

⁴⁹⁶ Například *Amaro lav*, 1/1991; 3/1991; 3/1994; 8/1994.

⁴⁹⁷ Například *Amaro lav*, 3/1993; 1/1994.

⁴⁹⁸ Například *Amaro lav*, 3/1993; 8/1993, 2/1994.

⁴⁹⁹ Například *Amaro lav*, 4/1991.

⁵⁰⁰ Například *Amaro lav*, 3/1992; 5/1992; 2/1993.

⁵⁰¹ Například *Amaro lav*, 4/1991; 2/1992, 3/1993; 7/1993.

⁵⁰² Například *Amaro lav*, 2/1991,

⁵⁰³ Například *Amaro lav*, 1/1991, 2/1991; 4/1991.

věnované víře a náboženství⁵⁰⁴, kterou připravoval V. Oláh. Texty však tvořily vždy nejméně pětinu i větší část obsahu čísla, opět na úkor jiných oblastí. Změna byla patrná i ve formě jednotlivých článků⁵⁰⁵ – začaly se objevovat témata podávaná naprosto nevhodnou formou pro čtenáře – typické byly vědecké texty, studie, apod.

Poslední čísla vycházející pod novým vedením Dušana Eremiáše, které romský časopis degradovalo na zejména zábavný a bulvární list, vypovídají z hlediska šéfredaktora a vydavatele buď o neodhadnutí potřeb a zájmů cílové skupiny, o neuvědomování si odpovědnosti role romského periodika, nebo jednoduše o nezájmu produkovat obsah co do kvality minimálně totožný, případně lepší, než jaké časopis dosahoval za vedení J. Horvátha.

Částečnou informaci o tom, jak mohl být měsíčník *AL* přijímán čtenářskou obcí, podávají opět pouze dopisy z redakční pošty. Ze čtyř reakcí, v nichž se objevilo hodnocení periodika, vyplývá spokojenost nad tím, že existuje časopis určený Romům.⁵⁰⁶ Čtenáři klasifikovali jeho obsah převážně jako dobrý, navrhovali ale také další témata či rubriky, které přesto v časopise postrádali.⁵⁰⁷ Považovali ho za cenný zdroj takových informací o Romech, které nejsou součástí majoritních sdělovacích prostředků, proto v něm spatřovali dobrý nástroj k tomu, jak zlepšit společenský obraz Romů v republice. Po roce 1994 však možnost působit nejen směrem k majoritní společnosti v důsledku zániku časopisu definitivně zmizela.

⁵⁰⁴ Amaro lav, 4–12/1994.

⁵⁰⁵ Například Amaro lav, 12/1994.

⁵⁰⁶ „Z toho, že začal vycházet časopis *Lačo lav*, mám veľkú radosť a prajem mu na jeho ceste veľa zdaru (...).“ Martin Lacko, Levice. Amaro lav, 1/1991, s. 19; „Jsem hrdý, že něco vychází i pro nás – pro Romy(...)“ Vladimír Polák. Amaro lav, 4/1991, s. 11; „Už viackrát som si kúpila váš časopis. Veľmi sa mi páči, hoci nie som Rómka, ale som gádzovka.“ Mária Prosová, Kokava nad Rimavicou. Amaro lav, 7/1993, s. 24.

⁵⁰⁷ „Mám však za to, že jeho zameranie by sa malo viacej venovať samotnej problematike pretrvávania historickej zaostalosti v romskej komunite. Doterajší repertoár tohto časopisu je viacej zameraný na integrovaných Romov s dostatočnou vzdelanosťou. Chybajú v ňom kladné vzory z romského prostredia (...).“ Martin Lacko, Levice. Amaro lav, 1/1991, s. 19; „Obsah týdeníku *RK* a měsíčníku *AL* se mi zamlouvá – nicméně chybějí zprávy informace o obyčejných Romech, jejich starostech a problémech. Psát více o lidech, kteří ve svém životě něčeho dosáhli, kteří by měli být příkladem pro ostatní(...)“ Vladimír Polák. Amaro lav, 4/1991, s. 11; „Vážení přátelé, sleduji pravidelně náš romský časopis *Amaro lav* a týdeník *Romano kurko*. Je to velmi dobrý časopis i noviny. Je velká škoda, že majoritní společnost tyto naše tiskoviny nečte, protože mnoho článků, které jsou v nich psány, se nikde jinde nedočtete.“ Dezider Giňa, Rokycany. Amaro lav, 7/1993, s. 24.

4.5. Romano kurko

*Romano kurko*⁵⁰⁸ (Romský týden; dále jen *RK*) bylo do poloviny 90. let jediným romským týdeníkem s těžištěm činnosti ve zpravodajství a mapování aktuálního dění⁵⁰⁹, což z něj činilo titul výrazně se odlišující od převažujícího literárně-kulturního a obrozeneckého zaměření tehdejších romských měsíčníků. Vznik v roce 1991 je spjat s Romskou občanskou iniciativou – někdejší předseda strany E. Ščuka vysvětlil motivy založení *RK* potřebou přísunu aktuálních informací.⁵¹⁰ Ustavení týdeníku můžeme tedy chápat jako určitý doplněk literárně-kulturních měsíčníků *Amaro lav* a *Romano gendalos*. Na rozdíl od měsíčníku byl týdeník schopen operativněji reagovat na dění ve společnosti, častější periodicitu nabízela obsáhnutí větší sumy informací a z hlediska určité skupiny čtenářů a jejich každodenní orientace ve světě se proto mohl jevit jako praktičtější médium. Jak ostatně dokládají dopisy čtenářů, ne všichni koncepci měsíčníku *LL (AL)* schvalovali – někteří čtenáři od romského periodika očekávali právě větší koncentraci témat, která Romy provázejí v jejich všedním životě, než těch, jež z jejich pohledu zajímají jen romské a neromské intelektuály. Neměli bychom pominout ani povahu subjektu, který zrod novin inicioval – nezvyklé je totiž spojení zpravodajského listu a politické strany, které není na první pohled zřejmé, a představuje tak určitý paradox romského tisku (stranou ponechávám v tuto chvíli otázku, zda národnostní titul – obzvláště pak romský – může vůbec kdy být nezávislý – na státní subvenci, vydavatelském subjektu s partikulárními zájmy apod.). Dovolím si uvést možné vysvětlení pro spojení týdeníku s politickou stranou: na jedné straně existovala potřeba informovat romskou minoritu (ať už pociťovaná zdola či vedená shora) o tom, co se jí bezprostředně týká, poněvadž ale tato nebyla v majoritních sdělovacích prostředcích dostatečně uspokojena⁵¹¹, vznikla nutnost zajistit si takové periodikum „vlastními silami“ (nehledě na to, že národnostní tisk vždy nabízí víc než to – například tlumočit vlastní úhel pohledu, kulturní a politickou sebe prezentaci atd.). *RK* vznikalo v době postupného ustavování romských občanských sdružení po roce 1989 a ROI jakožto již etablovaný politický subjekt projevila schopnost mobilizovat své síly, někteří její členové či lidé v bezprostředním okruhu měli alespoň malou historickou zkušenost s obdobnou činností, a tudíž kapacity takovému úkolu dostát. Krok ROI se jeví z toho důvodu jako logický. Přesto se jedná o model, který nutně implikuje otázku, bylo-li takové periodikum nezávislé – navzdory faktu, že i jiné strany měly svůj

⁵⁰⁸ Noviny vycházely od roku 1995 se čtrnáctidenní periodicitou, v letech 1999 až do svého konce v roce 2002 již jen jako měsíčník.

⁵⁰⁹ M. Hübschmannová ho označila za politický tisk. In: Hübschmannová (2000), s. 154. Noviny *Romano kurko* se nicméně věnovaly i slovesnosti, literatuře, uveřejňovaly romský slovník, komiks, dějiny Romů, recepty, zábavná témata, atd.

⁵¹⁰ „*Romano kurko*, to už byla jiná forma, to už bylo takový jako, tam už to nebylo namířené na tu slovesnost, na tu literaturu a na ten jazyk, tam to bylo o každodenní potřebě informací.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁵¹¹ „*Andro gadžikane* ‚novini‘ palo romane problemi nairinen (...).“ *Romano kurko*, 12/1994, s. 1, 3.

tisk, nebylo totiž v *Romano kurko* (například v podtitulu, tiráži) uvedeno, a nebylo tudíž čtenářům známo, jestli se k titulu hlásí určitá politická skupina. Čtenář tedy nemusel tušit, z jaké perspektivy má k titulu přistupovat. Jak na jiném místě popíši, některé indicie naznačují, že *RK* v této roli selhalo a stávalo se prostředkem politického a mocenského boje různých osob a zájmových skupin.

K odluce od ROI pravděpodobně došlo až v květnu roku 1995 se vznikem Občanského sdružení pro romský národnostní tisk ČR Brno, jehož předsedou se stal bývalý ředitel vydavatelství Rompress Mikuláš Smoleň.⁵¹² E. Ščuka považoval Smoleňův krok za „fikovaný“⁵¹³, provedený bez vědomí ROI a ROMARTu v době, kdy byl ředitel ROMARTu M. Ščuka mimo republiku – ze způsobu, jakým o této fázi vývoje *RK* hovořil, lze tušit, že akt odtržení chápe jako prostou „zlodějinu“.⁵¹⁴ Jedná se nicméně o pohled jedné strany, který může mít nejrůznější pozadí, a bylo by tedy nutné tvrzení konfrontovat s dalším aktérem. M. Smoleň jakožto iniciátor nového vydavatelství tentýž krok vysvětlil v úvodníku naopak tím, že M. Ščuka neprojevil dostatek zájmu o problémy vydavatelství.⁵¹⁵ K této době a motivacím se mi bohužel nepodařilo zajistit dostatek takových informací, které by rozluku věrohodně vysvětlily, proto na základě uvedených pouze dvou protichůdných tvrzení nebudu o motivech aktérů spekulovat. V novinách se však i poté nadále odehrával boj o sféru vlivu v oblasti romského hnutí nebo dotační politiky vůči romským občanským sdružením a národnostním titulům.

Množství změn na úrovni vydavatele provázelo existenci *RK* nejen v roce 1995 – ve svých počátcích týdeník vydávala agentura ROMART, s číslem 27/1991 se vydavatelem stal Rompress, od čísla 1/1992 vycházely noviny pod Občanským sdružením pro romskou kulturu a tisk, vydavatel Rompress Brno, od čísla č. 11–12/1995 pod Občanským sdružením Romů ČR, vydavatelství Rompress Brno a od čísla 23–24/1995 až do konce roku (číslo 53–54/1995) noviny vydávalo Občanské sdružení pro romský národnostní tisk ČR Brno. Od počátku roku 1996 se stává

⁵¹² *Romano kurko*, 52–53/1995, s. 1, 3.

⁵¹³ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁵¹⁴ „*No a to fungovalo až do roku 1994, Rompress, tímto způsobem. A pak můj bratr, který šéfoval celému tomu Romartu a Rompress byl pod Romartem, nebo byl takovou jeho složkou, tak odjel z důvodu pracovních aktivit do Ruska a už se tomu tak nevěnoval. A Mikuláš Smoleň pak udělal takovou věc, bez našeho vědomí, bez vědomí ROI, že založil Kulturní svaz pro vydávání, teda Národnostní svaz pro vydávání tisku a převedl ten Rompress pod to, že se od té ROI úplně odtrhl.*“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁵¹⁵ „*Aby se neopakovaly předchozí nedostatky ve vydavatelské činnosti Občanského sdružení pro kulturu a tisk ČR organizace pana M. Ščuky, byli jsme nuceni se od pana M. Ščuky 2. ledna 1995 odstěhovat do Moravské typografie Brno s celou redakcí vydavatelství Rompress. V květnu 1995 jsme po poradě sekretariátu Rady pro národnosti ČR učinili zásadní rozhodnutí, že jsme založili nový právní subjekt Občanské sdružení pro romský národnostní tisk ČR. Toto naše OS se bude ve své činnosti zabývat pouze vydáváním národnostního tisku. Tím jsme se odlišili od bývalého právního subjektu OS pana M. Ščuky, které oproti nám ve své náplni činnosti má více aktivit. S ohledem na to, že pan M. Ščuka jako prezident OS se od ledna 1995 odstěhoval do Běloruska z důvodů jeho podnikatelských aktivit, bez zájmu o OS jako statutární zástupce OS, po dohodě všech zaměstnanců vydavatelství Rompress jsme projednali celou záležitost a při příležitosti této schůze členů OS bylo navrženo založit nový právní subjekt, jak jsme již uvedli, Občanské sdružení pro romský národnostní tisk ČR, jehož jsem se stal předsedou.*“ *Romano kurko*, 52–53/1995, s. 1, 3.

čtrnáctideníkem.

Za dobu pouhých čtyř let tak změnila noviny *RK* svého vydavatele pětkrát, což vyvolává otázky, proč tomu tak bylo. Ačkoliv jsem o vývoji hovořila s několika pamětníky, nepodařilo se mi uspokojivě objasnit motivace změn. Hledání optimální pozice periodika v rámci možných subjektů, osobní spory, personální a rodové vazby, vznik názorově nesourodých frakcí, nevyjasněná role romských novin, absence politické nezávislosti – to vše a mnoho dalšího mohlo být důvodem, proč zázemí novin vykazovalo velkou míru nestability. Informace J. Horvátha, šéfredaktora listu v letech 1992–1994, například explicitně naznačují, že se noviny stávaly objektem nátlaku různých mocenských⁵¹⁶ (tříšticí se romské hnutí) a zájmových skupin⁵¹⁷ (podnikatelská lobby), potýkaly se s produkčními problémy provázenými finanční nejistotou.⁵¹⁸ E. Ščuka coby tehdejší předseda ROI podal o dané době odlišný obrázek – vydávání *AL* a *RK* glorifikoval a představoval jako bezproblémové, na redakci z hlediska obsahu nebyl dle jeho slov vyvíjen žádný tlak⁵¹⁹. Kriticky se vyjadřoval naopak k periodikům, která vycházela mimo rámec ROI,⁵²⁰ případně ještě k současnému stavu romského tisku. V případě E. Ščuky je nicméně třeba věc nahlížet perspektivou vztahu, jaký vůči novinám *RK* zaujímal. Bratr E. Ščuky, Milan Ščuka, byl totiž nejdříve ředitelem vydavatelství ROMART, později prezidentem Rompressu – jakýkoli vliv ze strany členů ROI či jiných spřátelených skupin se mohl proto odehrávat nepřímo právě přes tuto osobu, což ve své výpovědi uvedl jako domněnku i J. Horváth.⁵²¹

O existenci názorových neshod prostřednictvím výpadů proti jednotlivcům na čele romského hnutí a o případném stranění tomu či onomu jednotlivci či subjektu se může přesvědčit rovněž každý čtenář *RK*. Již od roku 1991 bylo publikováno mnoho nekritických článků vůči ROI, v této době se do listu již současně promítala roztržičnost hnutí, objevovaly se články o údajném zneužívání dotací, vzájemně se osočující hanlivé texty apod. Je otázka, přispívaly-li tím noviny k názorové

⁵¹⁶ „(...) brzdily nás taky ty politický šarvátky. (...) v 94. vyvrcholily ty neshody v tom vedení té redakce, kde jsme nesouhlasili, abysme tam prostě, ti romští, tenkrát ti, tenkrát byli v parlamentě Romové v České národní radě a stále volali, máme je tam na prvních stranách dávat a jejich názory, jeden druhého napadali. (...) jsem s tím vedením Romana kurka nesouhlasil, protože oni už si začali na stránkách novin útočit a pomlouvat, a to není moje prostě. (...) V tom 94. ano, ale prostě nám diktovali, co máme co nemáme, tak tam se nedalo.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁵¹⁷ „Spíš se tlačilo, aby tam byli na první straně (romští podnikatelé, pozn. aut.).“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁵¹⁸ „Romano kurko myslím taky jeden čas nedostalo peníze, museli prodat auto a kameru a nevím co, no propustili jsme redaktory.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁵¹⁹ „My jsme měli tak dvakrát do roka třeba společně sezení se mnou, Romano kurko, já jsem jenom říkal, mně se jako čtenářovi toto líbí, ale toto bych třeba změnil, nebo tohle se mně nějak nelíbilo. Ale jinak oni si rozhodovali sami, a dokonce kupodivu, jakou my jsme měli, vemte si, jakou jsem měl tenkrát moc – jako předseda politické strany jsme měli Romano kurko (...). Ale zajímavý na tom bylo, že já jsem nikdy to Romano kurko nezneužil.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁵²⁰ „(...) to bylo hodně amatérský, hodně klanový. Toto, co jsem vám povídal, to, co bylo v Brně, to bylo hodně profesionální. Ale to, co pak dělali Rusenkovci, to bylo hodně amatérský, jo.“ E. Ščuka hovořil o vývoji časopisu Romano gendalos, Nevo romano gendalos a Gendalos. E. Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁵²¹ „(...) pak už si ten Milan Ščuka, zřejmě na radu svého bratra, ty noviny hlídal víc, abychom tam nepustili závadné něco pro ně.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

pluralitě, nebo se spíše v očích čtenáře i donátora stávaly nedůvěryhodným médiem. Obávám se, že na základě informací od pamětníků, jež mám k dispozici, a analýzy článků v *RK* nedokáži vnést ani do této otázky příliš nového, co by nejasnosti dokázalo osvětlit a celý proces lépe pochopit.

Týdeník *RK* v okamžiku svého vzniku měl začít plnit zcela novou roli mezi stávajícími romskými tituly. Jak již bylo v úvodu podkapitoly uvedeno, profiloval se jako týdeník aktualit a zajímavostí – tvořily jej nově články zpravodajského a publicistického charakteru,⁵²² které měly přinášet užitečné informace pro život Romů i neromských čtenářů, přibližovat aktuální dění na poli romského politického hnutí apod. Z vyjádření M. Smoleně plyne, že vydavatel noviny chápal i jako částečně osvětové médium.⁵²³ Týdeník měl od počátku ambici plnit roli rovněž národnostně-emancipačního titulu – slovy M. Ščuky se měl stát „platformou pro kontakt všech Romů na území ČSFR, pozvednout uvědomění Romů a zasazovat se o jejich sjednocení“⁵²⁴, což byla idea sdílená i J. Horváthem a redakcí (soudě z mnohých redakčních úvodníků a komentářů). Měl také tvořit protiváhu majoritním sdělovacím prostředkům.⁵²⁵ Další linii představoval všední život Romů ve všech jeho možných, patrně obecně méně medializovaných, podobách⁵²⁶ a konečně v něm měla dostávat prostor i zábava.

RK vzniklo jako týdeník s podtitulem týdeník aktualit a zajímavostí, od čísla 36/1991 se označoval jako nezávislý romský týdeník aktualit a zajímavostí. Počínaje rokem 1995 se měnil na titul se čtrnáctidenní periodicitou. V začátku roku 1991 byl číslován podle týdnů, k nimž se vztahoval – sledujeme jej tedy od 9. do 12. týdne, od něhož jsou již další vydání označována po sobě jdoucí číselnou řadou. Rozsah týdeníku tvořil 6–8 stran. Informace o nákladu nejsou z tiráže známy, proto uvádím různé informace, s nimiž se lze setkat – E. Ščuka v rozhovoru uvedl, že v době týdenní periodicity vycházelo *RK* v nákladu nejdříve 25–30 000, později byl snížen na 15 000,⁵²⁷ toto číslo

⁵²² Zprávy, rozhovory, reportáže. „Zabývat se romským hnutím, zveřejňovat zprávy, reportáže (...) rozhovory s poslanci, členy obecních zastupitelstev, funkcionáři ROI (...).“ Romano kurko, 9. týden/1991, s. 1.

⁵²³ „Romano kurko svým způsobem nahrazuje osvětovou činnost za státní orgány. Týdeník sleduje oboustranně prospěšné předávání informací z hlediska nezáviděníhodné situace romského obyvatelstva.“ In: Romano kurko, 31/1991, s. 1; „Tento týdeník aktualit a zajímavostí má snahu přinášet poučení (...).“ In: Romano kurko, 19/1991, s. 3.

⁵²⁴ Romano kurko, 19/1991, s. 3; „Věříme, že se stane sjednocujícím činitelem romského hnutí v této nelehké době.“ In: Romano kurko, 1/1992, s. 1; „Jsme chtěli ty Romy sjednotit, jo, proti prostě tomu tlaku veřejnosti, těm rasovým útokům, abychom byli jednotní. Abychom prostě i na základě těch špatných, to dobro, abychom se sjednotili, abychom byli silnější, jednotní.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁵²⁵ „My jsme byli takoví ochránci v tom nepřátelském mediálním světě, kde psali různě o Romech negativně, až na výjimky, tak my jsme byli takovej štít jejich romskej. My jsme nepsali tam o krádežích něco, ale naopak psali jsme o slušných lidech, kteří mají, měli co nabídnout lidem.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁵²⁶ „Psát o lidech, jejich životě, starostech i radostech. (...) V Romano kurko nebudou proto chybět črty z romských vesnic, informace o muzikantech, zručných řemeslnících, ankety o tom, co Romy trápí, jak žijí.“ Romano kurko, 9. týden/1991, s. 1.

⁵²⁷ „(...) tenkrát se vydávalo 15 000 týdně Romano kurka, začalo se dokonce s ještě většími náklady dvacet pět, třicet tisíc.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

se však s ohledem na další zdroje jeví jako nadhodnocené. V rekapitulujícím článku M. Smoleně z roku 2002 se totiž dočítáme informaci o nákladu ve výši 10 000, který byl po rozdělení federace snížen dokonce na 6000.⁵²⁸ V témže roce, pouze v jiném čísle, pak M. Smoleň uvádí, že v době čtrnáctideníku (tedy od roku 1995–1998) činil náklad 5000 kusů.⁵²⁹ Na jiném místě se pro změnu setkáváme s číslem 8000 pro rok 1995.⁵³⁰ Protichůdné informace se týkají rovněž způsobu distribuce, jež měla probíhat prostřednictvím PNS, předplatného a rozesílání do různých subjektů⁵³¹. J. Balážová v rozhovoru uvedla, že se RK distribuovalo i přímým rozvozem ke koncovým zájemcům.⁵³² Zatímco E. Ščuka hovořil o propracované distribuční síti s minimální remitendou⁵³³, soudím však dle častých výzev čtenářům k odběru RK⁵³⁴ či uveřejňovaných polemik k tomuto tématu, že distribuce byla spíše neuspokojivá. Prodej na stáncích PNS neprobíhal z různých příčin na straně stánkařů i potenciálních kupců z řad Romů⁵³⁵ dle představ vydavatele, počet předplatitelů byl nepatrný⁵³⁶, a tak se část nákladu zdarma rozesílala do vybraných institucí,⁵³⁷ kde lze skutečný zájem o periodikum považovat za značně diskutabilní.

V čele redakce složené z Romů a neromských převážně novinářů⁵³⁸ stál v počátcích RK Karel

⁵²⁸ „V době týdeního vydávání RK byl jeho náklad 10 000 kusů a po rozdělení federace 6000 kusů a nyní 4000 kusů.“ In: Romano kurko, č. 4/2002, s. 1.

⁵²⁹ „RK mělo náklad jako čtrnáctideník do r. 1998 5000 kusů.“ In: Romano kurko, č. 8/2002, s. 3.

⁵³⁰ „ (...) v současné době z počtu 8000 výtisků odebírá týdeník RK pouze 14 předplatitelů (...).“ Romano kurko, 50/1995, s. 1.

⁵³¹ „Posílali jsme to i do dětských domovů, do nápravných zařízení, do věznic, kde nám zpětně posílali žádosti od těch vězňů, prostě bylo to čtený i v těch věznicích, no, dětských domovech. (...)“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁵³² „Mluvila jsem se Smoleněm, J. Horváthem a různými lidma, říkali, že to normálně distribuovali tak, že to rozvázejí do jednotlivých měst, osad.“ Jarmila Balážová, osobní rozhovor vedený 2. 5. 2011.

⁵³³ „(...) objevovalo se na stáncích PNS, mělo dobrou distribuční síť, mělo svoje krajské výjezdní distributory, třeba v Ústí nad Labem byl jeden Romák, který dostal tisíc výtisků a jezdil autem (...) a ty krajští distributoři za to byli placeni Romano kurkem, takže dostali třeba tisíc výtisků a museli je třeba do tejdne prodat. Měli auto k dispozici. (...) Byla minimální remitenda.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁵³⁴ Například: „(...) redakce RK žádá své čtenáře, romské podnikatele, ale i všechny Romy žijící v ČR, aby se sami zamysleli nad svým vztahem k tomuto tisku.“ In: Romano kurko, 50/1995, s. 1.

⁵³⁵ Například domněnka, že stánkaři neumožňují jeho prodej – „Slyšel jsem, že tyto noviny Romové moc nechtou, nemají o ně zájem. Snad je tomu tak, ale potíž je v tom, že prodavači na stáncích jakoby schválně Romano kurko schovávají. Dávají je takřkajíc pod pult, někdy se týdeník pro Romy objeví mezi zahraničními časopisy. Z toho důvodu o něm Romové nevědí. Takže problém tkví (...) v malé propagaci a snad i nepochopení ze strany prodavačů tisku.“ Štefan Kotlár z Týnce nad Sázavou. In: Romano kurko, 12/1991, s. 3.

⁵³⁶ Viz poznámka č. 530.

⁵³⁷ „Vlastní prodej – distribuce novin – neodpovídá mým představám.“ Milan Ščuka. In: Romano kurko, 19/1991, s. 3; „RK se již (v roce 1991, pozn. aut.) vydával jako týdeník s předpokladem, že Romové v rámci ČSFR ho budou kupovat. Proto se firma Romart snažila zajistit i kameloty (prodejce tisku) a zřídit vlastní prodejní stánky. Z toho všeho bylo brzy upuštěno, protože Romové v takové míře RK nekupovali a nezbyvaly peníze ani na zřízení prodejních stánků a kamelotů. V té době se 50 % novin z nákladu 10 tisíc přerozdělovalo zdarma romským organizacím a 50 % z nákladu měla zabezpečit prostřednictvím stánků PNS Praha v rámci ČSFR a následně i ČR. Po dobu vydávání týdeníku RK PNS Praha neúspěšně distribuovala romský tisk a vykazovala až 98% neprodejnost. Neprodané výtisky vozila do sběru a my jsme ještě za to museli platit PNS Praha až 200 tisíc Kč. Tento žalostný stav celého nákladu distribuce RK jsme byli nuceni řešit, s vědomím poskytovatele dotace od r. 1995 formou sociální intervence – zdarma prostřednictvím námi zpracovaného adresáře do všech okresů až do současnosti.“ Mikuláš Smoleň. In: Romano kurko, 12/2002, s. 1, 3.

⁵³⁸ „Tam byli schopní lidi, jak Češi profesionálové, tak Romové, jo. To byl smíšený kolektiv.“ Emil Ščuka, osobní

Kovařík, novinář, jenž místo obsadil údajně na základě konkurzu.⁵³⁹ Redakce byla koncem roku, stejně jako totožná redakce *AL*, z finančních důvodů rozpuštěna – odejít museli „PhDr. K. Kovařík, šéfredaktor týdeníku *Romano kurko*, Jan Horváth, redaktor týdeníku *RK* a šéfredaktor měsíčníku *AL*, dr. O. Bílovský, zástupce šéfredaktorů, ing. Lasáková, redaktorka, pan J. Lesovský, redaktor, Alois Říha, technický redaktor, Marian Gábor, fotograf – zpravodaj, písarka, účetní, řidič.“⁵⁴⁰ V květnu 1992 byla sestavena staronová redakce,⁵⁴¹ v jejímž čele stanul J. Horváth a souběžně s tím dále vedl měsíčník *AL*. V redakcích obou titulů začali dále působit „A. Lasáková, A. Říha, Z. Doubravová, M. Horváth, Kmeťo, Kudry, Korvasová, Lesovský a Nad’a Demeterová z Moskvy.“⁵⁴² Podle slov J. Horvátha i E. Ščuky pořizovala redakce své články často v terénu, kam vyjížděla za nejrůznějšími tématy, a váha *RK* spočívala hlavně v častých výjezdech redaktorů do terénu.⁵⁴³ J. Horváth setrval do srpna 1994, kdy vyšlo číslo 33–34/1994. Ještě před tím ale redakci opustili někteří redaktoři⁵⁴⁴.

V článku M. Smoleně se píše o finančních důvodech, jež vedly šéfredaktora k opuštění novin.⁵⁴⁵ Verze J. Horvátha je však odlišná. V rozhovoru opakovaně negativně hodnotil atmosféru v redakci, která byla způsobena narůstajícím tlakem vydavatelů na redaktory a jejich práci, část z nich proto noviny opustila a nedlouho po nich odešel i J. Horváth.⁵⁴⁶ Od čísla 35/1994 byl novým vedoucím

rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁵³⁹ „Prvním šéfredaktorem *Romana kurka* byl Kovařík, na základě konkurzu, on vyhrál konkurz. (...) Věděl, proto vyhrál, jak se profesionálně dělají noviny. (...) On dělal v *Lidové demokracii* šéfredaktora.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁵⁴⁰ *Romano kurko*, 52–53/1995, s. 1, 3.

⁵⁴¹ *Romano kurko*, 52–53/1995, s. 1, 3.

⁵⁴² *Romano kurko*, 52–53/1995, s. 1, 3. Autor článku Mikuláš Smoleň neuvedl informace pro každé periodikum zvlášť.

⁵⁴³ „Měli jsme svou vlastní redakci, fotografa, šoféra, dokonce auto jsme měli, kde jsme každý týden vyráželi prostě. Různě, vzpomínám si, když byly v 90. letech ty rasové útoky na severu Čech, tak jsme vzali Škodovku a jeli jsme na týden třeba, jo, s fotografem, s reportérem, tři čtyři lidi, a jeli jsme přímo do terénu se podívat. Jezdili jsme všude po republice. Prostě kde se něco událo nebo jednalo se na městských okresních úřadech o Romech, na větších akcích, všude jsme byli. Jezdili jsme přímo do rodin, takže pro nás to problém nebyl.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012; „My jsme měli klasicky šéfredaktora, redaktory, korektora a měli jsme hlavně reportéry. K dispozici měli auta, fotografa a jezdili do terénu. Oni museli přímo ten článek jet do toho města napsat. Nedělal se to po telefonu, nedělalo se to s dopisovatelem, nedělalo se to po internetu, ten tehdy ještě nebyl, a prostě pro ty hlavní články museli do terénu.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁵⁴⁴ „Ve své práci jsem se setkal s mnoha zajímavými lidmi, Romy i Neromy. (...) Všichni tito lidé mi dávali sílu a společně jsme věřili, že ještě pro romské noviny uděláme kus poctivé práce... Nejdříve odešli pánové Bílovský a dr. Kovařík (jednalo se o rok 1991, pozn. red.), ruská Romka Naděžda Demeter musela za svým mužem do Moskvy. Následoval odchod kamaráda Mariána, propuštění Andreje Gini, Josefa Lesovského, Vlado Oláha. Za této situace, kdy *Rompres* opustila řada lidí, kteří vykonali pro romské noviny kus poctivé práce, jsem nemohl jinak, než odejít.“ Naděžda Demeter, Andrej Giňa, Josef Lesovský původně novinář deníku *Rovnost*, Vlado Oláh tvořili druhou vlnu odchodu v roce 1994. In: *Romano kurko*, 38/1994, s. 3.

⁵⁴⁵ „(...) pan Jan Horváth, který pak z finančních důvodů na vlastní žádost v redakci skončil (...).“ In: *Romano kurko*, 38/1994, s. 3.

⁵⁴⁶ „(...) bratr Emila Ščuky byl šéfem, bossem, že jo, on rozhodoval o všem (...), až když už to bylo na papíře a vytištěno, tak mohli nadávat. Vzpomínám, byla korektura, najednou vyšly noviny v pátek, Milan Ščuka seděl nahoře a pozval mě na kobereček: „Janko, co to má znamenat, to je zase tady ten tady ten...“ Se vším bojovali prostě. „Ale pane Ščuka, když tomu víc rozumíte, prostě, tak pište si sám.“ A hodil mi ty noviny k nohám, tak říkám, no tak, jo, to bylo už před tím odchodem mým. Prostě se to táhlo už strašně dlouho, (...) V tom 94., prostě nám diktovali, co máme, co nemáme, tak tam se nedalo. Část těch bílých redaktorů odešla, takže my jsme vlastně neměli s kým dělat ty noviny. A opisovat to odněkad dlouhé statě, to otiskovat nemá smysl. A ta nedůvěra, že, v redakci, to prostě to

redaktorem Gejza Orlet, nicméně dle svátečního slova M. Smoleně⁵⁴⁷ měl *RK* vést do konce roku 1994 Dušan Eremiáš (po odchodu J. Horvátha z *AL* se stal jeho novým šéfredaktorem). V lednu roku 1995 byl pak jmenován šéfredaktorem týdeníku Gejza Orlet, který ve funkci setrval po celý rok 1995. Informace o dočasném působení D. Eremiáše v *RK* se však neshoduje s daty uvedenými v tiráži, proto ji považuji za mylnou. Po příchodu G. Orleta došlo v novinách ke kvalitativnímu poklesu (soudě na základě vlastní četby novin – o tom na jiném místě kapitoly, ve výpovědi J. Horvátha)⁵⁴⁸. *RK* mělo po celou dobu rovněž sít' dopisovatelů,⁵⁴⁹ o jejich neustálé potřebě – zejména těch romských⁵⁵⁰ – svědčí občasně výzvy redakce na nábor dopisovatelů.⁵⁵¹ Postupně se ale okruh externích spolupracovníků rozšířil.⁵⁵²

Pokud *RK* vykazoval v první půli 90. let neustálé změny na úrovni vydavatele, nedá se říci, že by se výrazně promítly, ať už negativně, či pozitivně, do obsahu listu. Kvalitativní pokles a obrat k tématům zábavným až bulvárním je patrný až v průběhu roku 1994, a je otázkou, do jaké míry se tu na poklesu kvality mohla podílet dotace, respektive její případné snížení. Obsahová skladba byla do té doby různorodá – soustředila se ve velké míře na politické aktuality (zejména na činnost romských poslanců), na legislativní změny z oblasti sociální, zdravotní, apod. s dopadem na život Romů, výrazné zastoupení mívala slovesnost a literatura, národnostně-etnoemancipační témata a v menší míře plnil list i zábavnou roli. Již v průběhu roku 1991, silněji pak od roku 1993, se začínají více prosazovat témata, která souvisela se společenským vývojem po roce 1989 a nabývala na čím dál větší naléhavosti (vzrůstající nezaměstnanost Romů, vzestup protiromských nálad a aktivit krajní pravice, problémy s občanstvím po rozpadu federace, apod.). V důsledku potřeby reagovat na novou situaci ve společnosti tak lze v některých vydáních sledovat ústup od kulturně-literárních článků.

RK se rozsahem, který věnoval etno-politickým a národnostně-emancipačním tématům, podílel na tvorbě politiky identity konstruované na etnickém základě a společném historicko-kulturním

povýšenectví a různé pokračující šarvátky mezi sebou (...).“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁵⁴⁷ Romano kurko, 52–53/1995, s. 1, 3.

⁵⁴⁸ „Když tam byl Gejza Orlet, vlastně po mně byl, (...) jak bych to řekl slušně, ale nic slušného mě nenapadá. Prostě ty noviny začaly, to nikdo nečetl, ani při korektuře to nikdo nečetl prostě. Samý bláboly, tak se to, to pak to Romano kurko bylo strašný, co Gejza Orlet. Ale tak každé jsme nějaké.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁵⁴⁹ „No tam jsme měli dva okruhy dopisovatelů – když psali politický věci, nebo nějaký ty rozhovory kratší a aktuální, aby to bylo, tak jsme to dávali do Romano kurka (...).“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁵⁵⁰ „Jako píšící redaktor jsem tam byl snad jedinej ze začátku romskej. (...) Pak se to rozšířilo, hlavně díky dopisovatelům, protože mezi náma těch psavců moc nebylo.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁵⁵¹ Například Romano kurko, 9. týden/1991, s. 1; 1/1993, s. 6; 17/1994, s. 2.

⁵⁵² „Zpočátku tam těch příspěvků moc nebylo, jsme hledali, budovali si vlastní síť dopisovatelů, tak jsme byli rádi za každé příspěvek, že jo. (...) no a když jich bylo víc, tak jsme už ty další věci nějak vyřazovali nebo jsme je zkracovali se souhlasem autora, aby prostě se to nenahromadilo, nějak, z toho nějakéj politickej plátek, že jo, ale aby to Romano kurko, když aby bylo srozumitelný pro, hlavně pro obyčejný lidi. Aby to bylo psáno lehkým perem, aby to prostě ti Romové tomu rozuměli. Různým těm takovým politickým věcem, a, to moc tomu Romové nerozumějí ani dneska.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

dědictví. V žádném jiném romském periodiku té doby nedostávala politická témata takový prostor, nebylo to ostatně ani jejich cílem. S vydáváním týdeníku byli tedy zejména romští čtenáři ve větší míře či zcela nově konfrontováni s konceptem tvorby romské politiky, jejich východisek a cílů. Na rozdíl od témat jako romské dějiny, slovesnost, jazyk ad., jež představovala v periodících pro některé čtenáře obtížněji uchopitelnou polohu, dokázala politická rovina listu artikulovat čtenářům reálné dopady politiky definované na společné identitě. Soustředila se v první řadě na postihnutí romského hnutí⁵⁵³, otiskovala prohlášení jeho představitelů (nejčastěji ROI), rozhovory s poslanci, dávala prostor jednotlivcům pro veřejnou prezentaci vnitřních sporů, publikovány byly četné kritické a vzájemně se napadající komentáře ke státním subvencím občanským sdružením apod. Celkovému politickému dění v republice, jiným politickým, respektive neromským, subjektům se list prakticky nevěnoval. Dá se říct, že jakkoliv byla jednota Romů politicky výhodná a noviny k tomu chtěly od počátku přispívat, právě třísticí se romské hnutí a jeho projevy na stránkách *RK* praktickou realizaci oné jednoty mohly spíše nabourávat. Na druhou stranu noviny podávaly zprávu o tom, v jakém stavu se romské hnutí aktuálně nacházelo, což se jeví jako významná informace nejen pro tehdejší čtenáře, jejich orientaci a tvorbu jejich preferencí, ale i pro současníky, kteří romská periodika mohou využívat jako historického pramenu.

Přesto byl etnoemancipační tón v novinách velice citelný, a to po celé údobí první poloviny 90. let. Jestliže mohl být zpočátku artikulován jako přání, historická možnost, kterou nyní Romové mají, později v souvislosti s nárůstem násilí vůči Romům a otevřenými projevy diskriminace mohla deklarace potřeby jednoty působit jako strategie pro přežití romské minority. Mobilizační a sebeuvědomění podněcující tón byl obsažen v řadě komentářů a článků například J. Horvátha.⁵⁵⁴ Až do poloviny roku 1994 měly v souboru národnostně-uvědomovacích článků své místo texty o romské historii, jazyku, řemeslech, slovesnosti, národnostních symbolech.⁵⁵⁵ Rovněž literatura (v romštině i češtině) patřila od počátků k *RK*, její zastoupení však kolísalo číslo do čísla, ročník od ročníku⁵⁵⁶ – prezentovala se v něm tvorba například A. Gini, A. Rusenka, G. Demetera, E. Lackové, Mileny Zemínové, Dezidera Bangy, J. Horvátha ad. V romštině ostatně vycházely i publicistické útvary jako například komentáře.

Další okruh představovaly texty, které informovaly o problematických či palčivých otázkách života Romů, jež nebylo možné v takovém médiu logicky přehlížet.⁵⁵⁷ Současně je tento tematický okruh dokumentem, který vypovídá o době, měnícím se postavení Romů ve společnosti a vývoji interetnických vztahů. List se opakovaně věnoval nárůstu nezaměstnanosti mezi Romy, sociálním a

⁵⁵³ Například Romano kurko, 9. týden/1991; 2/1991, 6/1992; 3/1993; 38/1994.

⁵⁵⁴ Například Romano kurko, 3/1991; 4/1991; 1/1992; 17/1994; 38/1994.

⁵⁵⁵ Například Romano kurko, 9. týden/1991; 2/1991; 1/1992.

⁵⁵⁶ Například Romano kurko, 9. týden/1991; 4/1991; 1/92.

⁵⁵⁷ Například Romano kurko, 11. týden/1991; 3/1991; 4/1992; 4/1993.

finančním propadům rodin, diskriminaci, také eskalace rasového násilí vedla k čím dál častějším článkům na toto téma – číslo 4/1993 mu bylo dokonce celé věnováno.

Okrajovou roli plnily články zábavné (vtipy, horoskopy apod.), případně texty banální povahy, které z nastaveného a zaběhnutého konceptu *RK* poněkud vyčnívaly (například historie džín). Po obměně na pozici šéfredaktora v roce 1994 dostávala podobná témata čím dál více prostoru (například Pokles prodeje Škodovek, Vedra nejvíce postihla brambory, Špička mezi záchrankami...), společně s nimi až bulvární či kuriózní informace (například Perly ze života hvězd, Modlete se radši vstoje, Partnerky a věk, Teplota v ložnici, Nekrofilie nebo Nekromanie?). Tento trend, jenž pokračoval i v roce 1995, se stal proto opakovaně terčem kritiky.⁵⁵⁸ Doprovodným jevem měnící se náplně novin byl ústup od literatury a romštiny, a namísto autorské romské tvorby začala být přetiskována různorodá díla neromských spisovatelů jako Virginie Woolfové, Guye de Maupassanta, Jana Čepa ad., ovšem bez citace původního zdroje, což ponouká k otázce, jakým způsobem se takové texty do *RK* vůbec dostávaly.

Z uvedeného je možno soudit, že z hlediska obsahu noviny *RK* procházely podobným procesem vývoje jako měsíčník *Amaro lav* – k propadu kvality a rozmělnění započaté a k určitému cíli definované koncepce docházelo rovněž poté, co redakci v důsledku finanční a vydavatelské nestability nebo autoritativních zásahů shora opustil jeden okruh lidí. Kam dál noviny po roce 1995 směřovaly a zda se obsahově a kvalitou proměňovaly, jsem již důsledně nemapovala, přesto si troufnu tvrdit (soudě z letmého čtení dalších ročníků), že situace nadále nebyla stabilizovaná. Noviny pak vycházely až do roku 2002. Důkladnější studium a analýza tématu se nabízí jako možný další směr pro badatelskou činnost.

Založení romských novin čtenáři vítali⁵⁵⁹ – vnímali je především jako cenný zdroj informací.⁵⁶⁰ Někteří oceňovali roli romštiny, jejíž užití považovali za významné z hlediska budoucích generací,

⁵⁵⁸ „*Romano kurko informuje své leckdy hladové čtenáře o nezajímavých vrtoších méně a více slavných filmových hvězd.*“ Vojtěch Lavička, Jarmila Balážová. In: *Romano kurko*, 3–4/1995, s. 3; „*Podle mne nad týdeníkem RK visí delší dobu otazník. (...) Bud'me dostatečně sebekritičtí. Romano kurko kvalitní noviny svým obsahem nejsou. (...) Opravdu nelze udělat pro Romano kurko více? Být spokojený s tím, že RK vůbec existuje – to je málo! Musíme chtít víc, nesmíme si myslet, že romský čtenář je hlupák a stačí mu to, co se naservíruje. Musím bohužel konstatovat, že není obzvlášť velký zájem o romské noviny ani v Kyjově.*“

(...) *Není zájem, protože ho ničím podstatným nezaujme.*“ Štefan Polák, Kyjov. In: *Romano kurko*, 47–48/1995, s. 1.

⁵⁵⁹ „*S díky jsem přijal oznámení o tisku nového časopisu Romano kurko. Jsem rád, že něco takového může vycházet (...).*“ Pavel Sivák z Rýmařova. In: *Romano kurko*, 2/1991, s. 5; „*Především chci vaši redakci poděkovat za snahu a práci vytvořit dobré romské noviny. (...).*“ Bohuslav Daniel, Litoměřice. In: *Romano kurko*, 33/1991, s. 7; „*Jsem rád, že existuje a že ho Romové čtou. (...) Je to správné, aby naši lidé byli všeobecně informováni. (...).*“ Štefan Koky, Bohumín. In: *Romano kurko*, 36/1991, s. 7; „*Romové čtou velmi málo, ale RK a AL je zajímavá. (...).*“ Milan Sivák-Zajac z Chánova. In: *Romano kurko*, 14/1994, s. 5.

⁵⁶⁰ „*Je to správné, aby naši lidé byli všeobecně informováni. (...).*“ Štefan Koky, Bohumín. In: *Romano kurko*, 36/1991, s. 7; „*Jsou jediným zdrojem informací, kde se dovidám alespoň něco o romském hnutí (...).*“ Pavel Giňa z Rokycan. In: *Romano kurko*, 14/1994, s. 5.

přijali ji s určitou samozřejmostí navzdory faktu, že četba v romštině byla pro většinu Romů nová a nezvyklá.⁵⁶¹ Čtenáři v souladu s deklarovaným posláním novin považovali noviny za médium, jež by mělo přispívat ke sjednocování Romů.⁵⁶² V dopisech otiskovaných do roku 1995 se nejčastěji ozývaly stížnosti na špatně vedenou distribuci.⁵⁶³

4.6. Romano gendalos

Měsíčník *Romano gendalos* (Romské zrcadlo; dále jen *RG*) s podtitulem romský kulturní a informační bulletin⁵⁶⁴ byl založen v době, kdy již vycházel měsíčník *Amaro lav* či týdeník *Romano kurko*. *RG* vznikl v roce 1991 v Praze péčí v té době unikátního Sdružení romských autorů – Romaňi čhib⁵⁶⁵, které bylo ustaveno koncem roku 1990.⁵⁶⁶ Vydavatelským subjektem se měsíčník odlišoval od výše uvedených současníků spojených nejprve explicitně, později již jen nepřímo s ROI. Tento nebyl ve srovnání s jeho současníky napojen na ROI, byl nicméně spojen po celou dobu let 1991–1993 s rodinou Rusenkovou (Margitou Reiznerovou, jeho šéfredaktorkou, Ladislavem Rusenkem, Mirkem Rusenkem), což se ukázalo jako problematické.

Za počátek existence Sdružení romských autorů lze považovat jeho ustavující schůzi, k níž došlo 30. 11. 1990 na FMPSV za účasti pracovníků Úřadu předsednictva vlády Jitky Gjuričové a Tomáše Haišmana, E. Ščuky a sedmnácti osobností romské literární scény⁵⁶⁷. Probíral se na ní mimo jiné plán ROI vydávat týdeník *Romano kurko*⁵⁶⁸, M. Hübschmannová poté promluvila k přítomným o

⁵⁶¹ „Patřím mezi starší generaci. Je mi padesát pět let. (...) Těší mne, že řada článků je zde v romštině, která je psána srozumitelně. Vlastně pro záchranu našeho jazyka jste udělali velmi mnoho. Pokud se tyto noviny uschovají, zbyde pro budoucí generace důkaz, jak se hovořilo v dnešní době. Doporučoval bych, aby vycházela v romštině v každém čísle konverzace pro ty, co se ji učí.“ Jan Červeňák, Plzeň. In: *Romano kurko*, 14/1994, s. 5; „Pokud jsou tam články v romštině, měly by být napsány většími písmeny. Je to pro nás nezvyklé číst v romštině. Vždyť odmalička čteme v češtině, takže romanese se vlastně teprve číst učíme. (...)“ Pavel Giňa z Rokycan. In: *Romano kurko*, 14/1994, s. 5.

⁵⁶² „Jste jediné romské noviny v českých zemích – komu jinému tedy náleží uhlazovat ostrí rozporů v romském hnutí?“ Štefan Koky, Bohumín. In: *Romano kurko*, 36/1991, s. 7.

⁵⁶³ „Myslím si, že naše noviny jsou málo propagovány a lidé o nich mnoho nevědí. (...)“ Miroslav Tyšer z Plzně. In: *Romano kurko*, 36/1991, s. 7; „*Romano kurko* se mi dostane do rukou jenom někdy. Ostatní Romové tady v Chanově je ještě možná ani neviděli. Nemáme tady obchod, trafikou, takže noviny si koupíme jedině když jedeme do Mostu, ale tam *Romano kurko* nebo *Amaro lav* neseženete nikde. Ve městě, kde žije určitě víc jak deset tisíc Romů, je to velká škoda.“ Milan Sivák-Zajac z Chánova. In: *Romano kurko*, 36/1991, s. 7; „Je velká škoda, že se noviny nedostanou v co největší míře mezi čtenáře. Vždyť úpravou i vzhledem si v ničem nezadají s jinými novinami, tak proč by měly být někde stále zastrčené?“ Paní Darina Krejčíková, podnikatelka z Kladna. In: *Romano kurko*, 36/1991, s. 7.

⁵⁶⁴ Pod tímto zněním podtitulu vyšla pouze dvě první čísla měsíčníku, do roku 1996 následně podtitul prošel ještě třemi úpravami.

⁵⁶⁵ V literatuře se většinou setkáváme s názvem Sdružení romských autorů, v tiráži časopisu pak s názvem Sdružení romských autorů Romaňi čhib, který je s pomlčkou uveden i v přihlášce k registraci periodického tisku (scan In: Balážová (1997) s. 122). V zápisu z ustavující schůze sdružení ze dne 30. 11. 1990 je ještě užito názvu Sdružení romských literátů (In: *Romano džaniben*, 4/2000, s. 11), který se ale dále neobjevuje.

⁵⁶⁶ Ustavující schůze proběhla 30. 11. 1990 (In: *Romano džaniben*, 4/2000, s. 11), v centrálním registru dlužníků se lze setkat s datem založení 19. 12. 1990 (dostupné z elektronického zdroje www.centralniregistrdluzniku.cz).

⁵⁶⁷ Elemír Baláž s dcerou Olgou Vnadovou, Marta Bandyová, Helena Demeterová, Tera Fabiánová, Andrej Giňa, Olga Giňová, Ladislav Hlaváč, Jan Horváth, Agnesa Horváthová, Helena Horváthová, Anna Koptová, Malvína Lolová, Katka Miková, Emílie Nosková, Vlado Oláh, Milena Zemínová. In: *Romano džaniben*, 4/2000, s. 13–15.

⁵⁶⁸ Pravděpodobně tím bylo míněno *Romano kurko*.

aktuální situaci v měsíčníku *Lačho lav*.⁵⁶⁹ Předsedkyní sdružení byla tehdy na návrh Mileny Hübschmannové⁵⁷⁰ jednomyslně zvolena M. Reiznerová, místopředsedkyní M. Hübschmannová a tajemníkem a současně mluvčím sdružení J. Horváth. Jak vyplynulo ze zápisu, o založení zcela nového romského titulu se na ustavující schůzi nehovořilo. K nápadu založit literárně-kulturní časopis mělo dle práce J. Balážové dojít až na výjezdním zasedání sdružení v Novém městě pod Smrkem v roce 1991.⁵⁷¹ Podle E. Ščuky byla hlavním strůjcem myšlenky M. Reiznerová, zcela vyloučena ale není ani M. Hübschmannová.⁵⁷² Informaci však nemám ověřenou, proto ji uvádím pouze jako možnost.

První ani následující čísla ročníku 1992 a 1993 časopisu neobsahují úvodní slovo redakce či šéfredaktora, které by blíže seznamovalo s cíli časopisu. Z podtitulu listu (romský kulturní a informační bulletin) a názvu vydavatele však jasně vyplývá zaměření titulu, přičemž blíže nespécifikovaná informační role tvořila menšinu a byla převážně apolitická. Můžeme ale odkázat i na dílčí a obecnější vyjádření vůdčí osoby sdružení, která se sice nevztahovala přímo k časopisu *RG*, v té době ještě neexistujícímu, ale mají přesto určitou výpovědní hodnotu, co se obecně jejího vztahu k romské kultuře a *romipen* týče. M. Reiznerová v uvítační řeči na ustavující schůzi sdružení pronesla, že „je nanejvýš nutné a potřebné nadále uchovat, rozvíjet a obohacovat naši překrásnou kulturu a tradice“.⁵⁷³ Měsíčník *RG* mohl mít tedy ambici být jedním z pilířů nosiče romské kultury v širším smyslu slova. Páteří časopisu bylo od počátku četné publikování tvorby romských autorů, o jejíž podporu a prezentaci se sdružení paralelně staralo i jinými formami (například vydáváním útlých brožurek s tvorbou A. Rusenka, G. Demetera, M. Reiznerové, H. Demeterové a dalších). Jak již bylo v úvodu kapitoly řečeno, důvodem k péči o literární vyjádření jakožto nové formy komunikace mohlo být hledání, posilování či obnova sociálních korektivů, morálních imperativů i zábavy, které v romských komunitách od nepaměti byly doménou mluveného slova. V důsledku proměny struktury romského společenství po sobě nicméně zanechalo bezprostřední, výhradně osobní setkávání spojené s ústní komunikací prázdné místo, to mohla částečně zacelit právě literatura a tedy i časopis orientovaný právě na její veřejnou prezentaci. M. Reiznerová přikládala psanému slovu nesmírnou váhu, dokladem budiž několik autorčiných výroků, báseň *Andro lazňi som* či bez názvu uvedená báseň slovy *Kamav te vakerel, nane kaha*.⁵⁷⁴ O příklonu k literatuře

⁵⁶⁹ Romano džaniben, 4/2000, s. 11–12.

⁵⁷⁰ „Milena Hübschmannová ji navrhla jako předsedkyni Sdružení romských autorů.“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

⁵⁷¹ Balážová (1997), s. 61.

⁵⁷² „Z čí iniciativy byl *RG* založený? To bylo na popud Margity, my jsme se jednou sešli a ona udělala a tam myslím, na ten časopis jsem, na to hodně přistoupila Milena Hübschmannová.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 16. 2. 2012.

⁵⁷³ Romano džaniben, 4/2000, s. 11.

⁵⁷⁴ „Dříve se Romové scházeli každý večer, povídaly se pohádky, vyprávělo se... (...). Dnes je každý uzavřen mezi

hovoří i změna podtitulu, která se udála již u druhého čísla 3-4/1992, kdy do zaměření přibýlo slůvko „literární“.

S romskou literaturou vždy úzce souvisela role jazyka – romštiny, v němž vycházela významná část převážně literárního obsahu *RG*. Užívání jazyka se ale uplatnilo nejen v literatuře, ale často se jeho prostřednictvím autoři obraceli na čtenáře i v textech apelativní povahy. Taková vyjádření v romštině nepostrádala svoji přímost, ustálené obraty a emocionální sílu, což byly atributy vypůjčené z tradice ústního projevu a zesilovaly účinek psaného textu.

Literární rovinu časopisu lze obdobně jako u předešlých romských periodik vnímat ze širšího pohledu i jako součást národnostně-emancipační role média. V *RG* byla tato zastoupena mnoha komentáři obracejícími se na čtenáře s požadavkem jednoty Romů, návratu k jazyku, hrdosti na romský původ, nutnosti zavrhnout takové modely jednání a chování, které odporují sociálním a morálním normám – *romipen*.

Informační poslání měsíčníku, přestože bylo v podtitulu zdůrazněné, netvořilo významnou část obsahu, nebylo nijak ustálené ani vyhraněné na určitou oblast. Námětem byly převážně aktuální společenské, kulturní, méně již politické události s dopadem na život Romů. S ohledem na to lze tedy stěžejní roli *RG* spatřovat právě v probouzení či udržování sebeuvědomovacího národnostního procesu a kultury (v širokém smyslu slova) Romů, a to zejména prostřednictvím literatury a romského jazyka.

Poněkud střízlivěji vidí motivy vydavatele, tj. Margity Reiznerové a její rodiny, někdejší redaktor Zbyněk Andrš – svoji roli podle něj spíše než etnoemancipační nadšenectví hrály osobní či rodinné mocensko-ekonomické zájmy.⁵⁷⁵ Ty ve svém důsledku měly být i příčinou konce periodika.

Měsíčník *Romano gendalos* vycházel během let 1991 až 1993, nejdříve sídlil ve Valdštejské ulici 14, kde podle Zbyňka Andrše dostalo na počátku 90. let prostory více romských subjektů, pak byla redakce přemístěna od objektu Dopravních podniků v Holešovicích (i zde sídlilo více sdružení vedených rodinou Rusenků) a odtud na Černý Most do ulice bratří Venclíků 1073, v níž měly sídlo i organizace RAMAD (bratra Margity Reiznerové Mirka Rusenka) a Sdružení romských autorů.⁵⁷⁶

čtyřmi stěnami – a slova, která se člověku derou ze srdce a z mozku, ho dusí, protože je nemá komu říct. A tak je aspoň vloží na papír. (...) Tak je to i s námi, kteří potřebujeme a chceme vyjádřit svou zkušenost.“ In: Romano džaniben, 4/2000, s. 18; Romano džaniben, říj 2006, s. 38–39.

⁵⁷⁵ „*Psaní romské poezie a literatury obecně, pokusy o romské divadlo, práce s mládeží apod., jim byly především prostředkem, jak získat peníze a prestiž. O nějaké etnoemancipaci ve smyslu služby svému etniku, lze těžko hovořit. Co dělali opravdu srdcem, byl soubor Perumos.*“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

⁵⁷⁶ „*Ve Valdštejské 14 dostaly na počátku roku 1990 různé romské organizace kanceláře. Jednu dostala i Margita pro Sdružení romských autorů. (...) Pak jsme se přesídlili do objektu Dopravních podniků v Holešovicích. Tam byla v jedné místnosti redakce RG, v další sídlil Ramad a v další Láďa Rusenka se svou organizací. (...) 11. V druhé etapě Romano Gendala, které se už G. Demeter neúčastnil, byla redakce v ul. bratří Venclíků 1073 na Černém Mostě (v paneláku, kde měl opět sídlo i Ramad a Sdružení romských souborů).*“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

V roce 1991 vyšlo pouze jedno číslo, v roce 1992 vyšla dvě dvojčísla a čtyři samostatná čísla v roce 1993 pak dvanáct čísel. V přihlášce k registraci periodika je uveden předpokládaný náklad 5000 kusů, zatímco skutečný náklad již v tirážích nebyl uváděn a nevzpomíná si na něj ani Zbyněk Andrš jakožto jeho někdejší redaktor. S číslem 3-4/1992 se mění dosavadní podtitul „romský kulturní a informační bulletin“ na „literárně-kulturní a informační měsíčník“, pod nímž vycházel až do svého konce v roce 1993. Distribuce časopisu probíhala prostřednictvím PNS a předplatného,⁵⁷⁷ nicméně i u tohoto titulu byla problematická⁵⁷⁸ a i soudě z velké remitendy lze říct, že se nedařilo časopis dostat k žádoucímu počtu čtenářů.

Podstatným rysem personálního složení redakce *RG* byla skutečnost, že byla tvořena nepatrně větším počtem Romů, než tomu bylo u jiných romských periodik té doby. Šéfredaktorkou listu byla po celou dobu trvání *RG* M. Reiznerová, v té době již aktivně píšící autorka. Od čísla 3-4/1992⁵⁷⁹ do časopisu přispíval Gejza Demeter, z neromských autorů Alžběta Janíčková a Zbyněk Andrš, někdy Milena Hübschmannová, měsíčník byl bohatě ilustrován kresbami Magdaleny Konečné, která byla rovněž zmíněna jako součást redakce, a Jakub Polák jako typograf. Redakční práci se v této době věnoval Zbyněk Andrš s Alžbětou Janíčkovou, zatímco ostatní členové redakce rovným dílem přispívali svými články. Část textů prý rovněž pocházela ze zdrojů Mileny Hübschmannové.⁵⁸⁰ V tiráži čísla 1-2/1993 již figurují pouze Margita Reiznerová, Gejza Demeter a Alžběta Janíčková. V čísle 7/1993 pak tiráž specifikuje redakční radu ve složení Zbyněk Andrš, Margita Reiznerová, Alžběta Janíčková, v redakci na Černém Mostě již Gejza Demeter nepůsobil⁵⁸¹. Kromě těchto se v měsíčníku objevují básně a próza mnoha romských autorů, které lze však považovat za širší okruh spolupracovníků časopisu *RG*.

Časopis se koncentroval zejména na publikování romské literatury, slovesnosti a jazyka, na první pohled působí proto jeho skladba ve srovnání s *Amaro lav* či *Romano kurko* více jednotně a vyhraněně. Prostor na stránkách jednoho čísla obvykle dostávalo několik autorů najednou – Milan Kurej, E. Cina, E. Nosková, Soňa Pokutová, Helena Demeterová, Vlado Oláh, Tera Fabiánová, Marta Bandyová, Ondrej Pešta, Vojta Fabián a další, v závislosti na četnosti jejich produkce se s mnohými z nich čtenáři setkávali opakovaně. Většina děl vycházela v romštině, nebyl-li překlad

⁵⁷⁷ Balážová (1997), s. 59.

⁵⁷⁸ „Distribuce byla vždy „Achillovou patou“ těchto projektů. Byla nějaká síť odběratelů, ať už institucí, nebo fyzických osob, kterým se to posílalo. (...) Náklad ne vysoký, remitenda velká, ale bohužel na to má paměť nestačí.“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

⁵⁷⁹ Informace je čerpána z tiráže. Je ale možné, že redaktori byli v redakci od počátku, přispívali nepravidelně a složení redakce nebylo důsledně aktuálně zveřejňováno.

⁵⁸⁰ „Já s A. Janíčkovou jsme Margitě dělali veškerou redakční práci, nicméně z hlediska příspěvků nás čtyř (Margita, Gejza, Alžběta a já), šlo v roce 1992 o vyváženou spolupráci. Část příspěvků, snad v každém čísle, pocházela ze zdrojů Mileny Hübschmannové.“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

⁵⁸¹ „Na sídlišti Černý Most, ale tam už s námi Gejza nebyl.“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

součástí, pak jej pořizovala redakce – nejčastěji Z. Andrš či A. Janíčková. Překlad do češtiny se několikrát stal předmětem soutěže čtenářů o nejlepší převedení daného romského díla do českého jazyka⁵⁸².

Druhým nejvýrazněji zastoupeným okruhem byla témata, jež tu nazýváme jako národnostně-
emancipační. Jednalo se buď o informace a souvislosti z dějin Romů⁵⁸³, seznamování s
nejrůznějšími romskými uměleckými, divadelními a kulturními soubory a spolky⁵⁸⁴, národnostními
symboly Romů⁵⁸⁵ nebo s romskými osobnostmi nejen česko-slovenského původu – řemeslníky,
hudebníky, politiky, aktivisty, apod.⁵⁸⁶ Nepřehlédnutelné zastoupení měly v tomto funkčním okruhu
texty apelativní, obracející se k jednotlivcům a do vnitřku romských komunit, vzývající jednotu
Romů, udržování *romipen* a působící jako určitý etický a sociální korektor⁵⁸⁷ – jednávalo se o
zamyšlení autorů nad stavem romské společnosti, kritiku určitého negativního modelu chování,
řidčeji povzbuzení a naznačení žádoucího směřování Romů apod.

S menší frekvencí již byly publikovány texty informativní povahy, které aspoň v omezené míře
reflektovaly širší společenský, případně politický rozměr všedního života Romů. Tématem byly
většinou problematické stránky života jako vzestup rasismu, násilí vůči Romům, diskriminace,
zákon o občanství, sterilizace žen, ale i negativně hodnocené jevy na straně romských komunit
jakými byla kriminalita, rozpadající se romské hnutí apod.⁵⁸⁸ Okrajově časopis podával zprávy o
romských sdruženích, seminářích apod.⁵⁸⁹

Jaké bylo přijetí časopisu čtenáři, lze částečně odvodit ze stručných, několikavětých dopisů, které
byly v listu zveřejněny. Jednoznačný závěr však z pouhých čtyř reakcí nelze v žádném případě
učinit – přesto je v popisu neopomímám, jelikož i takový vzorek je dokladem určité, byť malé, zpětné
vazby. Tři z nich jsou pochvalné, jeden z nich zasláný šéfredaktorem *Romano kurko* a *Amaro lav J.*
Horváthem dokonce psaný v romštině – reakce vesměs časopis vítaly a nevytýkaly ani obsahové
zaměření, ani nenavrhovaly změny – z toho soudím, že časopis v podobě, jaké vycházel, určité
skupině čtenářů vyhovoval a dokázala si v něm najít to své.⁵⁹⁰ Jediná výhrada se týkala chyb, které

⁵⁸² Například *Romano gendalos* 1/1992; 5/1992.

⁵⁸³ Například *Romano gendalos* 3-4/1992; 6/1992; 8/1993.

⁵⁸⁴ Například *Romano gendalos* 1/1992; 2/1992.

⁵⁸⁵ Například *Romano gendalos* 3-4/1992.

⁵⁸⁶ Například *Romano gendalos* 5/1992; 6/1992; 1-2/1993; 7/1993; 8/1993; 10/1993.

⁵⁸⁷ Například *Romano gendalos* 1/1992; 2/1992; 3-4/1992; 6/1992; 7/1993; 8/1993; 9/1993.

⁵⁸⁸ Například *Romano gendalos* 1/1992; 2/1992; 5/1992; 6/1992; 7-8/1992.

⁵⁸⁹ Například *Romano gendalos* 1/1992; 2/1992; 3-4/1992; 7-8/1992.

⁵⁹⁰ „*Precizně vystihujete pravé romské cítění, povahu, pravdivost, informace, jak v čase minulém, nynějším a budoucím.*“ Stanislav Torák, Liberec. In: *Romano gendalos*, 3-4/1992, s. 15; „*Je to velmi zajímavé čtení, a též pravdivé. Já jsem také Romni, která žije už od roku 1967 venku. Živím se jako tanečnice.*“ Jana Růžičková (původem česká Romka). In: *Romano gendalos*, 5/1992, s. 11; „*Lačho d'ives, Romale, chudav sako čhon tumaro Gendalos u pačinel pes mange. Lačhe lekha andre thoven u som lošando, hoj džal avri ajsa vareso. Na lav tumen sar konkurencia, aľe sar amare romane novinaren, so keren lačhi buťi perdal amare Roma.*“ Jan Horváth,

podle něj mohou časopis (a Romy obecně) v očích veřejnosti zesměšnit.⁵⁹¹

Rok 1993 byl posledním rokem existence měsíčníku. Po sporech mezi redakcí a šéfredaktorkou a předsedkyní Sdružení romských autorů Margitou Reiznerovou, jejichž podstatou byl podle Zbyňka Andrše nesouhlas s hospodařením s dotací, došlo k rozkolu a rozpadu redakce.⁵⁹² Problémy na úrovni vedení naznačuje i Jan Horváth v článku uveřejněném v týdeníku *RK*.⁵⁹³ Na jejích základech ale v roce 1994 vzniká Sdružení při časopisu *Nevo romano gendalos*, které bylo po dobu roku 1994 vydavatelem měsíčníku *Nevo romano gendalos*. Dalším faktem transformace periodika musela být ale skutečnost, že měsíčník *RG* nedostal dotaci na další rok 1994 z důvodu špatného vyúčtování.⁵⁹⁴

4.7. *Nevo romano gendalos*

S měsíčníkem *Nevo romano gendalos* (Nové romské zrcadlo; dále jen *NRG*) se čtenáři setkávali od roku 1994. Od svého předchůdce se lišil názvem, šéfredaktorem, vydavatelem i redakcí. Nabízí se proto otázka, máme-li *NRG* považovat za zcela nový titul, nebo za jednu z etap kontinuálního zrání listu započatého tradicí *RG*. Přikláním se spíše k druhé variantě – ponecháním původního titulu jen s drobnou obměnou (*Nevo romano gendalos*) se podle mě časopis výrazně nedistancoval od *RG*, spíše tím naznačil, že lze očekávat nové pojetí, nikoli však absolutní odmítnutí dosavadní nastavené koncepce. V úvodníku prvního čísla je toto tvrzení podpořeno slovy redakce.⁵⁹⁵ Co se obsahového zaměření týče, věnovalo se i *NRG* autorské literární tvorbě Romů a zůstal zachován podíl romského jazyka (opět nejen u literárních děl).

Redakce zpočátku podle Zbyňka Andrše neměla sídlo, scházela se proto provizorně v bytě Miroslava Hrušky, později v redakci Nadace Romano džaniben a poté v rádiu ČRo Regina

šéfredaktor Romano kurko a Amaro lav.

⁵⁹¹ „Slyšel som, že tento časopis robia nesmierne obetaví ľudia. ... Chybami sú preklepy, redakčný tím si musí uvedomiť, že takéto chyby môžu gadžovia využiť na zosmešňovanie.“ Ján Berka, Slovensko. In: *Romano gendalos*, 8/1993, s. 10.

⁵⁹² „Začaly však problémy s vyplácaním našich honorárů a viděli jsme, že z prostředků na časopis plynou desetitisíce měsíčně na potřeby rodiny Rusenků, a tak jsme odmítli v tomto stylu pokračovat. (...) Došlo k rozkolu.“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

⁵⁹³ „Sdružení romských autorů pod vedením romské literátky Margity Reiznerové před dvěma lety založilo vydavatelství *Romaňi čhib* (Romský jazyk), (...). V současné době toto vydavatelství vydává také měsíčník *Romano gendalos* (Romské zrcadlo). V posledním čase se vyskytly problémy s vedením redakce, což je interní záležitost výše uvedené organizace.“ In: *Romano kurko*, 6/1994, s. 1.

⁵⁹⁴ „Vláda předložila Radě pro národnosti Koncept politiky k národnostním menšinám: (...) Výsledky kontroly s nakládáním přidělených prostředků jednotlivým vydavatelům národnostního tisku ukázaly, že většina vydavatelů předkládá ke kontrole vyúčtování v neuspokojivé podobě. Ve zprávě se uvádí, že vydavatel romského měsíčníku *Romano gendalos* má ve vyúčtování dotace za rok 1993 tak závažné nedostatky, že dotace pro tento rok 1994 nebude možné tomuto vydavateli poskytnout.“ In: *Romano kurko*, 11/1994, s. 1.

⁵⁹⁵ „Dva roky vycházel měsíčník s podobným názvem jako máme my – *Romano gendalos*. Ten přestal vycházet a my na něj navazujeme jen zcela volně, svým zaměřením.“ *Nevo romano gendalos*, 1/1994, s. 1.

v Karlíně, kde tou dobou pracoval Emil Cina.⁵⁹⁶ Z původní sestavy redakce zůstal pouze Zbyněk Andrš a Alžběta Janíčková, ale přišla řada dalších – v čele sdružení stanul Jan Červeňák, jenž před tím pracoval pro taxislužbu Emila Ščuky – do pozice se podle slov Zbyňka Andrše dostal i proto, že bylo žádoucí obsadit pozici Romem.⁵⁹⁷ Dále redakční okruh tvořili Vlado Oláh, Emil Cina, Ladislav Milo, Elena Červeňáková, Ladislav Goral atd., redakci vedl neromský novinář Miroslav Hruška, zmiňovány byly i studentky novinářiny Judita Bednářová a občasně Romka Jarmila Balážová. Důvodem k takovému složení redakce byla dle slov Z. Andrše, který byl spolu s A. Janíčkovou za podpory E. Ciny zakladatelem nového sdružení, snaha vyvarovat se chyb předešlého periodika (tj. neumožnit vliv jedné rodiny na celý projekt) a zahrnout do něj proto členy různých rodin.⁵⁹⁸ Podle něj se však takový přístup přesto neosvědčil a koncem roku se časopis i sdružení, které jej řídilo, transformují. Časopis nadále vychází pod zestručněným názvem Gendalos. S číslem 3/1994 jsou v tiráži za redakci pro změnu uvedeni pouze Emil Cina, Alžběta Janíčková a Vlado Oláh. Od čísla 4/1994, které vyšlo v srpnu, nově Jan Horváth, jenž v témže měsíci opustil týdeník *Romano kurko* a měsíčník *Amaro lav*. Přestože chyběl v tiráži, byl i Zbyněk Andrš častým autorem článků a překladů. Uveřejňovaná tvorba romských literátů vypovídá ve prospěch jejich zapojení na úrovni externích občasných spolupracovníků – jednalo se o O. Peštu, A. Koptovou, A. Rusenka a Dezidera Giňu.

Měsíčník *NRG* měl dle informací z úvodníku prvního čísla ambici oslovit převážně Romy, a to prostřednictvím psaného romského slova a jeho četby, k jehož rozvoji chtěl na svých stránkách napomáhat. Současně zamýšlel dávat prostor čtenářům, kteří měli přispívat v češtině i romštině texty z vlastního života, literárními dílky apod., čímž byla vyjádřena snaha vzbudit zájem čtenářů o časopis, vtáhnout je do jeho produkce, a zmírnit tak propast mezi producenty a konzumenty, danou povahou média. Redakce v úvodníku artikulovala zájem o ty, kteří by se novinářině rádi věnovali na profesionální úrovni.⁵⁹⁹ Kromě logické snahy o získání takových lidí lze za výzvu číst i to, že v

⁵⁹⁶ „Nejdříve jsme neměli redakci, scházeli jsme se v bytě u šéfredaktora Hrušky. Poté jsem redakci přestěhoval do Žitné ulice, do kanceláře Nadace Romano Džaniben, jejímž jsem byl zakladatelem, to ale nedělalo dobrotu. Sdružení se scházelo v rozhlase Regina v Karlíně.“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

⁵⁹⁷ „Nechtěli jsme tehdy s Alžbětou pasovat do této role „gáďza“, protože jsme byli sice správně, ale naivně přesvědčeni, že romské organizace musí vést Romové.“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

⁵⁹⁸ „Při budování Nevo Romano Gendala jsme s A. Janíčkovou chtěli, aby časopis fungoval na demokratických principech, a ne na rodinných, jako tomu bylo za Margity R. Proto jsme do Sdružení angažovali Romy z různých rodin a rodů – bratry Luboše (Ludevíta) Horvátha a Jana Červeňáka, L. Mila, V. Oláha, E. Cinu a dalších, celkem asi deset lidí. Tento model se ale ukázal jako špatný, protože většinu členů sdružení šlo o to, mít z vydávání osobní prospěch.“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

⁵⁹⁹ „Romové a všichni lidé dobré vůle, kterým se dostalo do rukou první číslo našeho časopisu. Tento nový romský měsíčník je určen především Romům, protože dává Romům možnost psát a číst ve svém jazyce. Můžete posílat své příspěvky samozřejmě i v češtině, ale jak se říká ‚amari chib hiňi nekguleder – mateřština je nejsladší‘, a my chceme v našem časopise napomáhat rozvoji psané romštiny. (...) přáli bychom si, aby to byl časopis živý, otevřený, v němž by si každý našel to své, od nejstarší až po tu nejmladší generaci. Chceme stát při Romech v dobrém i ve zlém, (...) vyzýváme vás ke spolupráci. Pište nám, posílejte nám příspěvky – o sobě, o tom, co se u Vás děje nového, ale vítané

redakci *RG* nebyl ani jeden z redaktorů profesionální novinář, či alespoň laik s určitou dávkou zkušeností (jednalo se buď o Romy s literárními zkušenostmi, případně o neromské redaktory z řad romistů). Právě redakce *NRG* se takovými lidmi částečně obklopila, její šéfredaktor neromského původu Miroslav Hruška si přesto uvědomoval paradox, když romské periodikum nevede Rom a není v něm ani dostatek romských profesionálů.⁶⁰⁰

Měsíčník vycházel pouze v roce 1994, od května⁶⁰¹ vyšlo celkem 6 čísel, z toho jedno dvojčíslo. S prvním číslem 1-2/1993 se změnil jeho podtitul na „literárně kulturní a informační bulletin“. Tiráž opět neobsahovala informaci o nákladu, tentokrát ani o způsobu distribuce. Lze se však domnívat, že probíhala obdobně jako u předcházejícího titulu *RG*. Z výpovědi Emila Ciny však vyplývá, že v *NRG* (později i v měsíčníku *Gendalos*) byla poměrně problematickým bodem, časopis nebyl důsledně rozeslán na určená místa a domnívá se, že někdy lidé odpovědní za distribuci s listem svévolně nakládali – naznačil například vyhazování časopisů.⁶⁰²

Podíl autorů z řad literárně činných Romů (externích i zaměstnaných – V. Oláh, E. Cina, J. Horváth) se pochopitelně odrazil do obsahové skladby, která stále uveřejňovala romskou tvorbu, byť se zdá, že ve srovnání s *RG* přeci jen v o něco menší míře.

Národnostně-emancipační linie zůstala rovněž zachována, nicméně ubylo apelativního tónu – zastoupený byl citelně jen v článku věnovaném postupnému zapomínání romštiny⁶⁰³, který byl poměrně častý v *RG*. Nejčastěji byly v tomto okruhu otiskovány portréty různých romských osobností, které měly pravděpodobně sloužit jako nástroj pozitivní sebeidentifikace s romstvím.⁶⁰⁴ Měsíčník se pravidelně věnoval romské historii s výraznou převahou článků a vzpomínkových vyprávění na téma holocaust Romů.⁶⁰⁵

Pokračoval také v občasně uveřejňované rubrice *Gadžengere jakhenca*, která ovšem ani v *NRG*

budou i povídky, pohádky, básničky a další literární žánry. (...) Moc rádi se věnujeme i zájemcům o vyšší stupně novinářské profese.“ Nevo romano gendalos, 1-2/1994, s. 1.

⁶⁰⁰ „(...) když mě Sdružení požádalo, abych se funkce šéfredaktora ujal, ten paradox jsem si uvědomoval. Jenže: Proč mě Sdružení požádalo. Zřejmě nebyl po ruce profesionál romského původu. Tehdy jsem hned řekl, že mi půjde o to, abych při své běžné práci taky vychovával odborně romské novináře. Sám se přičiňuji, aby ten paradox netrval dlouho.“ In: Gendalos, 1/1995, s. 3.

⁶⁰¹ Patrně poté, co bylo zaregistrováno nové sdružení a obdržena finanční dotace.

⁶⁰² „Distribuce byla velmi špatná (...). Prostě se neodnášelo na ty místa a do těch škol, na ty příslušné úřady, kam měl přijít, a kolikrát za mnou přišli třeba z Prahy, z městské části, proč nedostali ten časopis. Jo, že ho mají registrované, a proč jim nechodí. Pak taky byli distributoři mezi náma, že prostě ty noviny někam vzali nebo naschvál to bylo udělaný, já nevím... ale na určitá místa, jo do škol nebo veřejnoprávních se to vůbec nedostalo. No my jsme měli na to člověka, kterej to rozvážel, a ten tam to měl dodat, jo. No a ten to nedodával, nechci o něm mluvit. A prostě byly nalezený taky někde, což bylo něco strašného.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

⁶⁰³ Nevo romano gendalos, 5/1994, s. 3.

⁶⁰⁴ Například Nevo romano gendalos, 3/1994; 4/1994; 5/1994; 6/1994.

⁶⁰⁵ Nevo romano gendalos, 1-6/1994.

nebyla vždy držena⁶⁰⁶. Dostávaly v ní slovo neromské osobnosti a vyjadřovaly v ní svůj pohled na Romy, zkušenosti apod.

Zcela nově měla dětské publikum oslovit rubrika nazvaná Dětem, kterou připravoval E. Cina společně se svou ženou Věrou Cinovou – ta byla většinou autorkou ilustrací.⁶⁰⁷ Podle E. Ciny to byla navíc rubrika, která pro svoji jednoduchost a vtipnost nemusela zaujmout jen dětského čtenáře.⁶⁰⁸

Další rovinu tvořily texty pojednávající o současném životě Romů v Čechách a na Slovensku a o kulturních událostech – většinou se jednalo o reportáže psané romsky i česky.⁶⁰⁹ V této oblasti se objevovaly i články, které reflektovaly negativní dopady politicko-společenské změny na romskou menšinu – převážně se psalo o ultrapravicovém hnutí, rasových vraždách, diskriminaci či zákonu o nabývání a pozbývání občanství.⁶¹⁰

O přijetí *NRG* čtenáři vypovídá pouze jediný dopis uveřejněný v čísle 6/1994, jenž je vyjádřením pozitivního vnímání časopisu.⁶¹¹

V roce 1994 titul zaniká – šesté číslo bylo posledním v historii vydávání měsíčníku *NRG*. Od roku 1995 se čtenáři setkávali s „novým“ časopisem *Gendalos*. Zbyněk Andrš uvádí jako příčinu intriky v redakci, v jejichž důsledku došlo k sesazení Jana Červeňáka a na jeho místo byl do čela sdružení zvolen někdejší člen redakce Ladislav Milo – naznačený nesouhlas Vlada Oláha svědčí o tom, že s výsledkem volby nebyli patrně všichni spokojeni a opět se jako možné vysvětlení pozadí této změny objevuje osobní ekonomický prospěch.⁶¹² Obdobné tvrzení je i v práci J. Balážové – podle ní rovněž docházelo v posledních měsících roku 1994 ke konfliktům (více je autorka nespécifikovala) ve sdružení, které vedly ke vzniku nového Sdružení při časopisu⁶¹³, od čísla 3/1995 uváděno jako Romské sdružení *Gendalos*, a k odchodu redaktorů Z. Andrše a A. Janíčkové. Situaci s větší konkrétností neosvětlil ani E. Cina, který byl v té době zaměstnán v časopisu. Jeho

⁶⁰⁶ Pouze v číslech 1-2/1994; 3/1994; 6/1994.

⁶⁰⁷ „*My jsme se věnovali hlavně dětem, dělali jsme křížovky pro ně, říkanky, dokonce děti nám psaly, a já ze svého jsem kupoval s Věrou pastelky a posílali jsme jim to, soutěže byly, no, nikdo na to z redakce peníze nedal, tak jsem kupoval pastelky nebo knížečky a sešity (...)*.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012; zastoupena byla ve všech číslech.

⁶⁰⁸ „*Tak ty dětský věci, to asi každého zajímalo, protože to bylo i v humorným podání, a to se jim jako četlo dobře.*“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

⁶⁰⁹ *Nevo romano gendalos*, 1-6/1994.

⁶¹⁰ *Nevo romano gendalos*, 3-6/1994.

⁶¹¹ „*Pišu Vám proto, protože se mi líbí Váš časopis. Pišete tam pravdu a hlavně o životě, který nás provází.*“ In: *Nevo romano gendalos*, 6/1994, s. 20.

⁶¹² „*Byl to rok neustálého boje proti intrikám Mila a dalších, dnes už bych to ani nerozpletl. Jisté je, že Milo (na základě našich demokratických postupů) získal silnou pozici, Červeňák byl při poslední schůzi svržen a byl zvolen Milo. Vlado O. odešel ze schůze volaje něco ve smyslu, že Milo je horší než Stalin a Hitler dohromady. (...) Milo chtěl z celého podniku těžit.*“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

⁶¹³ Informace z tiráže.

výpověď k této věci byla poměrně neurčitá – stála za ní jistě časová vzdálenost, kdy si respondent nepamatoval přesně posloupnost změn, kterých se v průběhu první poloviny 90. let odehrálo dostatek, ale i snaha o diskrétnost respondenta⁶¹⁴, kterou jsem respektovala. E. Cina hovořil zejména o tom, že existovala jistá disproporce v míře zapojení jednotlivých lidí kolem časopisu, ale zmiňoval jako důvody opakovaně i to, že každý z nich přistupoval k této práci jinak – jeden ji chápal jako poslání, druhý jako prostředek obohacení. Zejména druhému jmenovanému přisoudil vinu za neustálé změny, které vedly nakonec k zániku periodika *NRG*.

4.8. Gendalos

Nový měsíčník *Gendalos* (Zrcadlo; dále jen *G*) vycházel od roku 1995 pouze do začátku roku 1996. Opět si můžeme klást otázku, šlo-li o nový či staronový titul. I v jeho případě se přimlouvám za to, že časopis vyšel ze svého předchůdce – nedošlo ke změně šéfredaktora (nadále jím byl Miroslav Hruška), pouze redakce se zúžila na dva redaktory, kteří však byli v redakci již předešlého periodika – E. Cinu a J. Horvátha a objevuje se ve funkci čestné šéfredaktorky M. Reiznerová.⁶¹⁵ Ve vedení nového vydavatelského subjektu Romské sdružení *Gendalos* stanul Ladislav Milo. Určitá návaznost na tradici *NRG* je patrná i z titulu a obsahu časopisu.

Nový měsíčník *Gendalos* se měl lišit od svých dvou předchůdců zejména zacílením na rodinu, jak plyne z nového podtitulu i popisu Emila Ciny.⁶¹⁶ Zachována zůstala literatura a romština, nicméně co do rozsahu ustoupily ve prospěch rubrik určených dětem, ženám, občasným zábavným až bulvárním článkům.

Měsíčník vycházel pouze po dobu roku 1995, zkraje roku 1996 vyšlo dvojčíslo, jež bylo i posledním v historii časopisu *G*. V roce 1995 vyšlo 6 čísel a 3 dvojčísla, v následujícím roce pouze již zmíněné jedno dvojčíslo. Od prvního čísla vycházel časopis pod Sdružením pro časopis, od čísla 3/1995 již pod Romským sdružením *Gendalos*.⁶¹⁷ První a zároveň poslední číslo 1-2/1996 mělo novou vedoucí redaktorku Veroniku Lenzovou.

S příchodem nového titulu se list profiloval v podtitulu jako „měsíčník pro celou rodinu“.

⁶¹⁴ „Nebudu jmenovat ty lidi, ale byli tam lidi z vyšších míst, který z toho chtěli jen těžit. Já jsem byl hrdej na to, že můžeme psát romským slovem. Ale voni to neměli v sobě, a to je špatný.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

⁶¹⁵ Informace z tiráže.

⁶¹⁶ „Ten časopis byl spíš zaměřenej spíš takovej rodinnej časopis, jo, kde bylo od nějakých věcí co se má udělat, kde se co stalo, pro ženy tam bylo to vaření, jo, ty dětský stránky, pak určitá poezie, z kultury, ze sportu, prostě rodinnej časopis, aby to všechno obsahovalo, koho co zajímá. To se dařilo.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

⁶¹⁷ Oba názvy jsou převzaty z tiráží.

Informace o nákladu není z tiráže známa, stejně jako chyběla zmínka o způsobu distribuce. Patrně i pro tento titul ale platí výpověď E. Ciny, která dokládá nedostatky v tomto směru. Vodítkem může být i vyjádření redakce v prvním čísle roku 1995, která konstatovala, že „romské rodiny z ohromné většiny nejsou zatím na svůj časopis a už vůbec ne na jeho pravidelné předplácené odebrání zvyklé, a předpokládáme, že i vláda to bere a po nějaký čas ještě bude brát v úvahu. Jistě bude záležet na tom, abychom mohli doložit, že se časopis prodává měsíc od měsíce a rok od roku lépe.“ Vyplývá z toho, že skutečnost nedostatečné distribuce a dosahu periodika k cílové skupině mohla být důvodem kritiky ze strany dotačních orgánů.

Obsahově se lišil měsíčník částečnou snahou oslovit romské čtenáře napříč generacemi, pohlavím – z podtitulu zcela zmizelo zaměření na kulturu či literaturu, jak tomu bylo doposud. Prezentace literární tvorby včetně romštiny byla nadále sice zachována, v porovnání s možnostmi předešlých dvou periodik byla ale jejich role podstatně redukována. Rovněž sledujeme ústup od národnostně-emancipační roviny – tu v *G* plnily zejména portréty romských osobností⁶¹⁸, angažované a apelující články podněcující zamyšlení čtenáře nad situací Romů, stavem romštiny, morálním úpadkem a odklonem od tradice *romipen*.⁶¹⁹ V rámci této funkční oblasti vycházely také informace o romských dějinách či kulturních událostech.⁶²⁰

Dění ve společnosti, zejména negativní jevy, jimž Romové čelili, pokrýval měsíčník sice téměř v každém čísle, orientoval se však z většiny na popis jednoho jediného případu diskriminace, zcela okrajově pak na rasové násilí a ještě méně na sociální problematiku.⁶²¹

Rubrika Dětem připravovaná E. Cinou a ilustrovaná jeho ženou obsahovala různé říkanky, básničky, křížovky, doplňovačky, na kterých si dětský čtenář mohl procvičovat romštinu, psanou romštinu, slovíčka apod. Patrně pro ženy měla být určena rubrika receptů v romštině a češtině⁶²², která ojedinele byla zařazována i v periodikách *LL*, *AL*. O oblíbenosti rubriky u romských žen hovořil E. Cina.⁶²³ V číslech 2-4/1995 byly zařazovány články pro pobavení jako vtipy, ale i bulvárně pojaté zprávy jako nejrůznější kuriozity z domova i ze světa, ve dvou číslech byly uveřejněny seznamovací inzeráty.

Po publikaci čísla 1-2/1996 přestal časopis *Gendalos* vycházet. Na jeho konci se podle dostupných informací mělo podílet několik faktorů – z práce J. Balážové vyplývají spory mezi redakcí a

⁶¹⁸ *Gendalos*, 2/1995; 5/1995; 10/1995; 11-12/1995; 1-2/1996.

⁶¹⁹ *Gendalos*, 1/1995; 3/1995; 6-7/1995; 8-9/1995; 10/1995; 1-2/1996.

⁶²⁰ *Gendalos*, 5/1995; 6-7/1995; 1-2/1996.

⁶²¹ *Gendalos*, 1/1995; 2/1995; 3/1995; 4/1995; 5/1995; 6-7/1995; 8-9/1995; 10/1995; 1-2/1996.

⁶²² *Gendalos*, 1-12/1995; 1-2/1996.

⁶²³ „Ženský si radši přečetly určitě jak se vaří holubki nebo jak se vaří tohle. Protože každá dycky přišla a říkala: „Ale Emile, takhle se holubki nevaří. Já je vařím takhle.“ Ale já jsem z toho měl radost, že se ozývaly.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

předsedou sdružení L. Milem.⁶²⁴ Neupřesňuje, jaké povahy byly. Z informací E. Ciny se lze domnívat, že časopis, do něhož nepřispívali všichni rovným dílem a měli k němu různý přístup, měl rovněž finanční potíže.⁶²⁵ Zbyněk Andrš, přestože již nebyl redaktorem, hodnotil redakční práci v podstatě jako dlouhodobě neudržitelnou.⁶²⁶ Skutečností ale bylo, že důvodem k ukončení činnosti periodika bylo dle práce J. Balážové to, že Ministerstvo financí a Ministerstvo kultury nedoporučily dotaci pro rok 1996 kvůli nesrovnalostem v rozpočtu, pozdnímu odevzdání vyúčtování a porušení rozpočtové disciplíny, zmíněna je i 50% remitenda⁶²⁷ a v roce 1996 již až na první dvojčíslo časopis *G* nevychází.⁶²⁸

⁶²⁴ Balážová (1997), s. 66.

⁶²⁵ „Pan Hruška, no von určitě tomu rozuměl, (...) on byl novinář, ale tam byla jedna blbá a na tom to krachlo, že tam byl špatnej ekonom, kterej prostě... Jedna ženská, když jsme to zakládali, nám říkala: „Když budete mít dobrého ekonomu, máte vyhráno. Když budete špatnýho, tak se to rozpadne.“ Přesně jak to řekla. Nebyl dobrej. (...) Dal někam něco, kam nebylo zapotřebí. A tím pádem jsme na tom ztroskotali všichni. No to bylo v 96. (...) Pak to vzal ten Milo, Milo to vzal pak na Prahu 5, jak od tanku nahoru ta ulice, a tam to bylo a tam to pro mě už krachlo. (...) To bylo hodně lidí, který to vůbec nezajímalo. A já jsem z toho právě špatnej, že jsme nedokázali ten Gendalos udržet, jo, protože určitě by vycházel, kdyby byli dobrý lidi mezi náma, tak dneska by to bylo trošku na jiný výši. Že by ten časopis se vystříbřil, prostě by to bylo jinačí a já bych v něm pracoval dodneška a měl bych sem z toho i radost.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

⁶²⁶ „Práce asi pokulhávala, pokud si pamatuji, tak Hruška byl dost zoufalý, lepil časopis na koleně v podstatě sám, jediný, na koho bylo spolehnoutí, byl Emil Cina, kterému šlo o věc.“ Zbyněk Andrš, rozhovor vedený po emailu 7. 5. 2012.

⁶²⁷ Balážová (1997), s. 67.

⁶²⁸ „Ale jak říkám, jsou určitý lidi okolo toho, který chtěli z toho něco mít. A na těch základech pak to ztroskotalo. A to bylo velmi špatný. Pak se tam Zbyněk Andrš, Alžběta Janíčková a všichni do toho, a pak se to trošku pohádalo, tohleto támhleto.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

5. Charakteristické rysy vybraných romských periodik let 1969–1996

Předchozí podkapitola věnovaná hrubému popisu romských periodik zachytila proces vzniku, produkční zázemí, obsahové zaměření a přijetí publikem u každého z devíti periodik, které byly zařazeny do předkládané práce. V této podkapitole se na základě uvedených dílčích poznatků pokusím abstrahovat některé obecné zákonitosti, platné pro romská periodika v období let 1969–1996.

5.1. Personální pozadí vzniku romských periodik

Uvažujeme-li o národnostním tisku, předpokládá se vcelku logicky, že za jejich vznik a produkci je odpovědné určité menšinové společenství. Jak ale v předešlých kapitolách na příkladu romských tištěných médií bylo ukázáno, hypotetický předpoklad v praxi nemusí platit. Na vzniku a vývoji romských periodik na našem území se obvykle podíleli příslušníci romské menšiny i majoritní společnosti.

Při pohledu na ty z Romů, kteří v rámci svých komunit iniciovali či se na produkci romských periodik podíleli (například Emil Ščuka, Vlado Oláh, Margita Reiznerová, ještě dříve vůdčí představitelé SCR ad.), lze vysledovat určité společné symptomy. Jednalo se o jednotlivce, pro které tradiční romské hodnoty znamenaly součást jejich romské identity.⁶²⁹ Byly patrně buď ještě živou součástí rodinné zkušenosti, mluvené komunikace a každodenního jednání, případně s jejími relikty přicházeli do styku prostřednictvím starších příslušníků svých rodin. Takové osoby⁶³⁰ pak vnímaly negativně rozpad romských hodnot a kultury, jež tvořily rámeček života, kterému rozuměli a věřili.⁶³¹

⁶²⁹ Odrazila se později buď v jejich politickém angažmá, nebo literární tvorbě.

⁶³⁰ Více o tom například na příkladu básní Margity Reiznerové (In: Romano džaniben, 4/2000, s. 18; Romano džaniben, ňilaj 2006, s. 38–39.), Emil Cina a Jan Horváth v rozhovoru vyznávali svůj silný vztah k romské kultuře a jazyku a chápali své angažmá v romských periodikách i jako snahu probudit zájem o tyto hodnoty u dalších Romů a generací.

⁶³¹ Netýkalo se olašských skupin, které rozpad hodnot tolik nepociťují a přestože se romství mění, žijí jím. Nerealizují tudíž národní obrození, záchranu či obnovu mizejících hodnot.

Z tohoto hlediska se pak jeví jako docela pochopitelné, že právě oni se zasazovali o existenci romských médií, která měla na jedné straně destrukci zabránit, na straně druhé přispět k revitalizaci a rozvoji *romipen*. M. Hübschmannová navíc zmiňuje faktor nápodoby – vydání dvojjazyčné sbírky romské poezie *Romane gil'a* v roce 1979, která E. Ščuku, M. Reiznerovou a další „posílila v jejich rozhodnutí rozvíjet romskou kulturu“.⁶³²

Dalším typickým znakem této skupiny Romů byla nelhostejnost, angažovanost, aktivní přístup často podpořený vědomostmi a schopnostmi, kterých někteří z nich dosáhli institucionálním vzděláním (například Emil Ščuka, Vlado Oláh ad.). Proces tzv. sekundární sanskrtizace, který výstižně popsala M. Hübschmannová,⁶³³ mohl významně napomoci právě tomu, že nejen že tito lidé měli nějaké emancipační aspirace, ale že je byli schopni ve stávajících podmínkách a ze svých pozic prosadit (před rokem 1989 i po něm), vyjednat rámec jejich fungování a uvést je do chodu.

Počátky romských tiskovin byly ale často doprovázené dialogem, těsnou spoluprací s úzkou skupinou neromských vzdělců, jejich impulsy. První romské periodikum vznikalo za mimořádných okolností na přelomu 60. a 70. let na podkladě první ustavené romské organizace SCR, která byla sice založena z iniciativy určité intelektuální skupiny Romů, svazové periodikum *Románo lil* však bylo částečně podníceno M. Hübschmannovou (jak na jiném místě dokazují). Stejně tak dokládám, že rovněž patrně od ní pocházela myšlenka časopisu *Lačho lav*.

Následující důvody umožňují pochopit, proč romská média ve zkoumané době nebyla (a pravděpodobně ani nemohla být) dílem pouze romské menšiny. Jednak je tu skutečnost, že Romové v době vzniku romských periodik (jak v roce 1969, tak po roce 1989) netvořili v české společnosti navzdory problematickému postavení zcela izolovanou skupinu, která by mohla (či chtěla) existovat stranou, či dokonce vně majority, aby tak potvrzovala (či chtěla potvrzovat) zcela separátní identitu. Naopak tu mezi mnohými Romy existovala přirozená vazba na majoritu – mezi částí romské minority a okolní majoritou například v prostředí moravského a slovenského regionu před druhou světovou válkou byly vzájemné styky nutným předpokladem živobyť Romů, závislého na odbytu a zájmu většinové společnosti. Druhá světová válka funkčnost těchto mechanismů narušila (u Romů na Slovensku, nikoli u subetnické skupiny moravských Romů, která byla téměř celá vyvražděna), po válce se změnily politicko-společenské podmínky v Československu natolik, že neumožňovaly na minulé vazby navázat. I v době poválečné byli Romové do značné míry provázáni s majoritou – získávali vzdělání v jejích školách, zaměstnání v jejích podnicích apod., kde mimo jiné přicházeli

⁶³² Hübschmannová (2006), s. 48–50.

⁶³³ Hübschmannová (1999), s. 133–135. Autorka popisuje mechanismus tzv. sekundární sanskrtizace jako přestup romských jedinců nejen do prestižní neromské profese, ale i do neromského etnika, kterému ovšem nejdříve předchází tzv. primární sanskrtizace, neboli přestup romských jedinců k prestižnějším a výnosnějším romským profesím. Přičemž sekundární sanskrtizace byla mnohdy doprovázena postupnou asimilací, v posledních třiceti až čtyřiceti letech (autorka článek napsala v roce 1999, pozn. aut.) však autorka konstatuje existenci nové vrstvy definované politickým, nadkastovním propojením.

do styku i s osobami z řad majority. Vazba na ni se tak v tomto ohledu jevila nejen jako daná, ale i nutná pro další existenci Romů, která by z důvodu vnějších podmínek nebyla možná zcela mimo okolní společnost.

Dalším aspektem souvisejícím s výše popsaným byl fakt, že řada Romů v takovém prostředí získala osobní vazbu na příslušníky majority, byli ve vzájemném kontaktu, z něhož mohly vznikat těsnější vztahy například přátelské, podpořené navíc společným zájmem. Za docela logické je pak možné považovat skutečnost, že se pak takoví lidé stávali součástí nejrůznějších romských kruhů – přáteli jednotlivců i rodin, konzultanty či poradci v zájmových otázkách Romů, nebo se přímo pohybovali kolem či uvnitř emancipačního romského hnutí.

Dalším možným důvodem mohla být zkušenost osob z majority s činnostmi, které byly pro vznik a vedení periodik nepostradatelné, což neznamená, že by bez nich romská periodika nemohla vzniknout nebo nebyla schopna fungovat – i nezkušené osoby z řad Romů by časem přicházely na to, co je třeba při produkci periodika umět a znát, bez pomoci neromských jednotlivců by však romská periodika zcela určitě vypadala jinak – jak a zda by pak ještě více či naopak méně konvenovala vkusu cílové skupiny Romů, zůstává otázkou. Zapojení neromských novinářů mohlo přinést alespoň určitou zkušenost s novinářskou rutinou (jakých profesních kvalit dosahovali však nebylo zkoumáno, a nezodpovězená tak zůstává otázka, byla-li jejich účast skutečně produktivní či naopak), se znalostmi technických pracovníků (korektorů, grafiků apod.) či romistů a dalších odborníků, kteří mohli například pomoci překlenout nejasnosti týkající se přístupu k romskému jazyku v periodikách, jehož psaná podoba nebyla ustálená ani povědomí o ní rozšířeno mezi romské uživatele tohoto jazyka. Tyto osoby byly také často autory překladů z romštiny do češtiny, přinášely do periodika například informace vyžadující obeznámenost s odbornými tématy – například Milena Hübschmannová často přispívala články o romské historii, věnovala se jazyku a literatuře Romů, autorky Hana Šebková a Edita Žlnayová stejně jako Zbyněk Andrš publikovali své poznatky z cest za Romy v zahraničí ad.

Vznik romského časopisectví na území České republiky tak nelze přisuzovat pouze jedné nebo druhé straně, naopak podíl obou skupin považují za logický důsledek podmínek života Romů v této společnosti.

5.2. Absence tradice romských periodik

Vznik romských periodik dále nutně implikuje otázku jeho minulosti, kořenů. Stejně jako se romská literatura (a romsky psaná romská literatura) vyznačuje absencí tradice⁶³⁴, je totéž možné pozorovat

⁶³⁴ Kramářová, Sadílková (2007), s. 13–14.

u romských periodik – oba fenomény počínaly koncem 60. let a oba byly postaveny (respektive jejich tvůrci) před skutečnost, že jsou jakýmsi prvními průzkumníky a průkopníky v této oblasti. Sledujeme-li proto romské noviny a časopisy v počátcích jejich vycházení, je z mého pohledu nutné mít tento fakt na paměti.

Před rokem 1969 žádný romský tisk na našem území nevycházel, a patrně ani nebyly běžné kontakty se světovým romským tiskem, který by mohl být určitou inspirací. Nebylo tedy o co se opřít. Na druhou stranu měli jeho tvůrci (jelikož ve většině to byli lidé s určitou mírou vzdělání) zkušenost s majoritním tiskem, která se do podoby romských periodik logicky částečně odrazila. Zatímco ale u cílové skupiny majoritních médií se dal předpokládat návyk na jejich sledování a čtení, u většiny Romů tato činnost neměla silnou (pokud vůbec nějakou) tradici, zvláštní kapitolu ještě tvořilo čtení v romštině.

Cílová skupina romských periodik nebyla ani specifikovaná nijak blíže než „Romové“ (případně majorita), což s sebou neslo nutnost oslovit pokud možno všechny s ohledem na jejich věk, pohlaví, dosažené vzdělání, světonázor apod. Nejenže tedy romské periodikum muselo hledat svoji vlastní podobu (vizuální, tematickou, jazykově-stylovou apod.), muselo se taky vypořádat s handicapem na straně nejednoznačně definovaného romského (ne)čtenáře. Že každý takový začátek nebyl jednoduchý, dokládají vyjádření E.Ščuky a J. Horvátha.⁶³⁵ O to důležitější se jeví každá zpětná vazba, kterou redakce dostávaly od svých čtenářů.

Podobu romských periodik tak do jisté míry určovaly osobní zkušenosti jejich tvůrců (s médii i Romy), jejich individuální či kolektivně sdílené preference a představy o romském tisku, stejně jako cíle, kterým byla periodika podřizována.

5.3. Cíle romských periodik

Specifické cíle byly nejen určujícím, ale i charakteristickým rysem romských periodik, který byl shodný pro všech devět popisovaných titulů zařazených do této práce. Zatímco v praktickém provedení se od sebe časopisy a noviny pochopitelně odlišovaly, jejich podstata byla všem společná. Měly působit emancipačně a integračně směrem ke svým romským komunitám, vyplňovat informační deficit na straně majoritních sdělovacích prostředků, tlumočit vlastní pohled (tj. pohled Romů) na dění ve společnosti, a to nejen romským čtenářům, a konečně poskytovat vzácný prostor kulturní a politické sebe prezentaci.

Všechna zmíněná romská periodika měla tedy hrát určitou politickou roli – představovala jeden ze

⁶³⁵ „Každý začátek je těžký a my jsme začínali na zelený louce, tady nebyly žádné zkušenosti s vydáváním romských tiskovin, takže k tomu patřily i problémy.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012; „Ale to byly začátky, to byly začátky, bohužel ne všichni v tom dobře uspěli.“ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

způsobů, jakými chtěla politicky a společensko-kulturně angažovaná část Romů dosáhnout svých národnostních a emancipačních cílů. Existencí vlastního tisku totiž Romové dokazovali svoji svébytnost, vyjadřovali aspirace využívat národnostních práv, která jim náleží, a skrze zlomek z nich (tj. skrze romský tisk) tato propagovali. Za snahami Romů mít své vlastní romské časopisy, v nichž bude uplatňován i romský jazyk jako výrazný odlišující symbol, lze vidět i snahu o pozdvihnutí na úroveň majoritní společnosti. Tak jako má majorita a další národnostní skupiny svá média, zaměřená vždy na určité publikum a produkovaná v jazyce, jímž toto publikum hovoří, vyjádřili i Romové potřebu vyrovnat se v tomto ohledu okolní společnosti. Skrze existenci svých vlastních periodik dávají kromě jiného najevo svoji existenci ve společnosti a aspiraci disponovat stejnými instrumenty.

Jedním z trvale přítomných cílů bylo (spolu) konstruovat skrze romská média politiku identity. Tu na stránkách časopisů a novin představoval nesourodý soubor textů mnoha žánrů – například populárně-naučné články o romské historii, jazyku, kultuře; obrozenecké a emancipační, mnohdy apelativní, komentáře a úvahy; portréty romských osobností představovaných coby pozitivní ukázka romství; konečně také romská literatura a praktické užití psané romštiny. Ty všechny měly za cíl (kromě vzdělávací funkce, kterou nelze opomíjet) podpořit pozitivní vnímání romské identity.

S politikou identity úzce souvisela i role literatury a romského jazyka. Úmysl prezentovat je na stránkách všech zmíněných periodik býval v redakčních úvodních obvykle explicitně deklarován a v následné praxi pak také s větší či menší důsledností dodržován. Literatura a jazyk Romů měly v periodikách nejen dát hlas Romům a prostor jejich mateřštině, ale i působit skrze tvorbu a v ní obsaženou podstatu romství (re)integračně na romské komunity. Literární forma mohla být pro svoji obsahovou a formální blízkost tradici mluveného slova čtenářům neuvyklým na četbu (tím spíš v romštině) srozumitelná a sdělná.

Shodným rysem, který pozorujeme rovněž u všech popsaných periodik, byla snaha v různé míře reflektovat současný život Romů v majoritní společnosti a poskytovat jim takové informace, díky nimž se v ní budou snáze orientovat. Tiskoviny tedy neměly plnit pouze intelektuální cíle, ale měly být oporou, katalyzátorem, útočištěm i rádcem pro ty, kteří se v každodenním životě potýkali s nejrůznějšími problémy (sociálními, interetnickými apod.), které však majoritní média reflektovala buď nedostatečně, pouze ze svého úhlu pohledu, nebo vůbec.

Patrný je nicméně i určitý protiklad mezi tím, jak romská periodika získávala své čtenáře (například obhajobou a nekritičností vůči jevům, které se směrem k Romům děly a jako viník byla označována majorita) a jak vůči nim dokázala být v jiném případě kritická (například apelováním, aby Romové žili v souladu s hodnotami romství, ale také aby lépe hospodařili, vychovávali své děti, chovali se tak, aby nebyli společností pro ostudu apod.)

Všechny zmíněné aspekty spoluvytvářely od počátku romských periodik až do poloviny 90. let

jejich tvář, byly v nich po tuto dobu trvale přítomny a daly by se považovat za zvláštní výrazový rys.

5.4. Nedostatek zkušeností a přítomnost entuziasmu

Profesní nezkušenost a zájem o redaktorskou práci jsou dalšími znaky, které vystihují romská periodika zkoumaného období, a současně vysvětlují, proč romské tituly na jedné straně vykazovaly určitou žánrovou, stylovou, či jazykovou nedůslednost (ta však nebyla předmětem mého zájmu, proto se jedná spíše o bezprostřední dojem, nikoli fakt, který bych mohla na tomto místě dostatečně argumentačně podložit) a na straně druhé kolem sebe přesto soustřeďovaly redaktory z řad více či méně nezkušených Romů. Současně, a dokladem toho mohou být i majoritní média, neznamená, že absence novinářského vzdělání či míra zkušeností u jednotlivce je přímo úměrná kvalitě jeho publikovaných textů.

Pro romské časopisy a noviny tohoto období je tedy příznačné, že redakci a okruh spolupracovníků tvořili na jedné straně neromští novináři, z nichž někteří absolvovali novinářské vzdělání (a posléze samotnou praxi) na školách (v médiích) před listopadem 1989 (například Pavel Steiner, Karel Kovařík, Josef Bednář, Alžběta Janíčková, ad.), poloviční Romka Judita Bednářová, dále romisté neromského původu (Milena Hübschmannová, Zbyněk Andrš, ad.), lidé zajímající se o dílčí oblast života Romů (například Miroslav Dědič ad.), Romové s částečnou zkušeností s médii (například Jan Horváth, Gejza Demeter, Emil Cina⁶³⁶) a zcela ojediněle pak Romové vzdělaní v oboru praktické žurnalistiky (Jarmila Balážová, tehdy ještě jako studentka se specializací filmová a televizní tvorba). Romští redaktoři tedy vykazovali nejrozličnější typy a výši vzdělání a profesní historie – jednalo se o okruh romských intelektuálů kolem SCR (například Antonín Daniel, Bartoloměj Daniel), účastníky kurzů romštiny na Jazykové škole v Praze, kterou od roku 1976 vedla Milena Hübschmannová (například Margita Reiznerová, Vlado Oláh, Emil Ščuka), případně o osoby, které byly nějakým způsobem napojeny na romské hnutí, byť bylo před rokem 1989 utlumené (například Jan Horváth, Emil Cina).

Pro období počátků romského časopisectví a jeho další vývoj zkraje 90. let je charakteristická nejen různá míra praxe, ale i disproporce mezi představami romských redaktorů a schopnostmi jich dostát. Romští redaktoři přicházeli do romských titulů zpravidla s chutí pomáhat při vzniku vlastních titulů, ale rovněž s malými či vůbec žádnými zkušenostmi s obdobnou činností a s různými individuálními schopnostmi. Proto se na druhé straně nutně v romských periodikách setkáváme i s takovými obsahy či formami, které neodpovídají obecným kritériím, případně na ně

⁶³⁶ Emil Cina působil již od roku 1992 jako redaktor romského rozhlasového vysílání na radiu Regina.

čtenář nebyl doposud zvyklý.

Nezkušenost a odlišnou míru schopností romských redaktorů na druhé straně mohl ale vyvažovat viditelný, respektive čitelný, entuziasmus, upřímný zájem mnohých romských redaktorů o práci ve vlastních periodikách a absence rutiny (například Emil Cina, Gejza Demeter, Vlado Oláh, Jan Horváth ad.). Jak účastníci dokládají,⁶³⁷ mohli tak bez omezení poskytovat svůj pohled z pozice Roma a podělit se o radost, kterou jim tato činnost přinášela. S tím, jak postupně jednotlivé tituly čelily organizačním, osobním, finančním a dalším problémům a procházely v důsledku toho krizemi, přicházelo ale i vystřízlivění, zklamání a mnohdy i ztráta chuti, která redaktory popoháněla.

5.5. Koncentrace romských spisovatelů

Společným a unikátním jmenovatelem romských periodik bylo angažmá redaktorů z řad Romů v romském literárním hnutí (Andrej Pešta, Tera Fabiánová, Jan Horváth, Margita Reiznerová, Emil Cina, Vlado Oláh, Andrej Giňa). Jejich permanentní účast i skutečnost, že počátkem 90. let byly možnosti knižního publikování značně omezeny, vysvětlují, proč romská periodika byla výrazně orientovaná na romsky psanou literaturu a publikovala i práce jiných romských autorů mimo redakční okruh. Literatura neplnila funkci „pouze“ estetickou, ale umožňovala sebevyjádření romským autorům, nahrazovala svým způsobem komunikaci mezi dalšími členy komunity, navozovala mezi autorem a čtenářem skrze použití romštiny atmosféru intimity, blízkosti a udržovala v povědomí hodnoty *romipen*.

Někteří tvůrci patřili k první generaci spisovatelů soustředěné kolem svazového zpravodaje SCR *Románo l'il* (například Tera Fabiánová, Andrej Pešta), jiní k druhé, která počala tvořit až v průběhu 70. let inspirována první spisovatelskou generací či motivována Milenou Hübschmannovou⁶³⁸ (například Margita Reiznerová). Další budoucí redaktori se sdružovali za účelem výuky romštiny kolem Jazykové školy, kde před rokem 1989 Hübschmannová vyučovala (například Vlado Oláh, Margita Reiznerová)⁶³⁹, případně je k tvorbě v romštině podnítila až korespondence s Hübschmannovou (například Jan Horváth)⁶⁴⁰, další inspirovala i tvorba předchozích autorů (například Jan Horváth, Emil Cina)⁶⁴¹. Tato část Romů tak v rámci romského hnutí vytvářela kulturně spíše než politicky orientovanou skupinu.

⁶³⁷ „Já jsem by celej úplně, no já jsem byl hrdej na to, že my můžeme psát romským slovem. A to mě nadchlo, jo, to mě nadchlo! Proto jsem se do toho potom asi pustil. Protože jsem měl asi něco v sobě, co jsem musel něco předat. A to se pak uskutečnilo.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012; „Hlavně byl smysl a činnost hlavní byla bojovat za romskou věc. (...) Měli jsme cíl a lidi nám věřili a četli a to bylo hla... důležité.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁶³⁸ Kramářová, Sadílková (2007), s. 11; Sadílková (2011), s. 2.

⁶³⁹ Emil Ščuka, osobní rozhovor vedený 23. 11. 2011.

⁶⁴⁰ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁶⁴¹ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012; Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

Romští spisovatelé v romských periodikách zároveň splňovali představu o univerzálnosti obrozenců, jakou se vyznačovaly i osobnosti například českého národního obrození. Autoři nejen že se v romských novinách a časopisech věnovali produkci či prezentaci literární tvorby, ale participovali autorsky i na tématech mimo oblast literatury – Jan Horváth se například současně zabýval dějinami, politickým angažmá či společenským postavením Romů, Emil Cina opakovaně tematizoval roli a význam romského jazyka, Vlado Oláh přinášel do romského tisku otázky duchovního života, Andrej Giňa se občasně vyjadřoval ke společenské pozici či identitě Romů ad. Spisovatelé tak vedle své literární činnosti současně pomáhali utvářet širší tematický záběr romských periodik.

5.6. Existenční problémy

Konečně pro tiskoviny Romů, respektive pro sledované období, byla typickým rysem nestálost a četnost změn – na úrovni vydavatele (změnu v důsledku odloučení od FMPSV ponechávám na tomto místě stranou, jelikož se jedná o jiný případ) a redakce. Každé periodikum vycházející po roce 1989 prošlo několika obdobími těžkostí, kdy se většinou jednalo o následující problémy (případně jejich kombinaci) – osobní spory, spory mezi redakcí a vydavatelem popisovaným často jako autoritativní, nezkušenost se systémem dotačního systému ze strany státu a neplnění povinností z toho vyplývajících, obtížná orientace v legislativních změnách podmínek udělování dotací, roční trvání dotace a nutnost opětovného žádání o další podporu, zpoždění s vyplacením dotací apod. Ty pak vedly k rozpadu redakce, sdružení, jež periodikum vydávalo, nebo k odmítnutí další finanční dotace pro následující období. Jak jsem několikrát podotýkala v podkapitole popisující jednotlivé tituly, právě tento bod se mi nepodařilo dostatečně osvětlit a stále mi zůstává neobjasněno, co z výše jmenovaného bylo příčinou a co následkem, případně jak velkou roli jednotlivé jevy hrály. K vyjmenovaným možným příčinám je nutné řadit i otázku, na jakém podkladě bylo o udělení a neudělení dotace rozhodnuto, tj. pro úplné rozkrytí by bylo nutné sledovat, na jakém principu probíhalo rozhodování a hlasování v komisi, do jaké míry byl proces transparentní, kdo tvořil komisi rozhodující o dotacích, jakým způsobem se do komise dostal, na jaké zájmové skupiny (periodika, sdružení, rodiny apod.) byly osoby v komisi napojeny apod. Tento aspekt představuje další možný směr bádání, který však z kapacitních důvodů nebylo možné do této práce zahrnout.

K určení toho, do jaké míry měl ten či onen faktor vliv na (ne)stálost periodik, mi schází potřebné informace – ať již od respondentů, neboť jde například v otázce osobních sporů, nakládání s

dotacemi či individuálních selhání o věc poměrně citlivou, tak ze samotných žádostí o dotaci a rozhodnutí MK ČR o přidělení či nepřidělení další dotace, k nimž se mi nepodařilo z důvodů uvedených v kapitole věnované zdrojům dat dostat.

5.7. Problematika kvality

Popisovaná romská periodika se již na první pohled liší vzhledem i obsahem. Důvodů je mnoho a mnoho může být i pohledů, jak na jejich jinakost (ve srovnání s majoritním tiskem) pohlížet. Příčinou odlišnosti může být již zmiňovaná nezkušenost a omezené schopnosti jejich tvůrců (například míra další redakční práce s texty, původ textů, vnitřní pravidla kvality apod.) nebo důraz na jiné aspekty – v důsledku přetlaku zájmu a osobní angažovanosti v tématu a možnosti svobodně se vyjadřovat může ustoupit do pozadí koncentrace na jiné prvky, jako způsob vyjádření obsahů či dodržování formálních pravidel (charakteristická je pak například výrazná subjektivita článků, snaha o komunikaci se čtenáři, familiérnost daná například křestními jmény autorů pod články, nepřehlednost titulu a nestálost rubrik ad.).

Dalším důvodem mohou být specifické produkční podmínky jako dotační systém, výše dotací, omezené možnosti vynakládání financí na určité činnosti, zpoždění finančních dotací apod., které přímo ovlivňují i zázemí romských periodik – počet redaktorů včetně počtu placených redaktorů a externistů, zapojení dalších (a dostatečně zkušených) profesí jako editor, korektor, grafik, fotograf, typograf, technické vybavení apod. Vnitřní problémy na úrovni vydavatele či redakce mohou také přispívat ke konečnému vzhledu periodik. Měnící se redakce, napjatá atmosféra, neshody a osobní spory, sledování osobních zájmů, nerovná distribuce činností napříč redaktorským týmem a mnohé další přímo či nepřímo ovlivňují chuť a zájem jedinců o práci v romských periodikách. Konečně také problémy s distribucí a nízká poptávka u čtenářů (respektive předplatitelů a kupujících) mohou způsobovat ztrátu motivace a prohloubení pocitu bezmoci, které se pak opět mohou promítnout do odvedené redakční práce. Konečně mohou hrát roli i faktory jako výměna vedoucích i nižších pozic, které byly často spojeny s nedržením dosavadní a prosazením nové, často ovšem sestupné linie.

Ty všechny mohly přímo a nepřímo ovlivňovat to, v jaké podobě romská periodika vycházela. Z určitého pohledu, respektive pohledu čtenáře, uvyklého na určitou formální podobu majoritních periodik, tak mohly romské tituly působit méně kvalitně – neustrojeně, nekonceptně, nevyváženě apod., což mohlo vést k pocitu zklamání, neuspokojení očekávání, ztrátě zájmu, případně k odsouzení. Ve snaze o objektivitu musím dodat, že takový postoj čtenáře je vcelku pochopitelný. Otázkou je, máme-li (či můžeme) od romských periodik té doby očekávat, že budou totožná s majoritními a budou jim směle konkurovat. S ohledem na výčet výše vyjmenovaných vlivů si

troufám konstatovat, že romské tituly byly takové, jaké byly jejich aktuální možnosti a s vědomím toho by měly být nahlíženy. Zajímavým směrem dalšího bádání by pak byly proměny a vývoj romských periodik v čase.

V jiné kvalitě lze ale nacházet i nové možnosti a podněty – například právě zmíněné nadšenectví autorů, určitá „neohrabanost“ vyjadřování apod. mohly být pro jiného čtenáře kouzelným, milým a upřímným či inspirativním přídavkem.

5.8. Problematika moci a vlivu

Ve zkoumaném období a vybraných periodikách se často objevují spory, jejichž podstata mohla být rozličná. Z hlediska svědků a účastníků šlo o ekonomicko-mocenské ambice, které byly v rozporu s demokratickým principem fungování občanských sdružení jakožto vydavatelů romských tiskovin. Obvykle se podle nich (tvrzení svědků, obzvlášť v takto citlivé věci, mohou být pravdivá, ale i různě motivovaná) jednalo o uplatňování nadměrného vlivu jedné osoby či rodiny v určité době fungování periodika (*Romano gendalos* – rodina Rusenková, *Gendalos* – Ladislav Milo), motivované dle výpovědí respondentů ekonomickým prospěchem či mocenským vlivem. Takové ambice u zmíněných titulů mohly způsobovat neshody s redakcí (či jednotlivými členy redakce) a posléze jejich rozpad – docházelo pak ke změně vydavatele (například *Amaro lav*, *Romano kurko*, *Nevo romano gendalos*, *Gendalos*), případně i k obměně redakce a vedoucích pozic. Pakliže jeho podstatou byla tradiční rodová příslušnost, mohla být tato pro některé zúčastněné problematičtější. Členové redakce (Romů jakožto příslušníků jiných rodin, neromských redaktorů předpokládajících demokratický chod subjektu apod.) mohli s tímto principem nesouhlasit, předmětem sváru mohla být ve vztazích mezi různými vydavateli romských periodik – ti na podkladě rodových antagonismů mohli působit v neprospěch druhého vydavatele (kritické články, šíření pomluv apod.), konečně pak takový systém mohl vyvolávat nedůvěru donorů a přispívat k zamítnutí další podpory titulu.

Jiným důvodem sporů mohly být spíše než mocenské ambice a osobní profit prostá neschopnost shody a dorozumění se mezi tradičními rodinami, které ještě v bezprostředně porevoluční době v kontextu změn a euforie usilovaly o spolupráci. Netradiční nerodová celostátní komunikace se tak nemusela ve všech případech setkávat s úspěchy.

6. Zhodnocení role vybraných romských periodik let 1969–1996 v procesu etnické emancipace Romů

Základy romského tisku byly položeny v roce 1969 s prvním svazovým periodikem SCR *Románo lil*, respektive *Informačním zpravodajem*, který mu předcházel. Do roku 1996 následovalo vycházení dalších třinácti⁶⁴² titulů (z nichž obsahem mé práce je pouze devět z nich včetně *Románo lilu*). S výjimkou měsíčníku *Lačho lav* a dvou čísel časopisu *Lil* byly všechny až produktem porevoluční doby.

Proto bylo podle mého soudu vznikání romských tiskovin v první polovině 90. let (zejména ve srovnání s předlistopadovou érou, kdy romská periodika nemohla až na období přelomu 60. a 70. let vycházet) relativně četné. Je v tomto případě pozoruhodné a obzvlášť mimořádné, protože vydávání periodik bylo pro zúčastněné Romy zcela novou a nesnadnou zkušeností. Určitá explozivnost romského časopisectví, o níž se hovoří v souvislosti se zájmem Romů vytvářet vlastní literaturu, nicméně nebyla výjimečným společenským jevem té doby – produktem nového demokratického režimu byl nárůst aktivit i na straně majority, kdy vznikala nová média, občanská hnutí, sdružení apod.

6.1. Obecná reflexe významu

⁶⁴² *Lil*, *Romano lav*, *Lačho lav*, *Amaro lav*, *Romano kurko*, *Romano gendalos*, *Bulletin Muzea romské kultury*, *Nevo romano gendalos*, *Romano džaniben*, *Romane lilla*, *Gendalos*, *Romano lav*, *Romani duma*.

V kapitole se pokusím popsat, v čem lze z dlouhodobého horizontu spatřovat přínos romského časopisectví pro proces etnické emancipace Romů.

6.1.1. Role romského tisku v podpoře romské identity a distribuci etnoemancipačních idejí

Existuje z mého pohledu několik důvodů vedoucích k tvrzení, že romský tisk jakožto součást romského emancipačního hnutí přispěl k dalšímu šíření jeho myšlenek a podpoře romské identity.

Jedním z argumentů je kontinuita vydávání romských tiskovin, která svědčí o jejich platnosti i v současné době. Dnes sice v romských novinách a časopisech pracuje odlišná skupina osob, změnami prošly i jejich obsahy, může se lišit motivace a přístup vydavatelů, stejně jako jejich předchůdci čelí i současné tituly nejrůznějším potížím – přesto existují a pokračují v započaté tradici. Zachycení vývoje a komparace romského tisku po roce 1989 v průběhu jeho více než dvacetileté existence by jistě stálo za zvláštní studium. Tuto otázku však z důvodu, že nebyla cílem mé práce, ponechám stranou.

Dalším příspěvím v otázce podpory a udržování vědomí identity s romstvím byla (soudě i dle výpovědí respondentů) romská literatura, která s sebou vždy nesla nejen zábavnou funkci, nýbrž i výpověď o etických a společensko-kulturních normách platných v romských komunitách. Ty ještě v době před druhou světovou válkou, ale i po ní plnily například pohádkové sešlosti, ale i běžné každodenní vyprávění.⁶⁴³ Jejich role byla ale v důsledku asimilace a ztráty posluchačů⁶⁴⁴ oslabena, a tak mnozí Romové hledali pro svá sdělení nové formy vyjádření. Když pak začínali převádět své zkušenosti, vzpomínky, prožitky a emoce do psané romštiny, navazovali přirozeně právě na tradici těchto ústních, protože jim dobře známých a zažitých, forem. V jednotlivých povídkách, básních, fejetonech a dalších útvarech romských autorů díky jejich relativní sdělnosti a blízkosti mluvenému slovu, pro kterou byly romskému čtenáři nevyklému na četbu v romštině poměrně přístupné, mohly tudíž autoři nadále uplatňovat jejich zábavné i etické, sociální a kulturní funkce. V textech odráželi vztah k *romipen*, k minulosti, obzvlášť naléhavě reflektovali současnost, v níž ve vztahu k Romům spatřovali ohrožení tradice *romipen*. Literatura v romských tiskovinách tak svým způsobem mohla rehabilitovat kulturní významy, jež byly dříve doménou výhradně ústní komunikace.

Dalším dokladem, že se romský tisk spolupodílel na podpoře romské identity a emancipace, je zapojení mnoha lokálních dopisovatelů. Předpokladem jejich spolupráce muselo být totiž podle mého názoru částečné či úplné ztotožnění se s konkrétním periodikem, přijetí jeho role v procesu společenské nezávislosti Romů a snaha na tomto úkolu svým dílem participovat. Nutným předpokladem pak musela být i výdrž a nadšení pro věc, protože příspěvky nemusely být například

⁶⁴³ Hübschmannová (2006), s. 30–31.

⁶⁴⁴ Hübschmannová (2006), s. 38.

vždy honorovány.

Zpětná vazba čtenářů-Romů prostřednictvím dopisů může být považována za další důkaz schopnosti romských tiskovin emancipovat. Tiskoviny totiž přímo i nepřímo nastolovaly témata, která ve čtenářích rezonovala, vyvolávala otázky a způsobovala buď jejich přijetí, či odmítání. Oba postoje však svědčí o tom, že romský tisk svou samotnou existencí, případně pak obsahem, provokoval čtenáře k tomu, aby k němu (a jeho tématům) zaujal osobní postoj. Domnívám se proto, že kromě explicitního vyjádření podpory etnoemancipaci Romů (jak bylo ukázáno na příkladu mnoha článků) udržovala periodika tento přístup v povědomí svých čtenářů rovněž implicitně, a nutila je tak neustále (re)definovat svoji identitu a individuální vztah k romství.

6.1.2. Role romského tisku v podpoře Romů jakožto viditelné a slyšitelné skupiny

Význam romských periodik lze spatřovat i v tom, že se podílela na zviditelňování Romů v rámci české společnosti. Připomeňme, že před rokem 1989 ani poté nebyli Romové výrazně společensky exponovanou skupinou, případně se tak dělo převážně v kontextu utvářeném majoritou (například v majoritním mediálním diskurzu), který byl nicméně pohledem, s nímž se řada Romů nemohla a nechtěla ztotožňovat. Romové tehdy neměli rovněž možnosti působit směrem na veřejnost jakýmkoliv svým slyšitelným a viditelným nástrojem.

Periodika Romů tak jednak umožnila korigovat obraz Romů reprodukováný majoritními médii, jednak byla trvalou platformou, na níž měsíc co měsíc, týden co týden docházelo k viditelnému potvrzování toho, že Romové žijí v naší společnosti, k jejich neomezenému sebevyjádření, které po letech vynuceného mlčení (či spíše znemožněného hlasitého vyjádření) představovalo nevídanou věc. Otevření možnosti bylo u respondentů (Jan Horváth, Emil Cina) spojeno s ohromnými očekáváními a radostí, že nejenže mají konečně vlastní romský titul, ale že do něj mohou psát, svobodně se vyjadřovat, případně že tak mohou činit v romštině. Čiré nadšení z možnosti viditelně a slyšitelně veřejně komunikovat tak mohlo přehlušit i otázky, které by v počátcích periodika byly obvykle řešeny, jako například jejich podoba, skladba, výběr textů apod.

Jak však bylo v kapitole věnované deskripci naznačeno, potýkala se romská periodika s problémy na úrovni distribuce a výběrem distribučních míst. Proto zůstává nezodpovězenou otázkou, nakolik se noviny a časopisy jakožto viditelný symbol minority skutečně dostávaly k majoritním čtenářům, již by si skrze jeho prostou existenci (aniž by ho nutně museli číst) uvědomili rozměr, který si s romskou minoritou pro svoji neznalost, nezájem či stereotypní představu dosud nespojovali. Pak je tu další část majoritního čtenářstva, která si romský tisk z důvodu zájmu předplácela či kupovala, případně s ním přicházela do styku na jiných místech. Pro tuto zajímavější se či sympatizující skupinu neromských čtenářů pak byli Romové minoritou, kterou pro ně samé již nebylo třeba

zviditelňovat.

6.1.3. Role romského tisku v konstrukci nové společenské skupiny

Romská periodika zkoumaného období byla pozoruhodná z dalšího pohledu, a sice svojí schopností soustřeďovat kolem sebe okruh Romů, který bylo možné považovat za zcela zvláštní skupinu v rámci romské komunity tradičně strukturované subetnickou, profesní či rodovou příslušností. Angažovaní jedinci v romských novinách a časopisech tuto svoji dílčí identitu přitom nemuseli opouštět – nadále mohli být Romy a zastávat svoji pozici ve vnitroetnické struktuře. Současně ale svojí participací v romských periodikách ustavovali novou komunitu definovanou společným zájmem a cílem, která stála mimo tradiční uspořádání.

Tento aspekt existence romských tiskovin potvrzuje proces, který v souvislosti s průběhem tzv. sekundární sanskritizace popsala v roce 1999 M. Hübschmannová. Podle ní v posledních třiceti čtyřiceti letech (vzhledem k datu vzniku článku) sledujeme etnoemanipační úsilí Romů, nárůst vzdělané skupiny „romské inteligence“, kterou autorka vnímá jako zvláštní společenskou skupinu, „propojenou nikoli rodem, kastou, ale politicky, nadkastovně, a spojuje je společná aspirace najít pro společné romipen (romství) i pro jeho nositele důstojné místo v gádžovském světě.“⁶⁴⁵ Leccos z toho lze aplikovat i v pohledu na romský tisk.

Okruh osobností kolem romských novin a časopisů té doby by se dal na prvním místě charakterizovat společným úsilím produkovat vlastní tisk a jeho prostřednictvím naplňovat nejrůznější cíle ve vztahu k Romům. Zajímavou otázkou by pak v této souvislosti bylo sledování romských periodik dnešní doby, která již přeci jen fungují na přítomnosti nějaké tradice, což neznamena, že ji musí následovat, v produkci, která se dnes děje v naprosto odlišných politicko-sociálních podmínkách, může docházet k určité rutinnosti, pragmatičnosti, upozadění nadšení a radosti, které byly typické pro raná 90. léta apod. Dalším spojujícím znakem, jenž napomohl vytvoření takové komunity kolem romských periodik, byla bezprostřední blízkost fungujícího romského společenství, v němž se formoval pozitivní vztah těchto osob k romství i pozdější nutkání působit ve prospěch Romů – ne vždy šlo přitom o nejbližší či širší rodinu. Z těch, o nichž mám informace, pocházeli někteří ze vzdělaných či angažujících se rodin (například Antonín Daniel, Miroslav Holomek, Margita Reiznerová ad.), jiní psali v době existence SCR (například Tera Fabiánová, Andrej Pešta), další čerpali z doby působení Svazu (například Emil Ščuka, Emil Cina ad.), někteří pocházeli z místa, kde existovala tradice romského hnutí a snaha udržovat *romipen* (například Jan Horváth, Margita Reiznerová, Emil Ščuka ad.). Jiní patřili přímo do okruhu osobností v romském hnutí (například E. Ščuka, Vlado Oláh, Margita Reiznerová ad.) či komunity

⁶⁴⁵ Hübschmannová (1999), s. 133.

rodících se spisovatelů navštěvujících kurzy romštiny v Jazykové škole v Praze (například Emil Ščuka, Margita Reiznerová ad.), případně stáli mimo něj, ale aktivně udržovali kontakt s jeho představiteli a myšlenkami (například Emil Cina ad.). Tyto okolnosti se pochopitelně u některých z nich prolínaly. Vědomí romské identity, silná vazba na *romipen*, aktivní znalost romského jazyka a u mnohých z nich byla nová zkušenost s psanou romskou tvorbou silně zakotvená a byla předpokladem jejich angažmá v oblasti romského časopisectví. Nejedná se však o absolutní výčet, jelikož nemám zmapované všechny osoby podílející se na vzniku a fungování romských periodik. Jde tedy pouze o příklady, které mé závěry ilustrují. Nicméně je možné, že na základě pozadí a motivace dalších účastníků romských periodik by mé závěry mohly být opraveny, ale i zcela vyvráceny.

Až potud vykazovaly jmenované příklady jednotlivých osobností romských periodik shodné charakteristiky, které podle mého soudu byly schopny plně nahradit či překlenout to, co čím se od sebe odlišovaly (ne všichni měli středoškolské či vysokoškolské vzdělání, různili se mírou kvalifikovanosti svých původních profesí) – přestože se tedy v tomto směru nejednalo o sanskritizovanou vrstvu Romů v přísném slova smyslu, jak ji popsala M. Hübschmannová, charakteristika týkající se nadkastovního, politického uspořádání a aspirace na činnost v zájmu zachování *romipen* platila pro tyto jednotlivce a jimi utvořenou skupinu beze zbytku. Je nicméně možné, že při dalším bádání a mapování dalších osobností romských periodik (naznačených například v kapitole věnované zdrojům) můj závěr neobstojí.

Zajímavou otázkou je trvání takové komunity (jelikož existuje sama o sobě, není nijak a nikým řízená) i v době, kdy již jednotlivci nepatří k aktivním tvůrcům. Na příkladu Emila Ciny a Jana Horvátha se zdá, že odchod z periodik a oslabení či dokonce přetrhání kontaktů na některé členy komunity nemusely mít za následek zřeknutí se této nové identity – oba bývalí redaktoři s některými svými kolegy nadále udržují kontakt, setkávají se při různých příležitostech a uchovali si potřebu aktivně vystupovat ve prospěch Romů a rozvoje romské kultury. V otázce trvání skupiny se však jedná spíše o hypotézu než doloženou skutečnost, jelikož ji pro nedostatek rozhovorů nemohu podpořit dostatečně velkým vzorkem oslovených Romů.

6.1.4. Role romského tisku v podpoře literatury a jazyka Romů

Pokud jsou v odborné literatuře zmiňována romská periodika, pak se tak děje nejčastěji právě v souvislosti s romskou literaturou,⁶⁴⁶ v jejíž podpoře a zejména pak propagaci a rozšiřování sehrál romský tisk jak v době SCR tak po roce 1989 nezpochybnitelnou roli. Ostatně první literární text v romštině (fejeton Tery Fabiánové), který byl kdy na československém území otištěn, byl publikován

⁶⁴⁶ Kramářová, Sadílková (2007), s. 12; Hübschmannová (2000), s. 145; Scheinostová (2006), s. 27; Havlová (2000).

na stránkách prvního romského periodického titulu *Románo lil*.⁶⁴⁷

Romská literatura ve svých počátcích z mnoha důvodů představovala (a dodnes představuje) spíše periferní oblast literatury na našem území. Nebýt romských periodik, hledala by většina básníků a prozaiků z řad Romů velice svízelně cestu ke svým čtenářům. Stáli mimo hlavní pozornost nakladatelů, vydání vlastním nákladem bylo pro romské autory z finančních důvodů nereálné, řada z nich neměla dostatek materiálu ani zkušeností na vydání samostatné knihy (menší množství autorských brožurek ale vycházelo díky romskému nakladatelství *Romaňi čhib*). Naopak romské noviny a časopisy, a to včetně těch společensko-politicky, nikoli primárně kulturně zaměřených, byly místem, kde bylo pro autory možné vcelku bez omezení a bez dlouhého čekání publikovat, a to včetně děl, která by majoritními nakladateli patrně nikdy nebyla vydána pro jejich odlišnost, nezvyklou formu, neustrojenost atd. a těžko odhadnutelné publikum. Z těchto důvodů romský tisk sehrál neocenitelnou roli, jelikož zkracoval cestu mezi spisovatelem a čtenářem, ke kterému by se za normálních okolností dostával s velkými obtížemi. Lze se také domnívat, že řada děl by zůstala zcela nepublikovaná.

Všechna periodika, jimž se tato práce věnuje, ve velké míře romskou literaturu psanou v romštině, a tím i její autory, podporovala. Některé tituly deklarovaly podporu literatuře Romů ve svém podtitulu a byly zřízeny subjektem, jehož bázi tvořili sami romští spisovatelé (*Romano gendalos*), i jiné ale věnovaly prezentaci autorské tvorby velkou pozornost (včetně politicky orientovaného týdeníku *Romano kurko*). Vyskytovala se i v periodikách *Románo lil* či *Romano lav* navzdory tomu, že jejich hlavní těžiště spočívalo v informování o svazových (SCR) a politických aktivitách (ROI). Unikátní role romských periodik spočívala dále v tom, že autoři kromě publikace svých děl měli možnost sledovat v tisku tvorbu svých předchůdců i současníků a konfrontovat ji s vlastní literární produkcí. Tradice romské psané tvorby a autorských vzorů se tak výraznou částí utvářela právě na stránkách romských periodik a mohla k tvorbě inspirovat další spisovatelskou generaci.

Jedinečná a bezbřehá možnost prezentovat literaturu Romů v rozsahu, jaký byl pro ně typický v první půli 90. let, se v pozdějších letech na stránkách romského tisku neopakovala.

Důležitým aspektem existence romských periodik byl přínos v otázce veřejné prezentace a užití romštiny jako jazyka psané komunikace, což byl z hlediska etnické emancipace Romů důležitý symbol. Romský tisk zde sehrál v určitém ohledu obdobnou roli jako v oblasti literatury Romů.

Do doby ustavení romských tiskovin byla romština výhradně doménou ústní komunikace a teprve potřeba rozšířit romštinu i do dalších sfér (zejména v psaném veřejném styku, například v *Románo lilu*) odhalila mnohé obtíže spojené s tím, jak zapsat romský jazyk, který Romové nikdy v

⁶⁴⁷ Hübschmannová (2006), s. 46.

písemném styku nepoužívali – nebyli tedy zvyklí jím informace zapisovat ani přijímat.⁶⁴⁸ Když tedy do redakce *Románo lil* začaly přicházet romské příspěvky, byly všechny ve „slovenské“ romštině, každý z pisatelů psal ale „po svém“ a redakce se musela zabývat tím, v jaké písemné podobě texty uveřejnit.⁶⁴⁹ Úkol řešila jazyková komise SCR, která v roce 1971⁶⁵⁰ vydala první koncept pravidel romského pravopisu jako samostatnou přílohu zpravodaje *Románo lil*. Samotné stanovení pravidel, jejichž tvůrci museli například řešit jaký pravopis volit pro zápis romštiny, z jakého dialektu či dialektů vycházet, jaké prvky do pravidel přijmout a jaké naopak odmítnout, ještě nezaručovalo, že pro mluvčí romštiny budou taková pravidla, která pravopis a jazyk nutně standardizovala,⁶⁵¹ přijatelná, srozumitelná, v písemném styku před volbou vlastního zápisu preferovaná a v četbě upřednostňovaná před četbou české verze textu.

Uvedení do praxe (například školní výukou, užíváním standardu v redakční práci apod.)⁶⁵² bylo před rokem 1989 i v první polovině 90. let problematické. Proto romská periodika se svým dosahem a častou periodicitou mohla sehrát významnou úlohu z několika důvodů.

Prvně v nich romština měla svůj prostor – ten nejčastěji představovala slovesnost a literatura, ale i publicistické články jako komentáře, populárně-naučná pojednání, případně se objevovala v nadpisech, apelech, inzerátech apod., a nacházela tak uplatnění v dosud nezvyklých formách a žánrech. To na pisatele (spisovatele, redaktory, dopisovatele apod.) kladlo mnoho nároků – například se museli zejména při tvorbě publicistických textů vypořádat s novými komunikačními situacemi, které ústní a soukromá komunikace dosud nebyla nucena vyjadřovat.⁶⁵³ Existence romských příspěvků kladla současně nároky na redaktory a korektory, jimž texty procházely pod rukama a vyžadovaly z jejich strany různé redakční úpravy.⁶⁵⁴ Každým takovým textem se upevňoval jejich návyk používat a vnímat psanou romštinu, ale i hledat si vůči zavedeným pravidlům svoji vlastní pozici.

Konečně byli s texty konfrontováni Romové-čtenáři, způsoby zápisu se stávaly předmětem diskusí mezi redaktory a čtenáři, jejichž podstata spočívala v přijetí, či naopak odmítnutí formy. Navzdory

⁶⁴⁸ Hübschmannová, Šebková (2003), s. 66.

⁶⁴⁹ Tamtéž, s. 68.

⁶⁵⁰ Zdroj uvádí rok publikování 1972, článek romisty Jana Červenky však uvádí rok 1971, který se shoduje i s mými poznámkami (In: Červenka (2008)) – konkrétně mělo jít o čísla 2/1971 a 3/1971.

⁶⁵¹ Hübschmannová, Šebková (2003), s. 71.

⁶⁵² Červenka (2008); Hübschmannová (2006), s. 21.

⁶⁵³ Červenka (2003), s. 34. Uvedené tvrzení se v autorově článku týká překladů do romštiny. Provedla jsem analogii, jelikož se domnívám, že může platit i pro romské mluvčí, kteří při psaní například publicistického textu v romštině mohou narazit na obdobný problém, jak danou situaci či subjekt v romštině vyjádřit.

⁶⁵⁴ Z povídání J. Horvátha vyplývá, že korekturu romských textů dělal on s pomocí M. Hübschmannové. „*To jsem měl na starost já. Rozuměl jsem tomu, ale prostě podle, začali jsme uveřejňovat, i Milena nám v tom hodně radila, prosazovala a říkala nám, ať vedeme tu jednotnou romštinu. Otiskovali jsme tam většinou tzv. slovenskou romštinu, že. Většina Romů tak mluví. Posílali nám příspěvky třeba rukou psaný, tak jsem to opravoval jenom prostě, aby to gramaticky nějakým způsobem, že tam chybí h v khamoro, že, nebo lačo, protože to h tam musí být, ale jinak ten smysl, to gros toho článku, tomu se dalo rozumět, to zůstalo. Já jsem do toho nezasahoval do těch povídek, že jo. Korekturu jsme dělali, když tam chybělo... nebo i v redakcích, v tiskárně špatně otiskli, na korektuře většinou tomu nerozuměli, tak jsme tam opravovali, co tam chybělo.*“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

tomu ale psanou romštinu četli, zvykali si na ni a stávala se pro některé podvědomým návodem, jak v ní písemně vyjádřit i své vlastní myšlenky – mnohé dopisy romských čtenářů, přestože se romský jazyk na školách nevyučoval, kombinovali češtinu a romštinu.

Unikátnost romských periodik spočívá tedy i v tom, že pro neexistenci výuky romštiny ve školství, malé množství romských knih či z dnešního pohledu neexistenci internetu, představovaly romské tituly jeden z mála kanálů, kterými psaná romština pronikala k Romům, a mohla tedy vést k jejich postupnému navykání na přijímání psaných informací v romském jazyce.

6.2. Reflexe významu pohledem tvůrců romských periodik

Jan Horváth a Emil Cina byli několikaletými redaktory romských periodik v první polovině 90. let. Na závěr této kapitoly se na jejich příkladu zaměřím na individuální reflexi významu a přínosu romských periodik, která na konkrétních případech bude ilustrovat obecné zhodnocení, uvedené v kapitole 5.1.

6.2.1. Jan Horváth

Jan Horváth (1959) pochází z Bílovce v okrese Nový Jičín. Vystudoval Střední knihovnickou školu v Brně. Před rokem 1989 pracoval jako dělník ve svařovně, lisař, dělník v kroužkovně a jako manipulační dělník v Koh-i-noor v Bílovci.

V romském hnutí byl aktivní již před rokem 1989. V Bílovci již za časů SCR byla místní organizace, na jejíž tradici bylo v 80. letech navázáno. V roce 1988 se podařilo založit místní organizaci SSM Bílovec 2 (původní název *Terne čhave* byl zakázán), pod tímto subjektem byly organizovány různé kulturní akce pro Romy, například divadlo, ale i výpomoc při stavbě místní kapličky. Tou dobou již J. Horváth psával různé kritické články do majoritních médií a začal se pokoušet i o literární tvorbu v romštině – z ní bylo publikováno ve sborníku *Kale ruži* (1990), v témže roce bulletin ROI *Romano lav* uveřejnil báseň *Upre Roma!*. V letech 1990–1991 (od srpna do srpna) byl vedoucím tajemníkem ÚV ROI ČR a měl na starosti chod MO ROI Bílovec.

V období let 1991–1996 byl aktivní součástí několika romských titulů. V roce 1990 byl přispěvatelem měsíčníku *Lačo lav*, v letech 1991–1994 (čísla 2/1991 – 8/1994) šéfredaktorem měsíčníku *Amaro lav* a v letech 1992–1994 (čísla 9/1992 – 33-34/1994) šéfredaktorem týdeníku *Romano kurko*. Po odchodu z *AL* a *RK* externě spolupracoval s měsíčníkem *Nevo romano gendalos* (čísla 4/1994–6/1994) a po jeho transformaci s měsíčníkem *Gendalos* (čísla 1/1995 – 1-2/1996). Současně působil v Muzeu romské kultury v Brně.

O literaturu se zajímal už od dětství, kdy byl častým návštěvníkem knihovny.⁶⁵⁵ Tam také prvně přišel do styku s knižním vydáním romských pohádek, které připravovala M. Hübschmannová. S romštinou jakožto mateřským jazykem se setkával od dětství, zapisovat v ní ale začal až poté, co se prostřednictvím korespondence seznámil s M. Hübschmannovou – ta na jeho první dopis, v níž jí děkoval za její názory, odpověděla romsky.⁶⁵⁶ Následoval ji a bez větších obtíží začal své myšlenky rovněž zapisovat v romštině – psát romsky pro něj mělo tu výhodu, že se v ní daly lépe vyjádřit city, láska, zatímco projev v češtině tento rozměr postrádal.⁶⁵⁷ K další tvorbě ho inspirovali a podněcovali romští spisovatelé, s jejichž dílem se po roce 1989 setkával v romských periodikách.⁶⁵⁸ Zvláštním vzorem mu byla T. Fabiánová, jejíž pradědeček byl bratrem praděda J. Horvátha.

Hlavním smyslem jeho práce v romských novinách a časopisech byl podle tvrzení J. Horvátha boj za romskou věc.⁶⁵⁹ Podle něj romská periodika měla v historii své místo a to z několika důvodů. Především představovala jakési ochránce v cizím světě majoritní společnosti, kde Romové nacházeli zastání, pozitivní sebereflexi a kladné příklady ze života Romů.⁶⁶⁰ Romské tituly také tehdy fungovaly jako určitá poradna, kde Romové nacházeli radu, pomoc a ulehčení od svých starostí.⁶⁶¹ Konečně J. Horváth spatřuje jejich význam i v tom, že umožňovaly romským literátům uveřejňovat tvorbu, kterou by mimo rámec romského tisku stěží prosazovali.⁶⁶² Na době, kdy působil v médiích, oceňuje i to, jak společenské stigma a současně společná snaha ukázat, co Romové dokáží, stmelovaly okruh lidí kolem romských titulů, přestože nebyl ve všech pohledech

⁶⁵⁵ „Mě od začátku bavilo čtení, chodil jsem do knihoven, půjčoval jsem si knížky, no a ve škole mi ta čeština nedělala problémy, zajímala mě literatura, měl jsem štěstí na dobré kantory.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁶⁵⁶ „Prostřednictvím těch novin, různých reakcí na Romy, jsem se seznámil s paní Hübschmannovou, protože jsem jí odepsal, poděkoval za ty její názory, ona mi odepsala romsky – to bylo vlastně moje první styk s romštinou, nebo psanou romštinou.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁶⁵⁷ „Když jsem psal třeba dopisy známým nebo příbuzným na Slovensko, nebo tak, tak v té romštině se dalo vyjadřovat víc, větší to citění a ta láska (...) Se to napsalo ze srdce v tý romštině, česky to pro nás znamenalo takový obyčejný prostě (...). A v tý romštině jsme mohli vyjadřovat ty city líp, no. To líp šlo. Tak jsem začal romsky psát taky.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁶⁵⁸ „První romský periodika už začaly vycházet, tak jsem prostě se seznamoval s různými romskými spisovateli – Andrej Giňa, Tera Fabiánová, to byla můj vzor, Tera Fabiánová prostě, tak jsem si říkal, no tak zkusím taky něco napsat, no a tak to šlo.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁶⁵⁹ „Hlavně byl smysl a činnost hlavní byla bojovat za romskou věc.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁶⁶⁰ „My jsme byli takové ochránce v tom nepřátelským mediálním světě, kde psali různě o Romech negativně, až na výjimky, tak my jsme byli takovej štít jejich romskej. My jsme nepsali tam o krádežích něco, ale naopak psali jsme o slušných lidech, kteří mají, měli co nabídnout lidem. Mělo to smysl.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁶⁶¹ „(...) pomáhali jsme jim tak těm lidem. Prostě lidé i do těch redakcí posílali různé věci, chodili k nám brněnští Romové, pomáhali jsme jim vyplňovat ty věci, nebo volali jsme jim na různá místa, chodili jsme s nimi na různá místa, abychom jim pomohli vyřešit nějak ty jejich problémy s občanstvím, nebo s jinými problémy, bytovými a tak. Takže naopak, lidi chodili prostě s těmi starostmi i za námi.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁶⁶² „No, Vlado Oláh, že, posílal nám svoje básně, svoje věci. Fabiánový věci jsme tam otiskovali, Olgy Giňový, a různě, si nevzpomínám, bylo strašně moc lidí, no, kteří nikde jinde by jim to neotiskli samozřejmě, nebo někde prostě, ale na okraji. Ale my jsme tomu dávali větší rozměr. A taky jsme víc té romštině prostě dávali prostor, aby nebo v romštině, aby ti Romové si prostě zvykali i na tu psanou romštinu, že.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

na určité věci jednotný.⁶⁶³ Účast v romských periodikách vedla k trvalým kontaktům a přátelstvím J. Horvátha s Romy z jiných míst republiky, nejčastěji s literáty.⁶⁶⁴

Zkušenost s romskými tiskovinami se v dalším životě J. Horvátha prolínala⁶⁶⁵ s literární tvorbou, aktivistickým vystupováním a všelijakou prací pro Romy. J. Horváth právě těmito zkušenostem, jejichž společným jmenovatelem je ztotožnění se s romskou identitou a nelhostejnost vůči jejímu ohrožení, přikládá hlavní díl v procesu životního směřování nejen jeho, ale i členů jeho rodiny.⁶⁶⁶

6.2.2. Emil Cina

Emil Cina (1947) se narodil v Praze, kde žije dodnes. Vyučil se frézařem, po návratu z vojny pracoval po boku otce jako řidič v pražských Uhelných skladech.

Do kontaktu s romským hnutím přišel ještě v době působení SCR, jehož nebyl aktivním členem (navštěvoval jeho fotografický kroužek), sledoval nicméně svazový zpravodaj *Románo lil*, v němž se i prvně setkal s psanou romštinou.⁶⁶⁷ Z prvotního pocitu pramenícího z nezvyku vidět a číst romský jazyk se později stala celoživotní vášně.⁶⁶⁸

Sám začal v romských periodikách jakožto redaktor působit až po roce 1989, kdy byl v roce 1994 (od čísla 3/1994) redaktorem měsíčníku *Gendalos* a po jeho transformaci psal pro měsíčník *Gendalos* (čísla 1/1995 – 1-2/1996). Tou dobou byl paralelně zaměstnán v Českém rozhlasu Regina jako redaktor romského vysílání.

První pokusy E. Ciny o tvorbu v romském jazyce jsou spjaty právě s nápodobou a inspiračním

⁶⁶³ „V každé komunitě jsou lidi, kteří mají svůj názor a kteří oponují druhým a je to normální, že jo, takovej lidskej přístup, protože i v rodinách má otec jiný názor než syn. Takže i v té práci byly skupiny, nebo i mezi rodinami, kteří se neměli moc rádi, ale spojovala je jedna myšlenka, nebo prostě spojovalo nás to, co chceme, a to je pomoci těm lidem, nebo ukázat veřejnosti, že hlavně ukázat veřejnosti, že vedle těch negativních máme i spoustu kladných vlastností. A to převažuje nad těmi našimi starostmi a hádkami – prostě jak se říká, naše romské přísloví je e choľi sar e balvaj – sar avel, avka džal, hněv je jako vítr, jak přišel tak odešel. Takže spojovala nás, spojovalo nás to romství nás spojovalo, to stigma veřejnosti, že jsme nějak méněcenní, ale naopak tím, že jsme ukázali, že umíme něco dělat, tak to nás spojovalo.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁶⁶⁴ „Měli jsme a máme dosud kontakty s Giňovými z Rokycan, že jo, s Emilem Cinou z Prahy, s Vladem Oláhem jsem měl kontakt, nakonec mi vydal druhou knížku, jeho organizace Matice romská, s romskými spisovateli, s paní Ferkovou z Rokycan, ze Slovenska s paní Lackovou jsme měli kontakty (...) doted' když je nějaká příležitost, třeba na Khamoru, tak se sejdeme.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁶⁶⁵ „Zanechalo to následky, jak se říká.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁶⁶⁶ „No díky tomu třeba můj syn studoval romskou školu v Kolíně, moje neteř studuje dosud tu romistiku, že. Mělo to určitě význam, pro ty mladý lidi, začaly různý aktivity, pak založila se škola, že, romská škola v Kolíně, i mladí lidi nám psali a byli jsme příkladem, že to jde bojovat a má to smysl bojovat za Romy, za naše romipen. (...) Sestra tam, když jsme odešli z Brna, tak pokračovala v těch aktivitách kulturních, moje neteř studuje romistiku, můj syn nejstarší, Janko, taky vystudoval tu romskou školu a zajímá se o ty věci. No doufám, že i moji vnuci budou pokračovat, moje vnučky, uvidíme no, mají osm roků naše dvojčata.“ Jan Horváth, osobní rozhovor vedený 6. 2. 2012.

⁶⁶⁷ „Tam jsem viděl nebo četl, dá se říct, první romský slova. To jsem slyšel a viděl takhle a prostě nějak mi to utkvělo v tý paměti a pořád jsem na to myslel jako kluk.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

⁶⁶⁸ „No působilo mi to trošku divně, protože já jsem nikdy romsky nečetl. A najednou tam vidím romský slova, tak jsem to četl, ale nějak mi to nešlo dohromady. Postupem času jsem si na to zvykal, když jsem to četl, a říkal jsem si, že je to dobře, že něco bylo. (...) Mně se to jako klukovi líbilo, ale i hodně z nás se to líbilo, protože i znám plno kamarádů, se kterými jsem dělal, kolikrát jsem to přinesl a četli jsme to, dycky jsme si to předčítali, jo. (...) A byli jsme strašně rádi, když jsme se dozvěděli o někom, koho známe. To bylo pro nás to nejhezčí, co mohlo bejt.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

zdrojem jiných autorů (například Ilona Ferková)⁶⁶⁹, kteří počátkem 90. let publikovali v romském tisku.⁶⁷⁰ První báseň *Amaro lav* byla E. Cinovi otištěna v měsíčníku *Amaro lav* (1/1991) a byla autorovým vyznáním mimo jiné romskému jazyku, jehož uchování, propagaci mezi dětskými čtenáři a překladům z romštiny a do češtiny (a naopak) se v obou periodikách zejména věnoval, často ve spolupráci se svojí ženou Věrou.

Pro E. Cinu představovaly romské noviny a časopisy zdroj romské identity, hrdosti, stejný účinek pozoroval i u dalších Romů.⁶⁷¹ Největší smysl a váhu jeho práce v romských periodikách přikládá ale romštině, která je podle něj u současné generace na ústupu. Snaha zastavit její vytrácení se provázela E. Cinu po celou dobu jeho působení v romských tiskovinách.⁶⁷² Zkušenost s prací na časopisech mu pomohla ovládnout psanou romštinu,⁶⁷³ kterou se paralelně a nepravidelně učil i díky návštěvám semináře romistiky.⁶⁷⁴

Dodnes se věnuje psaní a propagaci romského jazyka i své tvorby na stránkách romských periodik a při příležitostných literárních večerech. Svůj vztah k romskému jazyku sdílí se svojí ženou, s níž dodnes spolupracuje na překladech z romštiny do češtiny a naopak.

Bližší pohled na to, jak tito dva někdejší redaktoři romských periodik (a literáti současně) vnímají dnes s odstupem popisovanou dobu, slouží pouze pro ilustraci dvou z mnoha možných náhledů dalších Romů – redaktorů, vydavatelů, čtenářů. Na jejím podkladě tedy není možné provádět jakoukoliv generalizaci, ani není dostatečně podrobná a konkrétní na to, aby postihla hlubší aspekty fungování a hodnocení romských periodik. Tato oblast by vyžadovala hlubší rozhovory, jejich opakování a zejména pak zahrnutí většího a rozmanitějšího vzorku účastníků či svědků doby, což nicméně může být dalším směrem bádání v oblasti romského časopisectví.

⁶⁶⁹ „Mně se hodně líbily věci od Ilony Ferkové, když začala psát to *Trastune benga*, tak to se mi hodně líbilo.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

⁶⁷⁰ „Já jsem začal až po roce 89. Jsem se dostal, první, kterej vyšel, takovej malej časopis, se jmenovalo *Lačo lav*, myslím. *Lačo lav* první, tak jsem to kolikrát měl v ruce a pak se to jmenovalo *Amaro lav*. A já jsem četl ty povídečky různý a strašně jsem se smál tomu, jo, tý romštině, trochu to mohlo bejt nějak tak zakulacený, nebo nějak tak různě dodaný. Já jsem říkal: „Já bych něco nedovedl?“ Jo, tak jsem napsal první básničku a taky se to jmenovalo jako ten časopis *Amaro lav*.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

⁶⁷¹ „A tam se ty noviny nesly, ten bulletin, se tam přinesl a tohle se četlo. No tak mělo to pro nás velkej význam. (...) Prostě většinou to nadchlo, to prostě nějaký citění, probouzení se k něčemu, to je nadchlo, to si pamatuju, protože vim, když vycházel i bulletinově *Gendalos*, vycházel jen tak, ne černobíle, jen tak, tak čekali na to, kdy to přijde, plno Romů. To vycházel jako bulletin, ještě ne barevněj jako ten lepší časopis. Jako že na to čekalo plno Romů.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

⁶⁷² „Já jsem byl celej hrdej, že můžeme psát romským slovem. (...) Protože si vážím romskýho jazyka, je to velmi starý jazyk. A nesli si ho po generacích, nesli si ho Romové s sebou, i v těch nejhorsích dobách, který pro ně byly. A dnešní doba ten jazyk ztratila. Kvůli jazyku, protože je to krásnej jazyk jako všechny ostatní jazyky. (...) Já jsem se spíš zajímal o tu romštinu, chtěl jsem ji ukázat. (...)“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

⁶⁷³ „Tak v tom 89. roce ta romština se nikde nepublikovala. A to bylo velmi špatný. (...) Tak hlavně mi šlo o ten pravopis, protože já když jsem psal ze začátku, tak to bylo pochopitelně určitě špatně. Pak jsem se naučil ten pravopis a pak jsem se prostě musel i naučit z různých dialektů vybírat.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

⁶⁷⁴ „Prostě jsem chodil na Karlovu univerzitu a sedával jsem tam se studentama a mluvil jsem se..., a k ní jsem se chodil zdokonalovat ještě v romštině.“ Emil Cina, osobní rozhovor vedený 15. 2. 2012.

Závěr

V předkládané práci jsem se pokusila rekonstruovat vznik a vývoj romského časopisectví v letech 1969-1996 (respektive vznik a vývoj titulů založených v období let 1969-1991), a to s ohledem na kontext etnoemancipačního hnutí, na jehož pozadí se tento jev odehrával. Práce usilovala i o nalezení podstatných charakteristik, které vystihují existenci romských periodik zkoumaného období jakožto svébytného fenoménu, a zhodnocení jejich role v celkovém procesu etnické emancipace Romů.

Romská periodika na našem území vznikala v návaznosti na proces formování nacionálního sebeuvědomování Romů, přičemž se tento týkal převážně příslušníků subetnických skupin tzv. moravských, slovenských a maďarských Romů (tedy nikoli olašských). Romské noviny a časopisy můžeme podobně jako média jiných etnických a národnostních skupin chápat jako určitý politicko-sociální instrument v procesu záchrany a rozvoje romské kultury, identity a podpory jednoty Romů.

Jejich vznik a fungování byly podmíněny mnoha faktory – na jedné straně vnějšími politicko-sociálními okolnostmi, tj. romské tituly byly vydávány v době dozvuků či počátků politického uvolňování, případně pak v podmínkách již dovršené politické svobody a demokracie. Zpravidla byly v rovině ekonomické závislé na státu, jenž byl i většinovým poskytovatelem finančních dotací

(s výjimkou zpravodaje *Románo l'il*, kde tato otázka nebyla zjištěna, dvou čísel časopisu *Lil* a bulletinu *Romano lav* vydaných vlastním nákladem vydavatele). Z pohledu podílu samotných Romů na vzniku jejich novin a časopisů lze vysledovat osobnostní předpoklady (úcta k romipen, vztah k romskému jazyku, zájem, angažovanost v dané oblasti apod.) a schopnosti určité skupiny Romů, posílené i podporou indoložky, badatelky například v oblasti romského jazyka, kultury a historie Romů či zakladatelky romistiky na FF UK Mileny Hübschmannové, dále je čitelné úsilí o záchranu kulturních statků, o posílení hrdosti, potřeba šířit osvětu mezi Romy, ale i nutkání přinášet prostřednictvím vlastních periodik svůj pohled na svět.

Na procesu jejich vzniku a dalšího fungování se nicméně nepodíleli pouze Romové, vždy se jednalo o spolupráci s členy majoritního obyvatelstva. Do roku 1969 nebyly položeny základy tradice romských periodik, a tedy jsou jeho počátky spjaty i s jejím pozvolným, byť ne nutně uvědomovaným budováním. Romové obvykle do svých novin a časopisů vstupovali bez větších zkušeností s obdobnou činností, což se mnohdy odráželo i v jejich konečné podobě. Tento deficit zkušeností a schopností dostát vytyčeným cílům na jiném místě vynahrazoval entuziasmus a radost, s níž romští redaktoři věnovali péči romským titulům. Často se jednalo o osoby, které se v různé míře a v různé době začaly věnovat i literární tvorbě, která pak logicky měla v romských periodikách své pevné místo.

Ačkoliv v rovině deklaratorní usilovala romská periodika o obdobné cíle, ne vždy se je dařilo z mnoha důvodů v praktické rovině realizovat. Situaci stěžovala nezkušenost a limitované schopnosti romských redaktorů, ale i vydavatelské a produkční zázemí, které se někde vyznačovalo nestálostí, osobními neshodami, v důsledku dotační politiky finanční nestabilitou apod. Pro zkoumané období je pak typické vznikání periodik, následované zpravidla buď jejich transformací do podoby jiného titulu, nebo definitivním zánikem.

Přínos romského časopisectví byl shledán a popsán v několika oblastech, přičemž se nejedná o definitivní výčet. Navzdory naznačeným problémům i nedostatkům v distribuci, jimž romské noviny a časopisy čelily, přispívaly k rozšiřování mnoha myšlenek (například svébytnosti romské kultury, uplatnění romštiny, podpory identity apod.), jež v době před rokem 1968 a 1989 neměly možnost veřejně zaznívat a byly tedy součástí diskurzu pouze úzké skupiny romských elit. Periodika rovněž umožnila (a opět konstatuji, že problematické distribuci navzdory) zviditelnění Romů ve společnosti a představovala místo, v němž Romové měli možnost spoluutvářet svůj mediální a společenský obraz. Na bázi romských titulů také vzniklo cosi, co můžeme nazvat novou společenskou skupinou Romů, tj. neformální společenství, definované nikoli subetnickou či rodovou příslušností, nýbrž společným zájmem a cílem, které tyto rozdílů překlenují (nebo se je snaží překlenout). Konečně významný přínos lze sledovat v oblasti romského jazyka a literatury, neboť romská periodika představovala ve zkoumaném období jedinou platformu, která vcelku bez omezení umožňovala prostor pro psanou romštinu a publikování tvorby romských literátů.

Předkládaná práce je pouze jedním z možných pohledů na téma romského časopisectví, přičemž mnohé ze zkoumaných a naznačených bodů by si zasloužilo podrobnější a důslednější studium. Zejména by bylo přínosné získat informace od dalších účastníků a svědků, kteří nebyli již z

popsaných důvodů do práce zařazeni. Proto tato práce na samý závěr navrhuje další možné směry bádání, které by mohly přinést nové pohledy na oblast romského časopisectví.

Návrh možných dalších směrů studia romského časopisectví

- subetnické pozadí tvůrců a role meziskupinových vztahů v romských periodikách
- podoby romštiny v romských periodikách
- romská periodika a jejich možnosti uchování a rozvoje romštiny
- výzkum čtenářstva, distribuce a přijetí publikem romských periodik
- etnoemancipační versus mocensko-ekonomický přístup romských elit k romským periodikům
- srovnání různých aspektů fungování a podoby romských periodik v čase
- tvůrci romských periodik v čase
- dotační politika a faktory ovlivňující distribuci dotací romským titulům

Seznam použitých zkratk

AL	Amaro lav
ČSFR	Československá federativní republika
ČSSR	Československá socialistická republika
(F)MPSV	(Federální) ministerstvo práce a sociálních věcí
G	Gendalos
IZ	Informační zpravodaj
LL	Lačho lav
MO ROI	Místní organizace Romské občanské iniciativy
MO SSM	Místní organizace Svazu socialistické mládeže
NA	Národní archiv
NF	Národní fronta
NRG	Nevo romano gendalos
OF	Občanské fórum
PÚV KSČ	Předsednictvo Ústředního výboru Komunistické strany Československa
RG	Romano gendalos
RK	Romano kurko
RL	Romano lav
RE	Románo řil

ROI	Romská občanská iniciativa
SCR	Svaz Cikánů-Romů
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
ÚV KSČ	Ústřední výbor Komunistické strany Československa
ÚV KSS	Ústřední výbor Komunistické strany Slovenska
ÚV ROI	Ústřední výbor Romské občanské iniciativy
ÚV SCR	Ústřední výbor Svazu Cikánů-Romů
VŘSR	Velká říjnová socialistická revoluce

Bibliografie

Cormack, Mike. Hourigan, Niamh (2007). *Minority language media: concepts, critiques, and case studies.* Clevedon: Multilingual Matters Ltd.

Červenka, Jan (2003). Co vyplývá z obecné teorie překladu pro současné překlady do romštiny. In: *Jekhetanutňa čhibaha. Společným jazykem: sborník ze semináře o romském jazyce. Luhačovice 12.-14. června 2003.* Brno: Společenství Romů na Moravě.

Červenka, Jan (2008). Štandardizácia rómčiny na území bývalého Československa od sedemdesiatych rokov po jún 2008. In: *Romano nevo ľil*, roč. 18/856-859.

Davidová, Eva (2004). *Romano drom – Cesty Romů 1945-1990.* Olomouc: Centre de recherches tsiganes.

Haišman, Tomáš (1999). Romové v Československu v letech 1945-1967 – vývoj institucionálního zájmu a jeho dopady. In: *Romové v České republice (1945-1998).* Praha: Socioklub.

Holomek, Karel (1999). Vývoj romských reprezentací po roce 1989 a minoritní mocenská politika ve vztahu k Romům. In: *Romové v České republice (1945-1998).* Praha: Socioklub.

Holomek, Karel (2000). Postavení Romů v současnosti. In: *Černobilý život.* Praha: Gallery.

Horváthová, Jana (2002). Kapitoly z dějin Romů. Praha: Člověk v tísni.

Hübschmannová, Milena (1970). Co je to tzv. cikánská otázka? In: *Sociologický časopis*, 6/1970.

Hübschmannová, Milena (1996). Předmluva. In: Ferková, Ilona. *Čorde čhave/ Ukradené děti*. Brno: Společenství Romů na Moravě.

Hübschmannová, Milena (1998). Počátky romské literatury. In: *Žijeme spolu nebo vedle sebe? Sborník z konference o literatuře a kultuře národnostních menšin v České republice*. Praha: Obec spisovatelů.

Hübschmannová, Milena (2000). Slovesnost a literatura v romské kultuře. In: *Černobílý život*. Praha: Gallery.

Hübschmannová, Milena. Šebková, Hana (2003). Pravopis romštiny. In: *Jekhetanutňa čhibaha. Společným jazykem: sborník ze semináře o romském jazyce. Luhačovice 12.-14. června 2003*. Brno: Společenství Romů na Moravě.

Hübschmannová, Milena (2005). *Po Židoch Cigáni. Svědectví slovenských Romů 1939-1945 I*. Praha: Triáda.

Hübschmannová, Milena (2006). Moje setkání s romano šukar laviben. In: *Romano džaniben, ñilaj 2006*.

Kalibová, Květa (1999). Romové z pohledu demografie a statistiky. In: *Romové v České republice (1945-1998)*. Praha: Socioklub.

Končelík, Jakub (2004). *Slovník mediální komunikace*. Praha: Portál.

Kramářová, Jana. Sadílková, Helena (2007). Slovo úvodem. In: *Čalo vodi/Sytá duše. Antologie prozaických textů romských autorů z ČR*. Brno: Muzeum romské kultury.

Lhotka, Petr (2009). *Svaz Cikánů-Romů 1969-1973. (Doprovodná publikace k výstavě Muzea romské kultury „Svaz Cikánů-Romů (1969-1973). Z historie první romské organizace v českých zemích“*. Brno: Muzeum romské kultury.

Pavelčíková, Nina (2004). *Romové v českých zemích v letech 1945-1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.

Pavelčíková, Nina (2006). Milena Hübschmannová a historie Romů po 2. světové válce. In: *Romano džaniben, ñilaj/2006*.

Prečan, Vilém (1990). Charta 77. 1977-1989. Od morální k demokratické revoluci. Bratislava: Čs. středisko nezávislé literatury, Scheinfeld-Schwarzenberg a ARCHA.

Reichová, Irena a kol. (2001). *Romové a nacionalismus?* Brno: Muzeum romské kultury.

Sadílková, Helena. Závodská, Milada. Zapletal, Tomáš (2010). *Výzkum romského osidlování Brna 1945-73*. Praha: FF UK.

Sadílková, Helena (2011). Psát, aby nás pochopili. In: *Plav. Měsíčník pro světovou literaturu*. 11/2011.

Scheinostová, Alena (2006). *Romipen. Literaturou k moderní identitě*. Praha: Athinganoi.

Sulitka, Andrej (1999). Vývoj a současný stav praktických řešení a kompetencí vrcholných orgánů státu po roku 1989. In: *Romové v České republice (1945-1998)*. Praha: Socioklub.

Sus, Jaroslav (1961). *Cikánská otázka v ČSSR*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.

Vaněk, Miroslav. Mücke, Pavel. Pelikánová, Helena (2007). *Naslouchat hlasům paměti – teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

Víšek, Petr (1999). Program integrace – řešení problematiky romských obyvatel v období 1970-1989. In: *Romové v České republice*. Praha: Socioklub.

Seminární, bakalářské a diplomové práce

Balážová, Jarmila (1997). *Romská periodická média po roce 1989*. Praha: FSV UK. (diplomová práce)

Havlová, Věra (2000). *Vznik a současné postavení psané romské literatury v ČR*. Praha: IZV UK. (bakalářská práce)

Krčík, Jakub (2002). *Romské politické hnutí v České republice v letech 1989-1992*. Praha: Indologický ústav FF UK. (diplomová práce)

Nenková, Kateřina (2011). *Mediální mapa periodického tisku národnostních menšin a etnických skupin v České republice*. Brno: FSS MU. (bakalářská práce)

Turková, Kateřina (2011). *Svaz Cikánů-Romů (1969-1973)*. Praha: FF UK. (diplomová práce)

Vokounová, Kateřina (2006). *Přehled romských časopisů vydávaných na území Č(SS)R*. Brno: FF MU. (seminární práce)

Periodika:

Amaro lav, 1– 4/1991

Amaro lav, 1–5/1992

Amaro lav, 1–12/1993

Amaro lav, 1–12/1994

Gendalos, 1–12/1995

Gendalos, 1-2/1996

Lačno lav, 1–12/1990

Nevo romano gendalos, 1–6/1994

Romano gendalos, 1–8/1992 (chybí č. 1/1991)

Romano gendalos, 1–12/1993 (chybí č. 3–6)

Romano kurko, 9.–11. týden/1991, 1–36/1991

Romano kurko, 1–16/1992

Romano kurko, 1–52/1993 (chybí č. 29)

Romano kurko, 1–52/1994 (chybí č. 48,49,50)

Romano kurko, 1–53/1995 (chybí č. 25-36)

Romano lav, 1–5/1990 (chybí č. 3)

Románo řil, 1–4/1970

Románo řil, 1–5/1971

Románo řil, 1–5/1972

Románo řil, 1–2/1973

Seznam použitých rozhovorů:

Andrř Zbyněk, rozhovor pořizen po emailu dne 7.5.2012 (soukromý archiv autorky)

Balážová Jarmila, nahrávka pořizena v Praze dne 2.5.2011 (soukromý archiv autorky)

Cina Emil, nahrávka pořizena v Praze dne 15.2.2012 (soukromý archiv autorky)

Horváth Jan, nahrávka pořizena v Litvínově-Janově dne 6.2.2012 (soukromý archiv autorky)

Holomek Karel, rozhovor pořizen po emailu dne 8.5.2012 (soukromý archiv autorky)

Holomek Karel, nahrávka pod číslem 2009-05-11-01 z fondu semináře Romistiky FF UK

Sidonová Kateřina, nahrávka pořizena v Praze dne 26.10.2011 (soukromý archiv autorky)

Sulitka Andrej, rozhovor pořizen po emailu dne 19.10.2011 (soukromý archiv autorky)

řčuka Emil, nahrávka pořizena v Praze dne 23.11.2011 (soukromý archiv autorky)

Přehled romských periodik vydávaných na území České republiky (1969-1996)

Pozn: Tabulka neobsahuje úplné informace. Některé informace se nepodařilo zjistit, ke zjištění jiných mi scházely potřebný čas, jiné informace nebyly v samotných periodikách uváděny, jiné se nepodařilo ověřit. Proto pro snadnější orientaci využívám následující legendu: * (neověřená informace), ** (nespecifikováno ve zdrojích), *** (nezjištěno).

Periodikum	Registrační číslo	Vydavatel	Šéfredaktor (Š)/ Vedoucí redaktor (VR)/ Předseda redakční rady (PRR)	Sídlo	Začátek vydávání	Konec vydávání	Náklad
Informační zpravodaj	***	Ústřední výbor Svazu Cikánů-Romů	**	Brno	1969	1969	250
Románo ľil	***	Ústřední výbor Svazu Cikánů-Romů	Antonín Daniel (PRR)	Brno	1970	1973	3000*
Ľil	***	JUDr. Emil Ščuka	***	Sokolov	1983	1983	***
Romano lav	***	Romská občanská iniciativa	**	Praha	1990	1990	***

Lačho lav	MK ČR E 5167	Federální ministerstvo práce a sociálních věcí (čísla 1/1990– 5/1990) Federální ministerstvo práce a sociálních věcí a Romská občanská iniciativa (čísla 6/1990– 12/1990)	JUDr. Vincent Daníhel (VR), (čísla 1/1990– 9/1990) PhDr. Viera Dančíková (VR), (čísla 10/1990– 12/1990)	Praha	1990	1990	20000*
Amaro lav	MK ČR E 6493	Federální ministerstvo práce a sociálních věcí a Romská občanská iniciativa (číslo 1/1991) Rompress (čísla 2/1991– 4/1993) Občanské sdružení pro romský tisk a kulturu (čísla 5/1993– 12/1994)	PhDr. Viera Dančíková (VR), (číslo 1/1991) Jan Horváth (Š), (čísla 2/1991– 8/1994) Dušan Eremiáš (Š), (čísla 9/1994–12/1994)	Brno, Praha	1991	1994	***

Romano kurko	MK ČR E 5700	<p>ROMART Brno (čísla 1/1991–26/1991)</p> <p>Rompress (čísla 27/1991–37/1991)</p> <p>Občanské sdružení pro romskou kulturu a tisk, Rompress Brno (od čísla 1/1992)</p> <p>Občanské sdružení Romů ČR, Rompress Brno (od čísla 11–12/1995)</p> <p>Občanské sdružení pro romský národnostní tisk ČR Brno (čísla 23–24/1995–53–54/1995)</p>	<p>Karel Kovařík (Š), (čísla 1/1991–8/1992)</p> <p>Jan Horváth (Š), (čísla 9/1992–33–34/1992)</p> <p>Gejza Orlet (Š), (čísla 35/1994–53–54/1995)</p>	Brno	1991	2002	***
Romano gendalos	MK ČR E 6394	Sdružení romských autorů Romaňi čhib	Margita Reiznerová (Š)	Praha	1991	1993	5000*
Nevo romano gendalos	***	Sdružení při časopisu Nevo romano gendalos	Miroslav Hruška (Š)	Praha	1994	1994	***
Gendalos	MK ČR E 6820	<p>Sdružení při časopisu (1–2/1995)</p> <p>Romské sdružení Gendalos (od čísla 3/1995–1/1996)</p>	<p>Miroslav Hruška (Š), (1–12/1995)</p> <p>Veronika Lenzová (VR), (1–2/1996)</p>	Praha	1995	1996	***

Romane lilla	***	Komise pro národnostní menšiny společně a Kulturní zařízení města Valašské Meziříčí	***	Valašské Meziříčí	1993	1997	***
Romano džaniben	MK ČR E 6882	Nadace Romano džaniben	Milena Hübschmannová (Š)	Praha	1994	dodnes	1000, v roce 1996 500
Romano lav	***	Nadace Romane čhave	Magda Hoffmannová (VR)	Pardubice	1995	1996	***
Romani duma	MK ČR 7341	Nadace na obnovu a rozvoj tradičních romských hodnot Dženo	Ivan Veselý	Praha	1995	1996	***